НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЛЕНІНА

ІВАН БАКАЛО

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЛЕНІНА

Іван Бакало

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЛЕНІНА

IVAN BAKALO

LENIN'S NATIONALITY POLICY

Munich, "Suchasnist", 1974

ІВАН БАКАЛО

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЛЕНІНА

Проект зі збереження
видавничої спадщини
української еміграції

Мюнхен, "Сучасність", 1974

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Ч. 16 /35/

Copyright by Suchasnist 1974

Іван Бакало

ВСТУП

Керівники Комуністичної Партії Радянського Союзу вже півстоліття твердять, що вони здійснюють ленінську національну політику та створюють умови розвитку братерства й рівности всіх раніш пригноблених народів російської імперії. На всіх партійних з'їздах, конференціях, у декретах ЦК чи ухвалах уряду підкреслювали, що партія і уряд щодо цього питання керуються виключно вказівками Леніна. На XX з'їзді КПРС у справі національної політики М. Хрущов казав: "Партія керувалась і буде керуватись вказівками великого Леніна, який говорив, що "лише повна уважність до інтересів різних національностей може усунути ґрунт для конфліктів, усунути взаємне недовір'я". [1]

У програмі КПРС, прийнятій 1961 року, також підкреслено, що в період побудови матеріяльної бази комунізму (1960-1970 роки) питання національних взаємовідносин поміж народами СРСР буде вирішуватись на основі проведення ленінської національної політики. "Партія буде, як і раніше, проводити політику, що забезпечує фактичну рівність усіх націй, народностей з повним урахуванням їх інтересів". [2]

Проте, згадана заява лідера партії, як і всі попередні, чи й програмові настанови виявляють велике розходження з практичним здійсненням національної політики СРСР. Ще в 1920 роках партія, покликаючись на Леніна, на всьому обширі СРСР провадила коренізацію, сутність якої

полягала в тому, щоб створювати передумови для розвитку адміністративно-господарської й культурно-освітньої діяльности кожного народу на його національній основі. Ухили серед членів партії в бік недооцінки національних особливостей меншин СРСР, як і переоцінка їх, на XII з'їзді РКП(б) були засуджені, при чому ухил у бік великоросійського націоналізму вважався головною небезпекою. Тоді ж на з'їзді, як висловлювались деякі визначні його делеґати, вітав ще дух Леніна, що за станом здоров'я не міг взяти безпосередньої участи в роботах з'їзду.

Під кінець 1920 років курс партії у здійсненні національної політики різко змінився, а в першій половині 1930 років довів до розгрому багатьох культурно-національних установ. На XVII з'їзді ВКП(б) 1934 року ухил у бік місцевого націоналізму прийнято вважати за головну небезпеку у здійсненні політики єдности народів СРСР.

Апологетів національної політики переслідувано, а в багатьох випадках і фізично винищувано. Члени національних партій, що приєднались до комуністичної (як, наприклад, в Україні члени партії "боротьбістів") були майже повністю фізично знищені.

У наступні роки, як і тепер, національна політика партії проходила вже під знаком надання переваги російській мові. Про це в програмі партії відмічено: "Російська мова має позитивне значення, вона сприяє взаємному обмінові досвідом і наближає кожну націю і народність до культурних осягів усіх інших народів СРСР і до світової культури". [3] В цій же програмі поставлено завдання домагатись зближення націй, розвивати загальну для всіх радянських націй інтернаціональну культуру.

Така постанова стоїть у повній протилежності до ухвал XII з'їзду ВКП(б) і практики у здійсненні національної політики середини 1920 років.

Ось тут і постає питання: чи КПРС здійснює ленінську національну політику, а чи лише прикриває свою вже цілком іншу національну політику, ніж ту, яку їх провідник

Ленін визначив з урахуванням практичного розвою національних рухів народів СРСР за час свого державного урядування і проводу в партії, а особливо в період підготови до творення союзної держави — СРСР?

ПРИМІТКИ

1. Н. С. Хрущев, Отчетный доклад Центр. Комит. коммун. партии Сов. Союза XX сьезду партии, Москва, 1956, стор. 101.

2. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, Київ, Держполітвидав УРСР, 1961, стор. 100.

3. Там же, стор. 115.

1. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИКИ ЛЕНІНА В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

Російські соціял-демократи лівого крила, а зокрема Ленін, ще в перші роки цього сторіччя стали проявляти особливо велике зацікавлення до національної проблеми народів Росії, вважаючи національне питання за один з важелів у революційній боротьбі за повалення існуючого режиму. Ще перед скликанням II з'їзду РСДРП (1903 р.) Ленін виступив з рядом статтей з національного питання. Найбільш заслуговують на увагу: "Чи потрібна 'самостійна політична партія' жидівському пролетаріяту". "Про маніфест 'Союзу вірменських соціял-демократів' ", "Національне питання в нашій програмі" та інші.

З'ясовуючи позиції марксистів у цьому питанні, Ленін рішуче виступав проти поділу сил пролетаріяту в боротьбі з буржуазією. Коли Бунд (Загальний жидівський робітничий союз), не задовольняючись автономією в РСДРП (яку він мав у цій партії від 1898 року до свого виходу з РСДРП 1903 року), домагався встановлення федеративних стосунків з РСДРП, Ленін у названій статті виступив проти цих вимог Бунду. Він писав: "У питаннях боротьби з самодержавством, боротьби з буржуазією всієї Росії ми повинні виступати як єдина, централізована, бойова організація, ми повинні спиратися на весь пролетаріят, без різниці мови й національности..." [1]

Відмінну позицію від Бунду в організаційно-партійнім і

національнім питанні зайняв щодо РСДРП Союз вірменських соціял-демократів, який розпочав свою практичну діяльність у 1902 році. У першому числі свого пресового органу "Пролетаріят" у передовиці-маніфесті було відмічено: "Будучи одним з відгалужень Російської соціял-демократичної робітничої партії, яка широко розкинула свою сітку на всьому просторі Росії, Союз вірменських с.-д. цілком солідаризується з нею у своїй діяльності і буде боротися разом з нею за інтереси російського пролетаріяту взагалі й вірменського зокрема". [2] Цей союз, як зазначено в маніфесті, не включав у свою програму вимог політичної автономії для народів Кавказу. "Ми вимагаємо тільки автономії щодо культурного життя, тобто свободи мови, шкіл, освіти і т. п.". [3] Що стосується політичного укладу життя у звільненій Росії, Союз вірменських соціял-демократів висловлювався за створення федеративної республіки.

До таких вимог політичного кредо Союзу Ленін ставився зовсім прихильно. Коментуючи цей маніфест "Пролетаріяту", він вітав вимоги громадянських свобід, повної рівности, як і "... вимоги права на самовизначення для кожної національності, що входить до складу держави". [4] Але тому що Союз висловився і за державний устрій у вільній Росії, за федерацію республік, Ленін, як послідовний прихильник централізму, тут же рішуче заперечив можливість такого державного устрою в Росії. "Не діло пролетаріяту пропаґувати федералізм і національну автономію, не діло пролетаріяту висовувати подібні вимоги, які неминуче зводяться до вимоги створення автономної клясової держави. Справа пролетаріяту — стисліше згуртувати як можна ширші маси робітників усіх і всяких національностей, об'єднувати для боротьби на можливо ширшій арені за демократичну республіку і за соціялізм". [5]

Щодо рішення національної проблеми народів Росії, подібну думку дещо пізніше висловив і К. Кавтський. Проте він вважав, що об'єднання робітничих мас повинно

йти по лінії національних соціялістичних партій, а не в порядку об'єднання всіх націй і народностей в єдину партію. Захист же національних вимог, він уважав, треба відкласти "до того часу, коли в самій Росії буде розв'язано загальне питання". [6]

Централістичні погляди Леніна виявлялись і на самому II з'їзді РСДРП. Коли стояло питання про прийняття 3 пункту програми партії, а саме про "широке місцеве самоврядування, обласне самоуправління для тих місцевостей, які відрізняються особливими побутовими умовами і складом населення", Ленін висловлювався проти слова "обласне", бо таке могло бути витлумачене в розумінні "розподілу цілої держави на дрібні області, а до того ж ще й за національною ознакою". [7] Вимоги Леніна, як звичайно, зводились до збереження повної політичної єдности, як це сказано було на прикладі його реакції на маніфест Союзу вірменських с.-д.

У статті "Національне питання в нашій програмі" Ленін писав, що "визнання боротьби за свободу самовизначення зовсім не зобов'язує нас підтримувати вимогу національного самовизначення". [8] Партія, пояснював він, буде підтримувати самовизначення не народів і націй, а пролетаріят у кожній національності.

Намагаючись запровадити гегемонію партії в політичному житті країни, Ленін висловлював у цих вимогах думку, що не була співмірною з постановою розв'язки національного питання у К. Маркса і Ф. Енґельса, які під емансипацією націй розуміли всю соціяльну сукупність, а не лише пролетаріят. У дебатах з польського питання Енґельс говорив: "Польща повинна, принаймні, володіти територією 1772 року... Вона повинна володіти не лише басейнами, але й гирлами своїх великих рік..." [9]

II з'їзд РСДРП у своїх рішеннях щодо національного питання схвалив "право на самовизначення за всіма націями, які входять до складу держави". [10] Ця ж формула була принята і на першому з'їзді РСДРП 1898 р. Ця теза не викликала принципових заперечень на з'їзді. Але Бунд у

національному питанні захищав позицію культурної автономії і його делеґати запропонували доповнити цю точку програми словами: "і створення установ, які гарантували б їм повну свободу культурного розвитку". [11] Пропозиції Бунду з'їзд не підтримав.

Неґативно поставилась до програми російських с.-д. і польська соціялістична партія (ППС). Точку програми про право націй на самовизначення польські соціялісти вважали "таємничою" і "неясною". [12]

У статті "Національне питання в нашій програмі" Ленін, захищаючи свої погляди на проблему національного укладу Росії, з приводу таких виступів писав: "Буржуазний демократ уявляє, що демократія усуває клясову боротьбу, і тому ставить усі свої політичні вимоги абстрактно, загально, "безумовно" з погляду інтересів "всього народу..." [13] Такий підхід він вважав за буржуазну ілюзію і категорично відхиляв.

Яскраве світло на позицію централістів (провідне місце серед них посідав Ленін) відбивали суперечки, які постали на II з'їзді РСДРП з приводу "рівности мов". Питання це порушив лідер бундівців Лібер і підтримали головно делеґати національних організацій. На пропозицію делеґата з'їзду Кострова про включення до програми партії вимоги про "рівноправність мов у всіх школах, установах і зібраннях", що й було прийнято (точка 8 програми) більшістю голосів, — Ленін голосував проти. [14] Тоді ж було прийнято, що рідна мова кожного народу може бути вживана нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах.

Ці настанови, як вимога життя, лишались фактично без значних змін у програмі РСДРП більшовиків до захоплення ними влади в Росії.

Програма австрійської соціял-демократії з національного питання, прийнята на Брюннському з'їзді 1899 року, була ліберальніша: "Ми, зазначено в програмі, не визнаємо жодних привілеїв і відкидаємо тому вимогу державної мови..." [15]

Програмні настанови РСДРП про право націй на самовизначення притягали увагу багатьох політичних діячів і то різних соціяльно-політичних течій, які займалися розв'язкою національної проблеми в російській імперії. Л. Юркевич, український с.-д., у своїй розвідці "Русские соціял-демократы и национальный вопрос", уважав, що Ленін у поясненнях цієї тези висловив думки, сутність яких зводиться скорше до збереження багатонаціональної держави, як до розчленування її чи створення федерації держав. Це твердження Юркевич підпирає словами Леніна: "... ми зобов'язані виховувати робітників у "байдужості" до національних відмінностей. Це безперечно". [16] "Член нації-гнобительки повинен бути "байдужим" до питання про те, чи належать малі нації до його держави чи сусідньої, а чи самим собі, залежно від їх симпатій: без такої "байдужости" він не соціял-демократ". [17]

Що стосується соціял-демократа пригнобленої нації, писав далі Ленін, він має аґітувати за "добровільне злучення націй. Він може... бути і за політичну незалежність своєї нації, і за її включення до складу сусідньої держави. Але в усіх випадках він повинен боротися проти дрібнонаціональної вузькости, ізольованости... за підпорядкування інтересів часткового інтересам загального". [18]

Аналізуючи ці вислови Леніна, Юркевич уважав його палким захисником єдности Росії. Юркевич навів слова Леніна, що "переваги великих держав з погляду економічного проґресу і з погляду інтересів маси населення безсумнівні". [19]

Ця позиція Леніна, як відомо, знайшла своє підтвердження в період т. зв. воєнного комунізму, в період нищення новопосталих за національною ознакою демократичних держав (Україна, Білорусь, держави кавказькі, прибалтійські, Туркестан та ін.) і встановлення т. зв. радянської влади на величезних просторах російської імперії силою зброї.

Про прагнення зберегти поновлену російську імперію в її кордонах свідчить той факт, що Ленін докладав усіх

зусиль, щоб створити єдину російську с.-д. партію, яка об'єднувала б представників різних національностей. До соціял-демократичних організацій, які провадили свою політичну діяльність поза РСДРП, він був далеко не байдужим. До редакції журналу українських с.-д. "Дзвін" Ленін писав: "... маю сказати, що проповіддю відокремлення українських робітників в окрему с.-д. організацію обурений глибоко". [20] Цілком зрозуміло, що єдина партійна організація різнонаціональна за своїм складом, але підпорядкована одному центрові, з перевагою в ній за численністю росіян, мала б вирішувати долю самовизначення націй.

Цілеспрямованість Леніна щодо формування с.-д. партії імперського характеру суперечила духові марксизму. Енґельс, як відомо, висловлювався за обмеження природних кордонів великих історичних націй. [21] Подібних тверджень у Леніна протягом його дореволюційної діяльности не було.

Роза Люксембурґ, відома діячка польської с.-д. партії, в статті "Національне питання й автономія" подала ряд арґументів проти програмових настанов РСДРП про право націй на самовизначення. Вона вважала, що роздрібнення великої капіталістичної держави за національною ознакою і створення малих національних держав призведе до роздрібнення сил пролетаріяту, до послаблення його лав і підпорядкування буржуазії. Крім того, дрібні держави завжди будуть залежні економічно від великих. Вона писала: "Чи можна поважно говорити про "самовизначення" формально незалежних чорногорців, болгар, румунів, сербів, греків, частково навіть швайцарців, незалежність яких сама є продуктом політичної боротьби та дипломатичної гри "европейського концерту". [22]

З приводу цих тверджень Р. Люксембурґ Ленін зазначив, що вона підмінила питання про політичне самовизначення питанням про економічну самостійність і незалежність. "З погляду національних відносин, писав Ленін, найліпші умови для розвитку капіталізму дає

безперечно національна держава... Це означає, що "самовизначення націй у програмі марксистів *не може* мати, з історичного погляду, іншого значення крім як політичного самовизначення." [23] Не зважаючи на це, Р. Люксембурґ вважала точку програми партії про самовизначення за "метафізичне речення", яке нічого "практичного" не має в собі.

Захищаючи позицію партії про право націй на самовизначення, Ленін звертав увагу на історичну епоху в розвитку капіталізму, яку переживала та чи інша країна і зокрема Росія на початку XX століття. Східня Европа й Азія, писав Ленін, лише вступили в епоху буржуазних революцій, в епоху буржуазно-демократичних рухів, спрямованих "до творення національно незалежних і однонаціональних держав". [24]

І ось цю ситуацію Ленін з властивим йому діялектичним підходом досить зручно використовував. РСДРП під його проводом, спрямовуючи свою діяльність на об'єднання робітничих кляс різних національностей Росії, активність яких проявлялась інтенсивніше в період революційних виступів початку 1900 років, уважала доцільним включити в програму точку про самовизначення націй і захищати її, але тільки як політичний засіб: "Нам кажуть: підтримуючи право на відокремлення, ви підтримуєте буржуазний націоналізм пригнічених націй... Ми відповідаємо: ні, саме для буржуазії важливе тут "практичне" рішення, а для робітників важливе *принципове* виділення двох тенденцій. Оскільки буржуазія нації пригнобленої змагається з нацією-гнобителькою, постільки ми завжди, в усіх випадках і рішучіше всіх *за,* бож ми найсміливіші й найпослідовніші вороги пригноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації обстоює *свій* буржуазний націоналізм, ми проти" (підкреслено в оригіналі). [25] Та саме тому, що буржуазія нації пригнобленої не може змагатись з нацією-гнобителькою, не переслідуючи своїх національних інтересів (вигід), то й право на самовизначення націй РСДРП може використовувати залежно від обставин, які будуть складатися в революційному русі.

У резолюції нарад ЦК РСДРП 1913 року сказано, що питання про самовизначення націй не треба плутати з питанням доцільности відокремлення тієї чи іншої нації. У кожному окремому випадку с.-д. партія буде розв'язувати це питання самостійно, враховуючи інтереси цілого суспільного розвитку й інтереси клясової боротьби пролетаріяту за соціялізм. [26]

Отже, питання про самовизначення націй само по собі не має практичного значення, воно поставлено в залежність від політичної коньюнктури в оцінці РСДРП.

Коли порівняти цю ухвалу ЦК РСДРП, прийняту з активною участю Леніна, з позицією, яку він займав щодо відокремлення Норвегії від Швеції, захищаючи проґресивні настанови про самовизначення націй, — легко виявляється певна неузгідненість. У випадку відокремлення Норвегії від Швеції в 1905 році шведський пролетаріят виявив повну толерантність до норвежців, хоч такий акт безумовно послаблював економічні зв'язки раніш існуючої єдиної держави та фронт боротьби робітничої кляси з буржуазією. Цього Ленін у своїх виступах не засуджував. Навпаки, він уважав, що фронт боротьби пролетаріяту цих двох націй з буржуазією посилювався, бо руйнувались зв'язки приєднання проти волі норвезького народу, яке сталось 1814 року. [27]

"Надбання" Росії до 1917 року також мали характер примусовий, проте щодо Росії рішати про доцільність відокремлення силоміць включених територій і народів від метрополії — Польщі, Фінляндії, Прибалтійських країн, України і багатьох інших, — залишає за собою право РСДРП. "... Ми за *право* відокремлення (а не за відокремлення всіх!)". [28]

Ленін, захищаючи ідею збереження великих держав і вбачаючи в цьому найкоротший шлях до соціялізму, писав: "Соціялісти не можуть досягти своєї великої мети, не борячись проти всякого гноблення націй. Тому вони

безумовно повинні вимагати, щоб с.-д. партії пригноблюючих націй (т. зв. великих держав особливо) визнавали й захищали право пригноблених націй на самовизначення, і саме в політичному розумінні слова, цебто право на політичне відокремлення". [29] Але під твердженням про політичне відокремлення саме й маркувалась суть справи.

Відомо, що великі держави, як звичайно, не обмежуються однорідним етнічним складом населення. Проте, Ленін у своїх працях, писаних до революції 1917 року, твердив, що марксисти вороже ставляться до федерації і децентралізації. Капіталізм, писав він "вимагає для свого розвитку більших і, як тільки можливо, більш централізованих держав", а це з свого боку ґарантувало більшу можливість широко розгорнути боротьбу пролетаріяту з буржуазією. [30]

Отже, якщо немає іншого шляху до соціялізму, як тільки через великі держави, то всі декларації РСДРП і самого Леніна про самовизначення націй у політичному сенсі зводяться до математичного нуля. Та чи марксистський це підхід у розв'язці національної проблеми? Учень і послідовник Маркса Авґуст Бебель, організатор німецької соціял-демократії (до речі, якого вважав за марксиста і Ленін) у справі самовизначення націй висловлювався в дусі широкої демократії. Він писав: "...Коли ми бачимо, що народами керують наперекір їх волі, то наш обов'язок — ставати по стороні тих, хто виявляє волю звільнити себе від чужого ярма". [31] Тут, як бачимо, не ставиться питання в тій площині, що партія лише за право на відокремлення, але не за відокремлення всіх, що бажають відділитись.

Окремі члени РСДРП висували пропаґандно-політичні льозунґи щодо розв'язки національної проблеми. Так Ю. Пятаков пропонував прийняти льозунґ "Геть з колоній" (по-російськи — "Вон из колоний"), як вимогу робітників до своїх урядів. Проти цього льозунґу рішуче виступив Ленін. Та це не означає, що Ленін захищав експансію метрополій з

метою підтримки об'єднаних сил пролетаріяту в його боротьбі з буржуазією. Він вважав, що такий льозунґ можна буде здійснити у зв'язку з розвитком соціялістичної революції. "...Як тільки захопимо владу, писав Ленін, ми зробимо це (дамо свободу відокремлення), коли самі будемо урядом, зовсім не для "рекомендацій" відокремлення, а навпаки, для полегшення й прискорення *демократичного* зближення і злиття націй.:. ми вважаємо своїм обов'язком і *в своїх інтересах* зробити це, бо інакше соціялізм в Европі буде нетривкий" (підкреслено в ориґіналі). [32]

Про умови, за яких можлива була б перемога соціялізму ще в перші роки XX століття, висловився і К. Кавтський. У праці "Про національне питання в Росії" він писав, що не лише в інтересах с.-д. усіх націй Росії, а і в інтересах демократії Західної Европи і всього світу, щоб революційний рух у Росії прийняв ширші розміри і щоб наслідки його були по змозі більш демократичні. Він вважав, що для здійснення цього "всі пролетарські партії Росії, до якої б національности вони не належали, повинні залишити все, що може послабити революційний рух у Росії... вони не мають висувати на перший плян сепаратистські тенденції й вимоги, а мають залишатися в тісному контакті з с.-д. Росії... Окремі національні вимоги мають бути відкладені до того часу, коли в самій Росії буде розв'язано загальну справу". [33]

Отже різниця в твердженнях Кавтського і Леніна полягала в тому, що Кавтський визнавав існування самостійних с.-д. партій народів Росії, а Ленін змагав до створення лише загальноімперської с.-д. партії і вважав, що лише вона має прероґативи в розв'язці національного питання. Одначе, і Ленін, і Кавтський з усією ясністю визначали свої розрахунки на загальну соціялістичну революцію.

Ю. Пятаков, Р. Люксембурґ та інші члени РСДРП все ж уважали точку програми про право націй на самовизначення зайвою. В тезах Бухаріна, підписаних

Пятаковим і Євгенією Бош, щодо національного питання зазначено, що "льозунґ про самовизначення націй насамперед утопічний і шкідливий, який породжує ілюзії" [34] (див. "Документы и материалы по истории национального вопроса в Росии и в СССР", М. 1930, стор. XXX). Розбіжність у поглядах серед членів РСДРП щодо цього питання привела до відкритої дискусії. На сторінках російської закордонної й чужомовної партійної преси було поміщено ряд статей. В "Сборнику социал-демократа" (ч. 1, жовтень 1916 року) було подано декілька виступів, присвячених цій дискусії. З-поміж них були з такими конкретними назвами: "Право на самовизначення в капіталістичнім суспільстві нездійсненне", "Право на самовизначення не до застосування при соціялістичному суспільстві". [35]

У цьому ж "Сборнику" в перекладі на російську мову було надруковано і "Тези про імперіялізм і національне пригноблення", складені К. Радеком. В "Тезах" Радек писав, що завданням соціял-демократії є вимога всіх демократичних прав для пригноблених націй, у тім числі й свободи пропаґанди про політичне відокремлення. Але тут же він застерігав, що с.-д., складаючи з себе всяку відповідальність за політику буржуазії, не буде виступати "*за встановлення нових прикордонних стовпів у Европі, за поновлення знищених імперіялізмом кордонів*". [36]

Це означає, що с.-д. не буде змагатись за поновлення анектованих держав і народів у їх національних кордонах. Радек вважав, що маси пригноблених і пригноблюючих народів у солідарній боротьбі спроможні будуть знищити національне гноблення, а разом з тим і економічну експлуатацію, та приведуть людство від імперіялізму до соціялізму. "Соціялістичне суспільство не буде знати ніякого гноблення, воно забезпечить усім народам право самостійно розв'язувати всі їх потреби". [37]

Тут до речі буде згадати, що Інсаров ще 1907 року в своїй статті "Національне питання і марксизм" підкреслював, що національна проблема багатонаціональних держав може бути розв'язана лише тоді, коли демократія переможе й замінить собою капіталістичну систему". [38]

Позиція Леніна в час дискусії про самовизначення націй ішла ще далі вліво від того, що висловив Радек у своїх "Тезах". У статті "Підсумки дискусії про самовизначення" Ленін писав: "Перебудувавши капіталізм у соціялізм, пролетаріят створить *можливості*, які приведуть до усунення національного гноблення" (підкреслено в ориґ.). На цій базі, твердив він, будуть розвиватись такі стосунки поміж націями, які приведуть до їх повної взаємодовіри і кінець-кінцем повинні завершитися "зближенням і злиттям їх". [39]

З початком революції 1917 року, коли при владі був ліберальний коаліційний уряд з участю також і соціялістів-революціонерів, Ленін у своїх виступах продовжував захищати право націй на самовизначення і з властивою йому енерґією підтримував почуття національного патріотизму, яке спонтанно й несподівано для лідерів російських ліберальних партій проявилось у народів російської імперії.

У брошурі "Квітневі тези" хоч і було повторено раніш висловлену думку, що пролетарська партія повинна прагнути до створення як можна більшої держави, але тут же Ленін підкреслив, що для здійснення цієї мети має бути виключена будь-яка форма насильства. Програмовою вимогою революційного пролетаріяту, писав він, має бути: "повна свобода відокремлення, найширша місцева (і національна) автономія, докладно опрацьовані ґарантії прав національних меншин".[40]

Тоді ж, у квітні 1917 року на Всеросійській конференції РСДРП(б) у національному питанні і зокрема з приводу самовизначення націй, як в одній з головних точок програми партії, були висловлені такі найбільш маркантні твердження. Ю. Пятаков, як і в дореволюційний час, у своєму виступі домагався, щоб льозунґ про відокремлення націй було замінено льозунґом "Геть кордони поміж

націями і державами". Ф. Дзержинський також не вважав за потрібне підтримувати льозунґ про самовизначення націй. В умовах боротьби за соціялістичну революцію "націоналістичні потягнення реакційні", — казав він. [41] Ф. Дзержинський виступав проти створення незалежної Польщі, України й інших національних держав. Він закидав Ленінові, що в цьому він становиться на позиції націоналшовіністів. Та це Леніна не бентежило.

Сталін, головний доповідач на цій конференції про національне питання, захищав власне погляд Леніна. Його твердження зводились до "признання за народами права на відокремлення; для народів, що залишаються в межах даної держави — обласна автономія; для національних меншин — окремі закони, які мали б ґарантувати їм вільний розвиток; для пролетаріяту всіх національностей даної держави — єдиний неподільний колектив, єдина партія".[42]

Трудно погодитись, що ця теза відповідала вимогам марксизму. Енґельс у передмові до польського видання "Маніфесту комуністичної партії" 1892 року писав: "...По щирості, міжнародне співробітництво европейських народів можливе лише за тих умов, якщо кожний з цих народів буде повним господарем у своєму домі". [43] За умов же творення "єдиного неподільного колективу, єдиної партії", кожна гноблена національність позбавлялась того стану, щоб бути "повним господарем" у своїй країні.

На тезу Сталіна про єдиний колектив Ленін по суті не реаґував. Він, з властивим йому софізмом, на цій конференції розвивав думку подібну до того, що він писав з приводу відокремлення Норвегії від Швеції. "Фінни повинні говорити, що вони можуть мати право на повну розв'язку своєї долі по-своєму, і той великорос, який це право заперечуватиме, буде шовіністом".[44] Заперечуючи Дзержинському, він говорив: "Ми до сепаратистичних рухів байдужі, невтральні. Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого немає".[45] Рішуче він зареаґував і на виступ Пятакова щодо його льозонґу "Геть з кордонами". Кордони, говорив

Ленін, визначаються волею народу. Льозунґ "Геть з кордонами" буде лише тоді правильним, "коли соціялістична революція буде реальністю, а не методою".[46] Заокруглюючи свій виступ, він говорив: "Ми хочемо братерського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка і Російська республіка, поміж ними буде більше зв'язку, більше довір'я. Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, вони не відокремляться".[47]

Про привабливу силу республіки Рад питання лишилося відкритим. Ленін не розшифровував його, але він відмічав, що "...кожен росіянин-соціяліст, який не визнає свободи Фінляндії, України, скотиться до шовінізму. І ніякими софізмами і покликуванням на свою методу себе ніколи не виправдає". [48] З цілого контексту промови Леніна видно, що він закликав членів своєї партії, щоб їх аґітація спрямована була на здійснення добровільного союзу поміж народами. Враховуючи попередню політичну діяльність Леніна, треба думати, що зміст такого виступу мав тільки тактичну ціль. Це підтверджується тим, що в прийнятій резолюції на цій конференції з його безпосередньою участю прориваються думки подвійного змісту. В одному з розділів резолюції сказано, що партія буде виступати за повну свободу відокремлення. Це зредаґовано так: "За всіма націями, що входять до складу Росії, має бути признане право на вільне відокремлення і на утворення самостійної держави. Заперечення цього права і не вживання заходів для ґарантії його практичного здійснення, рівнозначне підтримці політики захоплень і анексій". [49] В іншому розділі записано: "Інтереси робітничої кляси вимагають злиття робітників усіх національностей Росії в єдиних пролетарських організаціях, політичних, професійних...Лише таке злиття...різних національностей дасть можливість пролетаріятові вести переможну боротьбу з міжнародним капіталом і буржуазним націоналізмом".[50]

Якщо питання про самовизначення націй лишалось завжди відкритим для його вирішення в політичному аспекті, то питання культурно-національної автономії,

підтримуваної головно Бундом, у РСДРП завжди зустрічало заперечення. На Всеросійській квітневій конференції 1917 року вимога про здійснення культурно-національної автономії також не була підтримана. З приводу цього записано: "Партія пролетаріяту рішуче відкидає т. зв. культурно-національну автономію, яка посилює зв'язок робітників з буржуазною культурою окремих націй, між тим як завдання с.-д. полягає в посиленні інтернаціональної культури світового пролетаріяту".[51]

Тяжко погодитись з такою арґументацією проти культурно-національної автономії. Цей вид автономії національних меншин не стільки роз'єднував би робітничу клясу, як могла б роз'єднувати його і територіяльно-національна автономія в межах одної держави, і вона не більше посилювала б зв'язок робітників з буржуазною культурою, як і робітників основної державности з культурою свого народу. Але справа в тому, що здійснення культурно-національної автономії зумовлювалося розподілом шкільної освіти за національностями, вилученням шкільної справи з управління держави й передачею її до рук окремих національностей. Марксисти, писав Ленін, розмежування націй в межах одної держави вважають за шкідливе явище.[52] Воно (розмежування), писав він, сприяє відчуженню націй, а "з цим *безумовно* не мириться пролетарський *інтернаціоналізм,* який проповідує не лише *зближення* націй, але й злиття робітників усіх національностей даної держави в *єдиних* пролетарських організаціях".[53]

Отже, культурно-національна автономія перешкоджала б здійсненню централізму в усіх аспектах багатонаціональної держави.

Інакше розцінювали цю проблему інші соціялістичні партії і зокрема жидівські. Бунд, а в революцію 1917 року і всі жидівські національні партії, виступали з вимогою національної автономії для жидівського народу. Льозунґ жидівської національної автономії, писав С. Ґольдельман, перетворився з абстрактної програмової точки в живу конкретну вимогу всіх жидівських національних партій з

початку національних революцій народів російської імперії. [54]

Ці вимоги жидівських національних партій не були випадковими. Карл Реннер, лідер австрійських с.-д., підтверджуючи марксистський принцип про право націй на самовизначення, писав: "...якщо ви живете на моїй території, то ви підпорядковуєтесь моєму зверхництву, моєму праву, моїй мові. Це — ознака панування, а не рівноправства..."[55] І тут же він стверджував, що територіяльний принцип виключає будь-який компроміс і рівноправність.

Після Всеросійської квітневої конференції РСДРП(б) 1917 року Ленін запропонував новий текст партійної програми. Точку "про право на самовизначення всіх націй, які входять до складу держави", що викликала гостру дискусію в рядах РСДРП і критику політичних діячів інших партій, замінено яснішим означенням, а саме: "9. Право на вільне відокремлення і на утворення своєї держави за всіма націями, що входять до складу держави. Республіка російського народу повинна притягати до себе інші народи чи народності не насиллям, а виключно добровільним погодженням на творення спільної держави. Єдність і братерський союз робітників усіх країн не миряться ні з прямим ні з посереднім насильством над іншими народностями".[56] За новою програмою передбачалось і скасування обов'язкової державної мови.

Ця ясніша й безумовно конкретніша за змістом точка програми РСДРП(б), прийнята вже з початком революції, мала лише пропаґандний характер. Зміст її спрямовано проти тої політичної атмосфери, яку створив Тимчасовий уряд Росії щодо національних меншин з тим, щоб серед національних меншин знайти підтримку в боротьбі за владу.

Ленін, враховуючи ситуацію, яка створилась з розвитком національних революцій, спрямував проти Тимчасового уряду ряд статтей і спеціяльних робіт. У статті "Фінляндія і Росія" він писав: "Капіталісти, буржуазія, а разом з ними і партія к.-д. (конституційних демократів)

ніколи не визнавали політичного самовизначення націй, цебто, свободи відокремлення від Росії". Протиставлячи цьому становище с.-д., він продовжував: "Свідомий пролетаріят і соціял-демократи, *віддані* своїй програмі, *за свободу відокремлення* Фінляндії, як і всіх неповноправних народів від Росії. Ось незаперечна, ясна, точна картина" (підкреслення в оригіналі).[57]

У статті "Україна", розрахованій головно на українського читача, Ленін писав: "Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів — і "своїх", і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть тепер за право відокремлення українців, *не нав'язуючи* їм своєї дружби, а *завойовуючи її* відношенням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціялізм" (підкреслення в ориґ.). [58] Стаття спрямована була, як відомо, на захист вимог українського демократичного уряду (Центральної Ради) про признання йому автономних прав. Ленін висловлювався не лише за підтримку цих вимог, але, як видно з цитати, готовий був підтримати і вимогу про відокремлення України від Росії.

Проте, як же в дійсності Ленін ставився в ті роки до питання про відокремлення тої чи іншої національности від Росії? Слово для відповіді на це питання дамо самому Ленінові. У брошурі "Чи втримають більшовики державну владу" він писав: "Держава — це орган або машина насилля одної кляси над другою. Доки вона є машиною насилля буржуазії над пролетаріятом, до того часу льозунґ пролетаріяту може бути лише один: *руйнування* цієї держави. А коли держава буде пролетарською, коли вона буде машиною насилля пролетаріяту над буржуазією, тоді ми вповні і безумовно за тверду владу і за централізм" (підкреслення в ориґ.).[59]

Ці приклади вказують на те, що підтримка України, Фінляндії й інших національностей російської імперії в їх прагненні будувати своє державне життя, як того бажає

народ, була лише тактичним маневром, спрямованим на повалення державної системи.

У теоретичних засадах, що стосувались рішення національної проблеми, самовизначення націй російської імперії, Ленін підкреслював, що РСДРП не може прийняти форми федеративного устрою в демократичній державі. "Федерація, він писав, це союз рівних, союз, який вимагає обопільної згоди", [60] федерація послаблює економічні зв'язки. Вона непридатний тип для одної держави. "Марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації. Централізована велика держава — це величезний історичний крок вперед від середньовічної роздріблености до майбутньої соціялістичної єдности всього світу..." [61]

Захищаючи принцип демократичного централізму, Ленін не виключав можливости допустити місцеве самоврядування, автономію областей з властивими їм господарчими, економічними й побутовими особливостями, а також і національним складом населення. Демократичний централізм, здійснюваний у формі автономії областей, за Леніном, буде вести до тісного економічного й культурного спілкування поміж окремими автономними частинами держави. Це, природно, буде зміцнювати силу централізованої держави. "Автономія, писав він, це наш плян будови демократичної держави. Відокремлення зовсім не наш плян".[62]

До речі, Ленін не сказав тут нічого нового. К. А. Фортунатов, економіст-статистик, у своїй науковій розвідці "Національні області Росії", підготовленій, треба думати, для спеціяльних комісій Державної Думи, писав: "Рідна мова місцевого населення є головною об'єднуючою силою, цементом усієї території; вона і має бути покладена, як найважливіша підвалина, при розподілі всієї держави на частини, які мають керуватися обласним самоврядуванням."[63]

Захищаючи всебічно так званий демократичний централізм за умов впровадження автономного держав-

ного ладу, Ленін вважав за можливе дозволити навчання в школах у мовах місцевого населення, а не в загальнодержавній. Більше того, в статті "Чи потрібна обов'язкова державна мова" він з обуренням запитував: "Кому це потрібно? Російському народові цього не потрібно. Він не признає *жодного* національного гноблення, хоч би і "в інтересах російської культури і державности". Ось чому російські марксисти говорять, що необхідна *відсутність* обов'язкової державної мови, при забезпеченні населення школами з навчанням у всіх місцевих мовах..."[64]. Як на приклад рівноправности національних культур і мов, він вказував на те, що у Швайцарії в армії офіцерам і унтер-офіцерам "надається широка свобода звертатись до вояків у їх рідній мові". [65]

Проте Ленінові добре було відомо, що всі національності, які входили до складу Росії, були поставлені в значно гірше становище щодо розвитку мови й культури, як росіяни. При засиллі росіян у містах і промислових центрах можна було з певністю сказати, що шлях до розвитку національних культур (не російської!) навіть у вільній Росії буде дуже обмежений. А все ж Ленін писав, що "ніякого націоналізму пролетаріят підтримувати не може, навпаки, він підтримує все, що допомагає затиранню національних різниць, усуненню національних перегородок, усе, що робить зв'язки поміж національностями більш затисненими, усе, що веде до злиття націй".[66] Вказуючи на окремий випадок масового переселення робітників з Росії в Україну в копальні, в сільське господарство, у міста, писав: "Факт асиміляції в цих межах великоруського і українського пролетаріяту незаперечний. І це факт *безперечно* прогресивний".[67]

Враховуючи те, що в Україні не було за царського режиму українських шкіл (навіть приватних), українська мова в усіх установах (державних, громадських і приватних) була заборонена, український друк знаходився під особливо суворою цензурою, — такий процес асиміляції мав безумовно примусовий характер. І хоч примусова

асиміляція, за твердженням Леніна, була противна марксизмові, в цьому випадку, мабуть, в інтересах збереження цілости держави, він вважав її проґресивною.

Отже, порівнюючи вимогу про скасування державної мови і введення в школах мови місцевих національностей з запевненням про те, що пролетаріят не буде підтримувати закріплення націоналізму, що асиміляція російського й українського пролетаріяту акт проґресивний, — позиція Леніна в розв'язці питання про розвиток національних культур також стає подвійною. Такими ж були і його запевнення в організації державного ладу для пролетаріяту національних меншин. Категорично заперечуючи будь-яку форму гноблення і примусу, він одночасно стверджував, що питання про політичне відокремлення має лишатись прероґативою РСДРП більшовиків.

Змодернізований марксизм щодо розв'язки національного питання в теоретичних викладах Леніна виглядав, як збалянсовані рахунки подвійної бухгальтерії з прибутками на користь російського народу й утримання російської великодержави.

ПРИМІТКИ

1. В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, Москва, Гос. изд-во политической литературы, т. 6, изд.4, стор. 299-300 (Надалі це джерело подаватиметься скорочено: Ленин).
2. Там же, стор. 291.
3. Там же, стор. 293.
4. Там же.
5. Там же.
6. К. Каутский, О национальном вопросе в России, СПБ, 1906, стор. 10.

7. Второй сьезд РСДРП, Протоколы, М., 1959, стор. 184.
8. Ленин, т. 6, изд. 4, стор. 412.
9. К. Маркс, Ф. Энгельс, В. Ленин, О пролетарском интернационализме, М., 1957, стор. 32.
10. Второй сьезд РСДРП, Протоколы, М., 1959, стор. 421.
11. Цитовано за: Н. Недасек, Большев. в революц. движ. Белоруссии, Мюнхен, 1956, стор. 97.
12. Przedswit, березень 1903.
13. Ленин, т. 6, изд. 4, стор. 414.
14. Второй сьезд РСДРП, Протоколы, М., 1959, стор. 187.
15. Отто Бауер, Национальный вопрос и соц. демокр., СПБ, 1909, стор. 550-51.
16. Л. Рибалка, Русские соц.-демократы и нац. вопрос, Женева, 1917, стор. 22-23.
17. Там же.
18. Там же.
19. Там же, стор. 13.
20. Ленин, т. 35, изд. 4, стор. 99.
21. В. В. Гаврилюк, Національне питання у Маркса і Енгельса, Харків, 1930, стор. 65-66.
22. И. И. Грошев, Исторический опыт КПСС по осуществ. ленинской национ. политики, М., 1967, стор. 61; Ленин, 1937, т. 17, стор. 430.
23. Ленин, т. 17, изд. 3, стор. 431.
24. Таж же.
25. Там же, стор. 440.
26. Там же, стор. 12-13.
27. Там же, стор. 452.
28. Там же, стор. 90.
29. Там же, 1936, т. 8, стор. 206.
30. Там же, 1937, т. 17, стор. 154.
31. Vorwaerts, 1897, ч. 54, додаток з 5 березня.
32. Ленин, т. 19, изд. 3, стор. 227-28.
33. К. Каутский, О национальном вопросе в России, СПБ, 1906, стор. 10.
34. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и в СССР, М., 1930, стор. XXX.
35. Ленин, т. 19, изд. 3, стор. 471.
36. Там же, стор. 439.
37. Там же, стор. 440.

38. В. Инсаров, Национ. вопрос и марксизм, "Образование", 1907, ч. 2, стор. 25.
39. Ленин, т. 17, изд. 3, стор. 245.
40. В. И. Ленин, Апрельские тезиси, М., 1951, стор. 38.
41. Ленин, т. 20, изд. 3, стор. 654.
42. Там же, стор. 653.
43. К. Маркс, Ф. Энгельс, В. Ленин, О пролетарском интернационализме, М., 1957, стор. 195.
44. Ленин, т. 20, изд. 3, стор. 277.
45. Там же.
46. Там же, стор. 278.
47. Там же.
48. Там же.
49. Там же, стор. 619.
50. Там же, стор. 620.
51. Там же, стор. 619.
52. Там же, 1937, т. 17, стор. 126.
53. Там же, стор. 361.
54. С. Ґольдельман, Жидівська національна автономія в Україні, Мюнхен, 1967, стор. 11.
55. К. Реннер (Синоптикус), Государство и нация, СПБ, 1906, стор. 29.
56. Ленин, т. 20, изд. 3, стор. 304.
57. Там же, стор. 323-24.
58. Там же, стор. 535.
59. В. И. Ленин, Удержат ли большевики власть, М., 1952, стор. 30.
60. Ленин, т. 17, изд. 3, стор. 90.
61. Там же, стор. 154.
62. Там же, стор. 90.
63. К. Фортунатов, Национальние области России, 1897, стор. 3.
64. Ленин, т. 17, изд. 3, стор. 181.
65. Там же, стор. 151.
66. Там же, стор. 146.
67. Там же, стор. 143.

2. ПРАКТИЧНІ ЗАХОДИ ЛЕНІНА У ЗДІЙСНЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ БОРОТЬБИ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Напередодні жовтневого перевороту 1917 року Ленін виступив з статтею "До перегляду партійної програми", в якій, заторкуючи національне питання, признався, що партійний льозунґ про право націй на самовизначення не зовсім ясний, шо попередня редакція могла породжувати різне тлумачення, кривотолки, і тому запропонував уточнення його. "Я ставлю цілком ясне поняття: "право на вільне відокремлення". [1]

Та це вияснення суттєвого значення не мало. Курс політики партії залишався фактично без змін. Партія, яка ставить своїм завданням здійснення соціяльної революції, писав Ленін, не мусить бути байдужою до питання про відокремлення тієї чи іншої народности, до розщеплення Росії на її складові частини. "З досвіду півріччя революції 1917 року... партія, послуговуючись у роботі великоросійською мовою, зобов'язана визнати право на відокремлення. Завоювавши владу, ми безумовно відразу визнали б це право і за Фінляндією, і за Україною, і за Вірменією, і за кожною гнобленою царизмом (і великоросійською буржуазією) народністю. Але ми, з свого боку, зовсім не хочемо відокремлення. Ми хочемо щонайбільшої держави, щонайтіснішого союзу, щонайбільшого числа націй, які сусідують з великоросами, ми хочемо цього в інтересах

демократії і соціялізму... Ми хочемо *революційно-пролетарської* єдности, *з'єднання,* а не роз'єднання. Ми хочемо *революційного* з'єднання, тому не висуваємо льозунґа об'єднання всіх і всяких держав узагалі, бо на черзі дня соціяльна революція ставить вимогу об'єднання *лише* держав, що перейшли і переходять до соціялізму, тих колоній, що звільняються і т. ін. Ми хочемо *добровільного* з'єднання і тому повинні визнати свободу відокремлення". [2]

У цих словах до найменших подробиць висловлена думка про політику партії, яку вона має намір здійснювати в національному питанні.

На початку листопада 1917 року, вже після жовтневого перевороту, новостворений центральний радянський уряд оприлюднив "Декларацію про права народів Росії", в якій проголосив рівність і суверенність народів країни, право на вільне самовизначення, аж до відокремлення й утворення незалежних держав, свобідний розвиток національного й релігійного життя без будь-яких обмежень чи привілеїв. [3]

У грудні 1917 року той же уряд випустив звернення "До всіх трудящих мусулман Росії і Сходу", в якому було проголошено недоторканість мусулманських культурних установ, звичаїв і релігії, ґарантувалась повна свобода їх національного життя. [4]

Щедрі обіцянки більшовиків народам Росії, подані в названих документах-деклярацiях, як показала дійсність, фактично були лише тактичним кроком, спрямованим на те, щоб забезпечити захоплення і закріплення за собою влади в країні.

У маніфесті до українського народу до Української Центральної Ради (грудень 1917 року) Рада Народних Комісарів Росії, визнаючи Українську Народну Республіку за суверенну державу, висунула ряд ультимативних вимог, які стосувались компетенції українського уряду. [5]

У процесі пертрактацій щодо ліквідації конфлікту, на території України (в Харкові) створився український більшовицький уряд, який складався головно з еміса-

рів РСДРП(б), і цей уряд відразу ж був визнаний Раднаркомом Росії. "Вітаючи утворення в Харкові справжньої народної радянської влади в Україні, бачачи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд народної Української республіки, Рада народних комісарів обіцяла новому урядові братерської республіки повну і всебічну підтримку... [6]

І хоча з урядом Центральної Ради розмови не були закінчені, Рада народних комісарів Росії вже поспішала з допомогою новоствореному більшовицькому уряду України. Радянський історик про це писав: "У зв'язку з тим, що народний секретаріят (міністерство радянської України) ще не встиг створити свої збройні сили, а червоногвардійські загони були розосереджені і недостатньо озброєні, а до того ж потрібні і на місцях... допомога братського російського народу прискорила неминучий розгром Центральної Ради, сприяла закріпленню Української радянської республіки".

І далі: "Здобуток у революційній боротьбі трудящих України забезпечило керівництво партії більшовиків, її Центральний Комітет і особисто В. І. Ленін. Вони зміцнили партійні організації України, спрямовували їх політичну діяльність". [7]

Ленін, звичайно, не міг не знати, що ЦВК рад України на жодні більшовицькі ради не опирався. В Україні на той час їх просто не було. Про це в резолюціях комуністичної партії України записано: "Існування народного комісаріяту, як центру радянської влади, за умов відсутности Рад, як органів влади на місцях, є фікцією шкідливою, яка сприяє самообдурюванню мас". [8]

З визнанням першого фіктивного радянського уряду України де-юре, РНК РСФСР набула право збройного втручання у внутрішні справи України, а з цим були усунені і можливості фактичного відокремлення України від Росії.

У Фінляндії, у Прибалтиці, на незайнятих німецькими військами землях, як і в Україні, відразу після визнання їх незалежности з боку Ради народних комісарів Росії,

установлювалась радянська влада. І такі режими поставали й існували за активної допомоги того ж радянського уряду Росії. На III Всеросійському з'їзді Рад (січень 1918 року) Ленін говорив: "Ми пануєм не поділяючи, за залізним законом стародавнього Риму, а об'єднуючи всіх працюючих нерозривними ланцюгами живих інтересів, клясової свідомости". [9]

Ще більш чітко виявлено керівництво РСДРП(б) революційним рухом у новопосталих державах у промові Леніна на нараді ЦК РСДРП(б) у лютому того ж 1918 року, коли він сказав, що ми допомогли революції у Фінляндії, але в тій ситуації, яка склалася у зв'язку з мировими пертрактаціями з урядом Німеччини, подати потрібну допомогу не можемо. "Якщо вони (німці) ... долучать невтручання у справи України, Фінляндії і Естляндії, — то і це треба безумовно прийняти". [10]

Отже, признаючи право на відокремлення за всіма народами Росії, РСДРП(б) застосовувала якнайенерґійніші заходи до того, щоб у посталих державах була встановлена радянська влада і то така, яка за директивами центру прагнула б до об'єднання, а не до відокремлення від Росії.

На думку Леніна, в об'єднаній країні Рад, як він писав у статті "Чергові задачі радянської влади" на початку 1918 року, державна влада мала бути організована за принципом демократичного централізму. За цих вимог він не включав уже ні автономії, ні навіть федерації. До революції 1917 року, як відомо, Ленін вороже ставився до федеративного укладу великої багатонаціональної держави, бо така держава вимагала домовлености рівноправних сторін, а тепер, враховуючи активність національних меншин Росії і прагнення їх до політичної незалежности та відокремлення від Росії, він публічно зголосив своє "за". В цій же статті, покликаючись на приклад Російської радянської республіки, Ленін відмічав, що "та федерація, яку ми запроваджуємо і яку ми будемо запроваджувати, буде служити правильним кроком до найтривкішого об'єднання різних націо-

нальностей Росії в їх єдиній демократичній централізованій радянській державі". [11]

Отже, безпекою тривкого об'єднання національностей Росії у формі федерації повинен бути демократичний централізм, сутність якого Ленін подав у своїх виясненнях на IX з'їзді РКП(б) 1920 року. Він говорив: "Демократичний централізм означає лише те, що представники з місць збираються і обирають відповідний орган, який і має керувати". [12] Сучасні радянські словники дають дещо більш повну дефініцію поняття про демократичний централізм, але сутність його зводиться до визначення, яке хоч і коротко, а все ж ясно окреслене Леніном.

На сутність ленінського демократичного централізму звернув увагу і Троцький. У своїй розвідці "Новий курс" 1924 року він писав: "Тенденція партійного апарату думати й вирішувати за партію веде у своєму розвитку до прагнення закріпити авторитет керівних кіл лише на традиції... Партія існує на два поверхи. На верхньому поверсі — вирішують, а на нижньому лише довідуються про вирішене". [13]

І цей централізм застосовувався як в організаційній структурі партії, так і в адміністративно-господарському й культурному житті радянських республік, де диктат партії камуфлювався виборами адміністративних органів.

Проте, треба відмітити, що перед жовтневим переворотом 1917 року Ленін у своїй брошурі "Держава і революція", критикуючи Бернштайна (лідера німецьких с.-д.) щодо його аналізи думок Маркса і Енґельса про державу, писав: "Бернштайну просто не може прийти в голову про те, що централізм може бути добровільним — добровільне об'єднання комун у націю, добровільне злиття пролетарських комун у справі зруйнування буржуазної держави й буржуазної державної машини". [14]

Далі, коментуючи вчення Енґельса про державу, в цій же брошурі писав: "Централізм для Енґельса ніскільки не виключає того широкого місцевого самоврядування, яке, за добровільного захисту "комунами" й областями єдиної

держави, усуває будь-який бюрократизм і будь-яке "командування" згори бузумовно". [15]

Отже, Ленін, коли писав ці рядки, також висловлювався за те, що демократичний централізм годитиметься не лише для зруйнування буржуазної державної машини, але й для керування державною машиною за соціялізму. Проте, теоретичні міркування Леніна про демократичний централізм і його практичне здійснення, як це видно з цитат, знаходились на протилежних бігунах. Демократичний централізм — акт добровільний, вказував Ленін Бернштайну, але в Росії, з приходом більшовиків до влади, демократичний централізм ще за життя Леніна і за його визначенням набув лише того значення, що представникам з місць надавалось право обирати відповідальні органи з осіб рекомендованих чи апробованих вищепоставленими партійними органами.

Спроби окремих національних партійних груп РКП(б) поширити свої права в межах національних республік федеративного союзу рішуче відкидались. Так, наприклад, представники більшовицьких організацій України на своїй конференції у квітні 1918 року в Таганрозі прийняли рішення "створити самостійну партію з своїм Центральним Комітетом і своїми партійними з'їздами, пов'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)". Це рішення на з'їзді тієї ж партії у липні 1918 року в Москві на вимогу Леніна було відмінено. [16]

Партійній організації України, як і всіх інших радянських республік, що постали на території російської імперії, надавалось характер територіяльних, а не національних, і користувались вони статусом обласних організацій. У резолюції VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919 року) з приводу цього записано: "... центральні комітети українських, лотиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і повністю підпорядковуються ЦК РКП". [17]

Така організація партійної структури фактично

перекреслювала суверенність національних республік. Домовленість і погодження поміж національними республіками і РСФСР мали лише зовнішнє значення: права і компетенції їх визначались центральними партійними органами, які були підпорядковані ЦК РКП(б).

Ліве крило українських партій — соціялісти-революціонери, відомі під назвою "боротьбістів" (1918-1920), і соціял-демократи "незалежники", члени Української комуністичної партії — "укапісти" (1918-1924), які прийняли плятформу РСДРП(б)-РКП, у перші роки становлення радянської влади вели боротьбу за українську радянську незалежну республіку. В цій боротьбі ці партії були об'єднані.

Боротьбісти, як самостійна партійна організація, намагались вступити до складу III Інтернаціоналу, але Виконавчий комітет Комінтерну, головою якого на той час був Зінов'єв, їх домагання відхилив.

Керівництво КП(б)У, члени якого були в основному відпоручниками РКП(б), не поділяли політичних вимог боротьбістів у частині їх програми з національного питання. Дмитро Мануїльський на Всеросійській конференції РКП(б) (грудень 1920 р.) вказував на те, що "не за горами той час, коли ми побачимо, що боротьбісти стануть типовою контрреволюційною партією". [18]

А. Бубнов на IX з'їзді РКП(б) (квітень 1920 р.) звинувачував РКП(б) у тому, що вона сприяла впливам боротьбістів в Україні. На це Ленін відповідав, що "в цій найважливішій справі" треба було маневрувати. Він казав: "Ми приобіцяли боротьбістам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику... ми довели... що ці поступки зроблено зовсім правильно... все, що було кращого в колі боротьбістів, увійшло тепер у нашу партію. Ми цю партію перереєстрували і, замість повстання боротьбістів, яке було неминуче, ми дістали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній тов. Раковським, те, шо все краше, яке було в рядах боротьбістів, вступило до нашої партії за нашою контролею, за нашим

признанням, а решта зійшла (зникла) з політичної арени. Ця перемога варта пари хороших битв". [19]

Вплив боротьбістів серед українського загалу, особливо серед селян, які бажали бачити Україну незалежною державою, хоч би й радянською, був величезний, що й викликало побоювання в рядах КП(б)У.

Ленін у своєму кінцевому слові про радянську владу в Україні казав, що РКП(б) потрібний був бльок з селянами України, і боротьбісти потрібні були тут як засіб для здійснення цієї мети. Що стосується політичного зв'язку з боротьбістами, він відмічав: "Коли деякі товариші казали, що я рекомендую бльок з боротьбістами, то це непорозуміння". І тут же пригадував учасникам конференції про тактику, яку він застосував щодо правих есерів: "...Ми взяли вашу програму повністю для використання сил селян, ми цього хочемо, але спілки з есерами ми не хочемо".[20]

У цьому ж виступі Ленін кинув докір боротьбістам, що вони забагато говорять про національне питання, а не говорять про боротьбу з українськими партизанами, про боротьбу з антирадянськими впливами вчителів на селян. "Ми повинні вимагати, щоб боротьбісти розігнали спілку вчителів, хоч би і в українській мові, хоч би з українською державною пресою, але в ім'я тих же принципів пролетарської комуністичної політики..., як це було зроблено в РСФСР з Всеросійським учительським союзом".[21]

Ці вимоги, як і сумніви про те, чи українська мова є широковживана, висловлені на VIII з'їзді РКП(б), треба віднести на конто недооцінки національних почувань народу й національно-революційних вимог політичних свобод неросійських народів узагалі і українського зокрема. Частина провини була тут і за Хр. Раковським, головою мирової делеґації РСФСР у Києві 1918 року для переговорів з гетьманським урядом України, який писав, що в Києві немає ніякого національного патріотизму.[22]

Міркування Раковського, як відмічали автори книжки "До хвилі" С. Мазлах і В. Шахрай, були необґрунтовані. Вони, комуністи, признавалися, що "як би не ставитись до

факту заклику Ц. Радою окупантів на Україну, не можна віднімати того факту, що Ц. Рада на Україні користувалась досить широким впливом і її домагання як і універсали лежали якраз по фарватеру українського руху..."[23]

У цілому український рух 1917-1921 років спирався в основному на село і на робітників, які ще не втратили зв'язку з селом. Українська інтелігенція, захищаючи національні й соціяльні інтереси свого народу, не могла виступати в ролі могильника, як того вимагав Ленін від українських боротьбістів.

Для РКП(б), яка здійснювала принцип великопростірної держави, політично важливо було, щоб боротьбісти виконали каїнову роботу серед свого народу — своїми руками здавили рух українських народних мас у їх боротьбі за відрив України від Росії. Хр. Раковський, голова Раднаркому України, говорячи про так звані контрреволюційні виступи селян України, відмічав, що 1920 року з половини квітня до половини травня було 93, а за 19 днів липня 207 повстанських виступів, що було своєрідною формою протесту проти запроваджуваного соціяльно й національно чужого народові режиму.[24]

Розходження в рядах РКП(б) щодо розв'язки національного питання, а також господарських завдань в Україні, були настільки значні, шо на Всеросійській партійній конференції вважали за необхідне прийняти спеціяльну ухвалу про опрацювання докладної інструкції контролю за діяльністю партійних робітників у здійсненні ними директив ЦК РКП(б).[25]

Втручання ЦК РКП(б) у справи політичної й господарської діяльности партійної організації України після перемоги над Денікіном поставило партію боротьбістів у таке становище, що вона вже з початком 1920 року змушена була прийняти рішення про самоліквідацію і влитись у КП(б)У. Але і це ще не було її повною капітуляцією. Вливаючись у ряди РКП(б), боротьбісти мали намір оволодіти комуністичним рухом в Україні і вийти з-під контролі РКП(б). Та ці наміри скоро були

паралізовані. Партійна чистка привела майже до поголовного виключення боротьбістів з лав КП(б)У-РКП(б). З чотирьох тисяч боротьбістів, прийнятих у ряди комуністичної партії більшовиків України в індивідуальному порядку 1920 року "тепер (1923) в Україні є лише 118 боротьбістів... частина переїхала в Росію, а здебільшого викинули з партії під час чистки... з мотивів, що у них збереглись націоналістичні пережитки", говорив на XII з'їзді РКП(б) М. Скрипник.[26]

Щоб утримати владу в Україні, як і в інших радянських республіках, під керівництвом і контролем РКП(б), потрібні були величезні зусилля. У пресових органах кінця 1919 року відмічалось: "Перед нашими товаришами в Україні стоять величезні завдання. Їм доведеться перевиховувати цілу країну на свій лад, внести оздоровлення після всієї тієї отрути, якою отруювала її вся контрреволюція аж до останніх днів Денікіна".[27]

Рішальним фактором у боротьбі РКП(б) за встановлення радянської влади в Україні були такі важливі обставини, що спліталися в одно ціле: а) невтралізація її території, як пляцдарму боротьби з ворогами радянського режиму взагалі, "...без перемоги на південному фронті ні про яке закріплення радянської пролетарської влади в центрі не могло б бути і мови",[28] б) закріплення радянської влади в Україні забезпечувало центр потрібними життьовими засобами — споживчими продуктами і сировиною для промисловости, в першу чергу військової. І в цій боротьбі Ленін вважав, що потрібні були загальні зусилля — РКП(б) і українських партійних організацій, що прийняли радянську плятформу, — "...або інакше капіталісти "Антанти", тобто союзу найбагатших капіталістичних країн... задавлять і задушать нас поодинці".[29]

Треба думати, що з цієї причини Ленін і прийняв щодо України важливі з політичного погляду ходи маневрування. В листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном (грудень 1919 року), відмічаючи необхідність розв'язки низки соціяльних завдань, загаль-

них для російського й українського люду, писав, що є ще і особливі завдання радянської влади в Україні, які заслуговують на особливу увагу. Це — рішення національного питання: "...бути Україні окремою і незалежною радянською соціялістичною республікою, пов'язаною договорами в союз (федерацію) з Російською Соціялістичною Федеративною Республікою, чи об'єднатися Україні з Росією в єдину радянську республіку...".[30]

Не будемо гадати, яку вартість мала така постановка питання з політичного погляду. Теоретичні передумови дають недвозначну відповідь на це. А все ж, розв'язку цього питання він залишав за Всеукраїнським з'їздом Рад. І тут же зробив визначення, як має бути розв'язане це важливе питання. Він писав: "Ми — противники національної ворожнечі, національних розрізнень, національної одосібности. Ми прагнемо до згуртованости і повного злиття робітників і селян усіх націй світу в єдину світову Радянську республіку".[31]

Підтвердивши ці програмові настанови партії в умовах все ще триваючої напруги у збройній боротьбі і бльокаді (політичній і економічній) з боку країн світу, в цьому ж зверненні Ленін писав: "Доки Україна не звільнена повністю від Денікіна, її урядом, до Всеукраїнського з'їзду Рад, є Всеукраїнський Революційний Комітет, Всеукраїнський Ревком. У цьому Ревкомі, поруч з українськими комуністами-більшовиками, працюють, як члени уряду, українські комуністи-боротьбісти. Боротьбісти відрізняються від більшовиків більше за все тим, що обстоюють безумовну незалежність України. Більшовики з-за цього не роблять предмета розходження і роз'єднання, в цьому не бачать жодних перепон до дружньої пролетарської роботи. Була б єдність в боротьбі проти ярма капіталу, за диктатуру пролетаріяту, а з-за питання про національні межі, про федеративний чи який інший зв'язок поміж державами комуністи розходитись не повинні".[32]

Отже, Ленін припускав можливість утворення незалежної України, але не уявляв собі існування її інакше,

як в якомусь зв'язку з Росією. Це, треба думати, і було причиною, що він вважав за неможливе погодитись на утворення незалежної української комуністичної партії. Існування такої партії, хоч би і вповні ідентичної за ідеологією, могло б потягти за собою існування окремої, поза контролею РКП(б), держави.

Щодо встановлення радянського режиму в Білорусі, лідери комуністичної партії та уряд РСФСР відіграли головну ролю, як то було і в Україні. Коли Білорусь була окупована німецькими військовими частинами, попередня підготовча робота для здійснення цього акту провадилась на землях РСФСР, використовуючи для цього невелику групу втікачів з Білоруси. У Москві на конференції білорусів-комуністів, у грудні 1918 року, висунуто вимоги про утворення Білоруської радянської соціялістичної республіки, яка була б у федеративних зв'язках з РСФСР.[33]

VI Північно-західня обласна партійна конференція, яка відбулась у грудні 1918 року, проголосила себе першим з'їздом комуністичної партії більшовиків Білоруси. На цій конференції прийнято резолюцію про утворення радянської соціялістичної республіки, що й було задекляровано у перших числах лютого 1919 року першим з'їздом Рад цієї країни.[34]

Утворення радянської влади в Білорусі здійснено за допомогою частин Червоної армії. Радянський історик І. Грошев про це писав: "Звільнені народи (Білоруси) виявляли свою щиру вдячність російському народові, комуністичній партії, В. І. Леніну і його соратникам".[35]

Питання про утворення національної державности в країнах Прибалтики набуло інших форм, як в Україні чи Білорусі. Спроба РСДРП(б)-РКП організувати й закріпити владу Рад у Литві, Латвії і Естонії, підпорядкувати їх диктату більшовиків успіху не мала. В цих державах, не дивлячись на те, що до революції 1917 року вплив РСДРП(б) серед промислового пролетаріяту був значним, особливо в Латвії, влада Рад протрималась коротко. 1919 р. там були встановлені демократичні республіки, і РСДРП

шукала шляхів до укладення мирних договорів. Щоб уникнути військових сутичок, які на той час могли б для РСФСР коштувати існування самого радянського режиму, партія змушена була приймати невигідні умови миру, часами прикриваючи свої дії в цьому напрямку пропаґандними арґументами. "В Бересті-Литовському ми змушені були відкупитися від імперіялістів, а в Юр'єві (тут 1919 року відбувались мирові переговори з Естонією) ми мали купити буржуазію, заплативши готівкою 15 млн. золотом та іншими вигідними подачками (поблажками)". [36]

У Фінляндії (південна частина) на початку 1918 року створено так званий робітничий уряд, з яким РСФСР одразу ж установила дружні стосунки. Та цей уряд скоро повалено, і РСФСР шукала шляхів до укладення миру і з цією державою.

Питання польської національної державности було передрішено ще в процесі першої світової війни: незалежність Польщі признавали воюючі сторони. Більшовики, як тільки захопили владу, також признали їй незалежність і не намагались нав'язувати полякам своєї форми розв'язки національного питання і національної державности.

За ухвалою III Всеросійського з'їзду Рад було опрацьовано положення про утворення радянських федеративних республік, які, відповідно до тієї ухвали, представляли "братерський союз добровільно об'єднаних на федеративній основі Радянських Республік Росії". [37]

Проєкт положення про створення першої автономної республіки в складі РСФСР було опрацьовано для Татаро-Башкирської радянської республіки (березень 1918 року), але практичного застосування на той час воно не мало. Неросійські національності Заволжя, зокрема татари і башкири, після жовтневого перевороту в центрі Росії створили незалежні від більшовиків органи влади. В листопаді 1917 року Всебашкирський курултай (з'їзд для полагодження найважливіших державних справ) обрав башкирський уряд, політика якого спрямована була проти

здійснення у своїй країні більшовицького руху. Представники національних організацій Татарії в грудні того ж року обрали колеґію для утворення Урало-Волзьких держав і для боротьби з органами радянської влади в Татарії.

Революційні елементи Башкирії і Татарії, які бажали прийняти радянську плятформу перебудови суспільного життя з кіл місцевого населення, були в дуже обмеженій кількості. Лише завдяки перевазі більшовиків у громадянській війні, яка відбувалась на землях цих народів, уряд Башкирії на чолі з Заки Валідовим змушений був підписати домовленість з урядом РСФСР про встановлення радянської автономії та взяти участь у спільних військових операціях Червоної армії. [38]

Велике значення для радянізації мусулман Росії і зокрема Татарії й Башкирії мав авторитет керівника мусулманської секції Наркомнаца уряду РСФСР Султан Галієва. Активний член РКП(б), Султан Галієв у перші роки становлення радянської влади вважав, що соціялістична революція, здійснювана в пляні РКП(б), забезпечить економічний і культурний розквіт усіх пригнічених народів Сходу Росії, а також і всіх народів світу.

На II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу (грудень 1919 року), по доповіді Султан Галієва в одній з точок резолюції записано: "10) Тому що РКП і РСФСР щодо східніх народів Росії повинні бути прикладом для всіх народів Сходу, з'їзд висловлює побажання, щоб постанови VIII з'їзду РКП про самовизначення народів непохитно застосовувалось у життя в тих місцевостях, де умови будуть відповідати вимогам згаданої постанови". [39]

Одначе, програмові настанови з національного питання в Татарії і особливо в Башкирії грубо порушувались. Це призвело до того, що невгасимий порив народу до відрубного влаштування свого національного життя серед башкирів після того, як було укладено угоду з урядом РСФСР, знову полум'янів.

Він знаходив підтримку серед членів РКП(б) місцевої національности на чолі з Заки Валідовим. Готувалось загальне збройне повстання мусулман проти радянської влади, яке мало охопити Заволжя і об'єднатись з повстанським рухом басмачів Середньої Азії.

У Башкирії, "на руку валідівцям відіграла, безсумнівно, неправильна тактика місцевих комуністів і радянських робітників, які не зрозуміли сутности і значення національної політики Радянської влади". [40] Сама ж сутність такої політики підтверджується словами резолюції, прийнятої на IX татарській обласній конференції 1924 року: "... пережитки (великодержавного шовінізму) живуть ще в головах радянських урядовців і гніздяться в державних установах... практично вони виявляються у чванливо-зневажливому, бездушно-бюрократичному відношенні росіян — радянських урядовців до нестатків і потреб трудящих національної республіки, в тенденції деяких росіян-комуністів зайняти становище "педагогів" у відношенні до татар-комуністів і в недовірливості перших до других". [41]

Але Ленін за час своєї активної праці в партії й уряді, у своїх словесних твердженнях, такого відношення до національних меншин Росії не поділяв.

У липні 1921 року Саїд Галієв, голова ЦВК Татарської радянської соціялістичної республіки одержав відповідь на низку питань, поставлених у листі до Леніна. Так на питання, чи доцільне існування дрібних автономних республік і як довго вони можуть існувати, до виконання яких завдань, Ленін дав позитивну відповідь, відмітивши, що існуватимуть "ще довго". А на питання, чи комуністи пануючої нації повинні відіграти ролю "педагогів і няньок у відношенні до комуністів і всіх трудящих раніш гноблених національностей, іменням якої називається дана автономна республіка", Ленін відповів: "Не педагогів і няньок, а помічників". [42]

Видвигнуті питання Саїд Галієва говорять про те, хто насправді здійснював радянську владу в автономних

республіках. Пояснення Леніна, якщо вони були щирі, певно не знаходили справжнього відгуку в рядах РКП(б), більшість членів якої були росіяни.

З причин цих обставин комуністи мусулмани прагнули до об'єднання своїх зусиль на захист прав національностей Сходу, проголошених у програмі партії та інших радянських документах.

На IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними робітниками національних республік і областей (червень 1923 року) у справі Султан Галієва, що його, до речі, звинувачували за зв'язок з Заки Валідовим, який виступив проти радянської влади, і з басмачами, — відмічено, що "ухил до націоналізму серед місцевих (реґіональних) республік і областей є реакцією на великодержавний шовінізм, який знайшов своє виявлення в цілому ряді помилок товаришів-росіян на місцях і боротьба з якими складає одно з найважливіших чергових завдань партії...". [43]

Тоді ж, на тій нараді М. Скрипник піддав гострій критиці прояви великодержавного шовінізму, фактично захищаючи Султан Галієва. Він сказав: "Неодмінно треба ... подолати ще й досі не переможене великодержавництво, цю потвору облу, величезну, сторогу й гавкучу... Треба заткнути пельку цій потворі й тоді не буде, кінець-кінцем, того ґрунту, що на ньому з'являються націоналістичні ухили, а коли ми ухили зліквідуємо, тоді й викривлення їх, як от султан-галієвщина, зникнуть". [44]

Наведені факти говорять про те, що великоросійський шовінізм серед членів РКП(б) у перші роки приходу більшовиків до влади був ще таким живучим, що не підпадав жодним заходам ліквідації, абож партія боролась з ним лише в деклараціях, уникаючи дійових форм.

Національні елементи в Туркестані, Казахстані, як і в інших національних державних формуваннях на околицях російської імперії, не підтримували більшовиків у їх боротьбі за захоплення влади в Росії. Вони,писав Сталін, "і слухати не хотіли про соціялістичну революцію". [45]

Всі активно діючі представники місцевих народів у 1917 р. прагнули до створення і закріплення своєї національної державности. Так з кінцем листопада 1917 року в Коканді відбувся крайовий мусулманський з'їзд з участю представників від узбеків, казахів, таджиків і киргизів, на якому Туркестан був проголошений територіяльно автономним і вибрав свій законодавчий орган — Туркестанську Тимчасову Раду і уряд. [46]

У Казахстані ще в серпні 1917 року була організована партія Алаш, яка трохи пізніше створила автономний уряд під назвою Алаш-Орди. [47] У колишніх васальних провінціях Росії — в Бухарі державне керівництво здійснював емір, у Хиві — хан.

У більшовицькому революційному русі Туркестану й Казахстану 1917 року і пізніше брали участь головно російські робітники, царські урядовці, що приєднались до більшовиків, і окремі розкватировані там військові частини, що підпали під керівництво більшовиків. [48]

Місцеві більшовицькі ради, а також і керівні партійні робітники краю вважали за недоцільне залучати представників тубільного населення до органів краєвої влади. Ця тенденція знайшла своє підтвердження на III краєвому з'їзді Рад у кінці 1917 року. [49]

Ці дії місцевих органів влади знаходились у повній протилежності до вказівок Леніна, який вважав, що національно-територіяльна автономія в складі радянської федерації Росії, як про це пишуть радянські автори, могла б краще за все поєднувати національні інтереси місцевого населення з завданнями соціялістичного будівництва. [50]

Успіх соціялістичної революції в Туркестані й Казахстані гальмувався відсутністю відповідного ґрунту для такої дії; в цих країнах майже не було свого промислового пролетаріяту, який діяв би в контакті і порозумінні з російським. Місцеве населення в своїй масі було відірване від російського пролетаріяту. До більшовицької пропаґанди воно ставилось з великим недовір'ям і стримано.

На зібранні бідноти старого міста Ташкенту, яка

фактично підтримувала більшовиків, у грудні 1917 року було прийнято резолюцію, в якій говорилось, що: "робітники-мусулмани співчутливо ставляться лише до такої автономії, яка надасть широкі права для працюючих".[51]

На з'їздах радянського активу, які провадились відповідно до директив РСДРП(б), щодо державного устрою приймались рішення про приєднання Туркестану до РСФСР на правах автономії. Така ж резолюція була прийнята і на V Крайовому з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у квітні-травні 1918 року. Ленін і Сталін в телеграмі-привітанні з'їздові писали: "Можете бути певні, товариші, що Раднарком буде підтримувати автономію Вашого краю на радянських основах; ми вітаємо Ваші початки і глибоко переконані, що Ви покриєте цілий край мережею Рад, а з існуючими вже Радами будете діяти у повному контакті". [52]

Рада народних комісарів Туркестанської АРСР була обрана в кількості 14 наркоматів, з них 4 очолювали представники тубільного населення. [53]

Не зважаючи на це, дискримінація місцевого населення з боку окремих представників радянської влади продовжувалась і далі. На VII Крайовому надзвичайному з'їзді Рад (березень 1919 року) було відмічено, що недооцінка значення широкого притягання тубільного населення до роботи в органах радянської влади може викликати поважне ускладнення. [54]

Досвід жорстокої експлуатації і сваволі окупаційної влади царського періоду та іґнорування національних вимог місцевого населення в адміністрації Рад були приводом до того, шо місцеві національні елементи прагнули порвати політичні зв'язки з росіянами, зокрема з більшовиками.

У середині 1918 року представники Туркестану уклали угоду з емісарами Англії про здійснення автономії краю після повалення радянського режиму. [55]

Усе це лише посилювало боротьбу центральної

радянської влади з місцевим сепаратистським рухом, боротьбу незначної частини місцевого населення, яке приєдналось до більшовиків, з великою більшістю, яка виступала проти.

Декларації Москви і прояви реальної політики в національному й соціяльному питаннях у Туркестані призвели до групової боротьби серед членів комуністичної партії республіки. Найбільш чітко вона виявилась поміж Президією Туркестанського ЦВК та Краєвим комітетом комуністичної партії Туркестану. На IV Надзвичайному з'їзді КПТ було прийнято постанову про проведення в життя ухвал VIII з'їзду РКП(б) та постанови ЦК РКП(б) від 9 липня 1919 року "Про пропорційне представництво", в якій зазначалось, що "на підставі програми комуністичної партії, прийнятої на VIII з'їзді, в інтересах здійснення політики робітничо-селянської влади на Сході потрібне широке залучення туркестанського місцевого населення до державної діяльности без уваги на обов'язкову приналежність до партії, задовольняючись лише тим, щоб кандидата висували мусулманські робітничі організації". [56]

Ця постанова фактично лише посилила тертя в рядах партії Туркестану. Певна кількість діячів ТуркЦВК, а серед них і його голова А. Казаков, організували так звану "активну групу", яка була проти широкого залучення місцевого населення в партійне й радянське будівництво. [57]

Діяльність "активної групи" не відповідала вимогам Москви у здійсненні національної політики. ВЦВК і РНК РСФСР у жовтні 1919 року прийняли рішення про створення спеціяльної Комісії у справах Туркестану. До складу Комісії входили такі визначні діячі РКП(б): М. Фрунзе, В. Куйбишев, Я. Рудзутак і інші. Комісії приділено було широкі повновласті щодо полагодження питань як радянського, так і партійного характеру.

У спеціяльній постанові ВЦВК і РНК РСФСР, якою мала керуватись Комісія, зазначалось, що "самовизначення народів Туркестану й усунення будь-яких національних нерівностей і привілеїв одної національної групи коштом

другої складає основу всієї політики радянського уряду Росії і править за відправну точку в усій роботі її органів і що лише за такої роботи можна остаточно перемогти недовір'я місцевих трудящих мас Туркестану до робочих і селян Росії, створене багатолітнім пануванням російського царизму". [58]

Поза цим Ленін у листі до комуністів Туркестану вказував на те, що "встановлення правильних стосунків з народами Туркестану має тепер для Російської Соціялістичної Федеративної Радянської Республіки значення, без перебільшення можна сказати, гігантське, світово-історичне. Для всієї Азії і для всіх колоній світу, для тисяч мільйонів людей буде мати практичне значення відношення радянської робітничо-селянської республіки до слабших, дотепер гноблених народів". [59]

Перші кроки Комісії у справах Туркестану спрямовані були на те, щоб місцеві крайові партійні організації — Комуністична партія Туркестану, Мусулманське бюро і Крайовий комітет закордонних комуністів, — які фактично діяли незалежно одна від одної, об'єднати в єдиний керівний орган комуністичної партії. Так була створена Тюркська комуністична партія, тобто партія, яка прийняла назву за національною ознакою. Тоді ж III Крайова конференція мусулманських комуністів, на пропозицію Крайового бюра, на чолі якого стояв Т. Рискулов, прийняла постанову про деякі зміни в конституції республіки і зокрема про зміну назви "Туркестанська республіка" на "Тюркська республіка". [60]

ЦК РКП(б) у своїй постанові (березень 1920 року) рішуче відхилив як назву комуністичної партії, створеної за національною ознакою (мотивуючи тим, що назва партії повинна свідчити про її інтернаціональний характер), так і зміну назви республіки.

У "Положенні про автономію Туркестану", що його затвердив ЦК РКП(б), відмічалось, що вся повнота влади в п'ятьох областях, які входять до складу Туркестанської автономної республіки, повинна належати ТуркЦВК.

Питання ж оборони, зовнішніх відносин, фінансів, керування залізничними шляхами, поштою, телеграфом — відносяться до компетенції РСФСР. [61]

Це "Положення про автономію Туркестану" комуністи-мусулмани на чолі з Т. Рискуловим опротестували перед ЦК РКП(б), як таке, що гостро обмежувало права їх республіки.

По доповіді в спеціяльній Комісії при Політбюрі ЦК РКП(б) протест було відкинено. Не вирішуючи наперед питання про національні взаємовідносини народів Середньої Азії, Ленін дав настанову: "1. Доручити скласти мапу (етнографічну й інші) Туркестану з підрозділами на Узбекію, Киргизію і Туркменію; 2. Детально з'ясувати умови злиття чи поділу цих трьох частин". [62] Ці заходи, як відомо, призвели до поділу Туркестану за народностями і були використані для творення окремих республік.

V з'їзд Комуністичної партії Туркестану (вересень 1920 року) засудив діяльність групи Мусулманського бюра як націонал-ухильницьку, але в той же час прийняв постанову про відкликання робітників заражених великодержавним шовінізмом і одночасно висловив бажання про надіслання до Туркестану більш досвідчених партійних робітників". [63]

З ухвалою V з'їзду КПТ про справу діячів групи націонал-ухильників, розпочалась чистка рядів партії Туркестану, яка провадилась під прикриттям перереєстрації. У перебігу цієї чистки, що провадилась з листопада 1920 року по серпень 1921 року, з 57 725 членів і кандидатів виключено було з партії і відсіялось 24 293 особи, що становило понад 42 відсотки. [64]

У Бухарі і Хиві (з 1920 року — Хорезмська народна республіка) також провадилась боротьба з націонал-ухильниками, тобто з членами партії, які домагались широких прав у господарсько-політичному і національно-культурному житті їх країн. Особливо жорстокій критиці підпала бухарська група партійців на чолі з Файзули Ходжаєвим.

У своїх республіках вони фактично були незалежні.

1921 р. входили до складу III Інтернаціоналу, але з 1922 року змушені були прийняти статут РКП(б) і були переведені на становище обласних організацій. [65] Зміна статуту поставила їх під контроль і керівництво РКП(б).

У 1923 році в комуністичних партіях Бухари й Хорезми була проведена чистка. Наслідки чистки: в Хорезмі з 1700 членів партії залишилось 684 дійсних і 221 кандидат партії. [66]

Одночасно з чисткою і виключенням з партії так званих націонал-ухильників, а подекуди й російських явних шовіністів, у кішлаках і частинах старих міст проводилась політика зближення радянської влади з місцевими народними масами. В листі Турк-бюра ЦК РКП(б), в якому заторкнуто всі організаційні питання КПТ (січень 1921 року), дана була директива "перенести радянські установи і партійні комітети до старих міст і кішлаків, запровадити скрізь діловодство в киргизькій, узбецькій і туркменській мовах". [67]

Але й ці заходи не були ще настільки ефективні, особливо в перші роки становлення влади, щоб тубільне населення Туркестану примирилось з новим більшовицьким ладом. Недовір'я до росіян взагалі і до більшовиків особливо, дія яких спрямована була на знищення старого укладу життя народу, його побуту, релігії — викликало широку хвилю опору, організованих збройних виступів, відомих під назвою повстання басмачів. У цьому русі брали участь різні соціяльні прошарки місцевого населення. Басмачі вели боротьбу з частинами Червоної армії за відрив усієї території Туркестану, включаючи Бухарську і Хорезмську республіки. І ця боротьба тривала з 1918 до 1926 року. [68]

Під час цієї боротьби комуністична партія змушена була піти на ряд поступок. 1922 року ЦК РКП(б) запропонував туркестанським керівним органам посилити аґітаційно-пропаґандивну роботу з проведенням ряду заохочувальних заходів: "Визнати за головне завдання партійних і радянських органів Туркестану ліквідацію

басмачества, для виконання чого військові й каральні органи доповнити зусиллям політичної роботи серед узбеків і киргизів, застосувати поступки місцевому населенню, включаючи повернення конфіскованих вакуфних земель, дозволити місцеві суди, провести амнестії для поміркованих елементів з басмачів та інше". [69]

Усі ці заходи провадились на пропозицію Леніна. В листі до А. Йоффе (вересень 1921 року), який знаходився тоді в Туркестані, у справі національної політики Ленін писав: "Для цілої нашої Weltpolitik диявольськи важливо *завоювати* довіря тубільців; утричі й учетверо завоювати; довести, що ми не імперіялісти, довести, що ми ухилу в цей бік *не* стерпимо.

Це світове питання, без перебільшення світове.

Тут треба бути архистрогим.

Це відіб'ється на Індії, на Сході, тут жартувати не можна, тут треба бути 1 000 разів обережним". [70]

Ці рядки листа вказують не лише на ставлення Леніна до національної проблеми на Сході в мусулманському світі Росії, але й значення її в розвитку соціяльної революції взагалі.

У Казахстані в останній чверті 1919 року, після безумовної капітуляції уряду Алаш-Орди, став утверджуватись радянський режим. У липні 1919 року Ленін підписав декрет про створення Революційного комітету для управління Киргизьким краєм (початкова назва Казахстану), в якому відмічалось: "Надалі до скликання Загального киргизького з'їзду, який має бути скликаний у можливо недалекому часі, і проголошення автономії Киргизького краю, установлюється керівництво цим краєм за революційним комітетом, в якому зосереджується вище воєнно-цивільне управління краєм". [71]

В роботі Киргизревкома і зокрема в підготовці до створення Киргизької радянської автономної республіки суттєву допомогу подавала Туркестанська комісія. Члени Комісії брали участь у засіданнях Киргизревкому, давали вказівки і контролювали виконання їх як у ділянці ведення

революційно-пропаґандивної роботи, спрямованої на розклад (у політичному сенсі) загонів алаш-ординців, так і в ділянці військово-стратегічних операцій та постачальній роботі. [72]

У серпні 1920 року, за постановою ВЦВК і РНК РСФСР, цей край дістав назву Киргизької АРСР. Відповідно до декретованої структури державної влади в республіці проведено чітке розмежування підлеглости окремих ділянок діяльности федеративних і республіканських органів влади. До республіканської підлеглости віднесено комісаріяти: внутрішніх справ (без керівництва поштою і телеграфом), юстиції, освіти, забезпечення здоров'я, земельних справ і соціяльного забезпечення. [73]

У жовтні 1920 року відбувся перший Всеказахський з'їзд Рад.

У роботі з'їзду брало участь 273 делеґати з усіх областей Казахстану. Серед делеґатів було 128 казахів, 127 росіян та 18 представників інших національностей. З загального числа делеґатів 197 осіб було членами комуністичної партії, тобто понад 72 відсотки. [74]

Прийняття статусу автономії, як і склад представництва на з'їзді Рад (національний чи то партійний) вказують на те, що питання автономії і правові норми в республіці вирішувались не в порядку волевиявлення місцевого населення, а все стверджувалось за вказівками й диктатом РКП(б).

Демократичні партії Закавказзя: мусаватисти Азербайджану, дашнаки Вірменії, меншевики Грузії — після жовтневого перевороту в Росії рішуче відмежувались від РСФСР і в листопаді 1917 року утворили Закавказький Комісаріят, а після розгону більшовиками Всеросійських Установчих Зборів (січень 1918 року) — Закавказький сейм.

Внутрішні національні протиріччя поміж народами, які входили до складу єдиної Закавказької республіки, і представниками партій сейму, а також під тиском Туреччини, яка кинула свої військові з'єднання на територію республіки з метою захоплення частини земель, Закавказька

республіка розпалась на три самостійні держави: Азербайджан, Вірменію і Грузію. [75]

Окремі райони республіки Закавказзя в національному відношенні являли собою конґльомерат національностей і народів, а тому питання територіяльного розмежування поміж ними було дуже складним. На цьому ґрунті часто траплялись збройні сутички, а то й національна різанина поміж групами населення в тій державі, чи й поміж державами, що ослаблювало політичну рівновагу їх урядів.

До міжнаціональної невпорядкованости долучалось ще й те, що на землях цих республік у час їх постання знаходилось багато деморалізованих військових частин прифронтової смуги з Туреччиною. Все це створювало сприятливий ґрунт для ширення більшовицької пропаґанди, особливо в промислових районах та великих адміністративних осередках — Баку, Еревані, Тифлісі та інших містах, де працювали в партійних більшовицьких гуртках і серед робітників такі відомі діячі РСДРП(б), як Сталін, Шаумян, Порф Джапарідзе, Сурен Спандрян, Анастас Мікоян, Мешада Азизбеков, Нариманів і ін.

Прихід до влади більшовиків та встановлення радянського режиму в республіках Закавказзя власне нічим не відрізнялось від захоплення влади в інших новопосталих державах з їх демократичним укладом у державному керівництві.

З кінцем квітня 1920 року Воєнно-революційний комітет міста Баку, захопивши владу, телеграфував Ленінові: "Тимчасовий Воєнно-революційний комітет Азербайджанської радянської незалежної республіки, ставши у влади з волі революційного пролетаріяту міста Баку та трудового селянства Азербайджану, проголошує старий (попередній) мусаватистський уряд зрадником народу і ворогом Радянської Росії.

Не маючи спромоги власними силами утримати натиск з'єднаних банд зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, Воєнно-революційний комітет Азербайджану пропонує урядові Російської радянської республіки укласти братський

союз для спільної боротьби з світовим імперіялізмом і просить негайно подати революційну допомогу порядком надсилки частин Червоної армії". [76]

Емісари РКП(б), як видно з тексту цієї телеграми, виконали своє доручення.

У другій половині листопада 1920 року більшовики Вірменії за допомогою одинадцятої радянської Червоної армії захопили владу в цій прикордонній з Туреччиною країні, поваливши уряд дашнаків, та встановили в ній радянський режим.

Подібна тактика була застосована і в Грузії. В середині лютого 1921 року в одному з повітів Грузії було створено Революційний комітет для керівництва повстанням і для встановлення радянської влади. Та тому, що Ревком не мав до свого розпорядження збройних сил і не мав підтримки народу, він звернувся про допомогу до Червоної армії. Допомога, звичайно, негайно наспіла, і вже з кінцем лютого 1920 року Грузія потрапила до рук більшовиків.

З приводу цього Григорій Орджонікідзе говорив на першому Закавказькому з'їзді Рад: "Не було б Радянської Росії, — не було б Радянського Азербайджану, Радянської Грузії, Радянської Вірменії, і до нині вони знаходились би під п'ятою англійського імперіялізму". [77]

Поминаючи пропаґандивний випад Орджонікідзе щодо політичної та економічної залежности демократичних урядів республік Закавказзя, треба відмітити, що діяльність більшовицьких керівних органів у цих республіках мала антинародний характер і спрямовувалась в інтересах РКП(б). На VIII з'їзді Рад Ленін казав: "На Сході наша політика за цей рік (1920) дістала величезні досягнення. Ми маємо вітати утворення і закріплення радянських республік, Бухарської, Азербайджанської і Вірменської.. Дружні відносини селянсько-радянських республік з Російською соціялістичною республікою вже зміцнені практичними наслідками нашої політики". [78]

Але встановлення радянської влади і закріплення успіхів політики РКП(б) в республіках базувалось, як це

видно з наведених фактів, на збройній силі і карних органах.

На вимогу, висловлену в резолюції Другого Інтернаціоналу про проведення референдуму в Грузії і про вивід з цієї країни військ Червоної армії, до чого приєдналась і Англійська робітнича партія, Ленін у листі до Л. Б. Красіна, радянського посла в Лондоні, з приводу цього писав: "...вивід військ з Грузії і приведення там референдуму було б цілком розумно й могло б бути визнане за таке, що походить від людей, які не з'їхали з глузду... якщо б воно було поширене на всі народності земної кулі...". [79]

Цю відповідь можна розуміти так, що національно-політичний статус тієї чи іншої радянської держави, яка має зв'язок з РСФСР за домовленістю чи просто включена до її складу, як автономно-правова одиниця, практично не користується більшими правами, як будь-яка держава колоніяльно залежна від своєї метрополії. Справжнє безправне положення радянських національних республік і автономних областей було прямим порушенням 9-ої точки програми партії, прийнятої на VIII партійному з'їзді 1919 року, про рівність усіх націй та об'єднання національних держав лише на базі обопільної добровільної згоди.

У теоретичній розробці "Держава і революція" Ленін, покликаючись на вчення Маркса і Енґельса про доцільну розв'язку національного питання і форми державного управління, відмічав, що демократичний централізм повинен виключати "будь-яке" командування "зверху безумовно". [80] Енґельс, цитував Ленін, пропонував як програму дії "повне самоуправління в провінціях (губерніях чи областях), повіті і громаді через урядовців, вибраних на підставі загального виборчого права, скасування всіх місцевих і провінційних властей, призначуваних державою". [81]

У дійсності ж у ті роки РКП(б) висувала й рекомендувала своїх кандидатів на відповідальні керівні становища в усіх національних республіках, приховуючи

голий централізм фіговим листком демократизму, що мав назву партійних з'їздів, національних рад тощо.

Теоретичні передумови про самовизначення нації аж до відокремлення від Росії, як про це широко проголошувалось в усіх творах і виступах Леніна, в практичній дійсності розкрили їх повну фальш і облудність.

ПРИМІТКИ

1. Ленин, т. 21, изд. 3. стор. 316.
2. Там же, стор. 316-318.
3. Великая октябрьская соц. революция на Украине, Киев, 1957, т. 2, стор. 18.
4. В. И. Ленин, И. В. Сталин. Об октябрьской революции, ОГИЗ, 1945, стор. 36-38.
5. Ленин, т. 22, изд. 3, стор. 121-123.
6. Там же, стор. 592.
7. "Вопросы истории", М., ч. 5, 1968, стор. 14-15.
8. Коммунистическая партия Украини в резолюциях и решениях... Киев, 1958, стор. 7.
9. Ленин, т. 22, изд. 3, стор. 224.
10. Там же, стор. 257-258.
11. Там же, стор. 416.
12. Там же, стор. 111.
13. "Большевик", ч. 11, 1924, стор. 156.
14. В. И. Ленин, Соч. Государство и революцыя, М., 1951, стор. 49.
15. Там же, стор. 67.
16. П. В. Феденко, Соціялізм давній і новочасний, Лондон 1968, стор. 211; "Вопросы истории КПСС" ч. 3, 1958, стор. 44-47.
17. КПСС в резолюциях,... ч. 1, изд. 7, стор. 443.
18. Ленин, т. 24, изд. 3, стор. 819.
19. Ленин, т. 25, изд. 3, стор. 115.

20. Ленин, т. 24, изд. 3, стор. 577.
21. Там же, стор. 578.
22. С. Мазлах і В. Шахрай, До хвилі, вид. 2, Нью-Йорк.1967, стор. 205.
23. Там же, стор. 88.
24. "Жизнь национальностей", 31 декабря 1920 г.
25. КПСС в решениях...ч. 1, изд. 7, стор. 458.
26. Двенадцатий с'езд РКП(б), стенографический отчет, М., 1968, стор. 572.
27. "Жизнь национальностей", 21 декабря 1919.
28. Ленин, т. 24, изд. 3, стор. 229.
29. Там же, стор. 659.
30. Там же, стор. 656.
31. Там же, стор. 656.
32. Там же, стор. 657-658.
33. И. И. Грошев, Исторический опит КПСС по осуществлению лининской национ. политики, М., 1967, стор. 129.
34. Там же, стор. 129-130.
35. Там же, стор. 129.
36. "Жизнь национальностей", 8 февраля 1920 г.
37. История советской конституции 1917-1956, М., 1957, стор. 105.
38. И. И. Грошев, Исторический опит КПСС по осуществлению ленинской национ. политики, М., 1967, стор. 119.
39. "Жизнь национальностей", 14 декабря 1919 г.
40. Большая советская энциклопедия, т. 5, 1927, стор. 135.
41. Всесоюзная коммунистическая партия, Татарская обл., стенографический отчет IX обл. конференции, Казань, 1924.
42. Ленин, т. 29, изд. 3 стор. 397-98.
43. КПСС в резолюциях... ч. 1, изд. 7, 1953, стор. 700.
44. М. Скрипник, Статті і промови, т. 2, Харків, 1931, стор. 18-19.
45. И. В. Сталин, Сочинения, т. 4, М., 1947, стор. 160.
46. А. Нусупбеков, Х. Бисенов, Фальсификация истории и историч. правда, Алма-Ата, 1964, стор. 72.
47. Большая советская энциклопедия, т. 30, М. 1937, стор. 595.
48. Там же, т. 55, М., 1937, стор. 683.
49. Очерки истории коммунистической партии Узбекистана, Ташкент, 1964, стор. 44.
50. А. Нусупбеков, Х. Бисенов, Фальсификация истории и историч. правда, Алма-Ата, 1964, стор. 84.

51. Там же, стор. 74.
52. Ленин, т. 29, изд. 3, стор. 373.
53. Очерки истории коммунистической партии Узбекистана, Ташкент, 1964, стор. 45.
54. Там же, стор. 58.
55. А. Нусупбеков, Х. Бисенов, Фальсификация истории и историч. правда, Алма-Ата, 1964, стор. 73.
56. Ленин, т. 24. изд. 3. стор. 811.
57. Очерки истории коммунистической партии Узбекистана, Ташкент, 1964, стор. 65.
58. Ленин, т. 24, изд. 3. стор. 811.
59. Там же, стор. 531.
60. Очерки истории коммунист. партии Узбекистана, Ташкент, 1964, стор. 70.
61. Там же, стор. 77.
62. Там же, стор. 78-79.
63. Там же, стор. 80.
64. Там же, стор. 102-103.
65. Там же, стор. 107.
66. Там же, стор. 108, 112.
67. Там же, стор. 94-95.
68. Н. Исламов, В. Козачковский и др., Таджикская ССР, М., 1958, стор. 65.
69. Очерки истории коммунист. партии Узбекистана, Ташкент, 1964, стор. 104.
70. Там же, стор. 98, 99
71. А. С. Елагин, Социалистическое строительство в Казахстане в годи гражданской войни (1918-1920), Алма-Ата, 1956, стор. 112.
72. Там же, стор. 273.
73. Там же, стор. 287-289.
74. Там же, стор. 297.
75. Большая советская энциклопедия, т. 1, 1926, стор. 661-662.
76. Ленин, т. 29, изд. 3, стор. 508-09.
77. Гр. К. Орджоникидзе, Статьи и речи, т. 1, 1956, стор. 261.
78. Ленин, т. 26, изд. 3, стор. 27.
79. Ленин, т. 27, изд. 3, стор. 145.
80. В. И. Ленин, Государство и революция, М., Госизд. 1951, стор. 67.
81. Там же, стор. 68.

3. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РКП(б) У ПЕРІОД ТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ ДЕРЖАВИ

У національних республіках і областях, де закріплювалась радянська влада, керівні адміністративні посади посідали члени РКП(б), організовані у місцеві партійні об'єднання з відповідними назвами: Комуністична партія більшовиків України, Білорусі, Грузії тощо. Така організаційна структура забезпечувала в новостворених державних формаціях керівництво й контролю всіх ділянок громадського життя. Будь-які спроби послабити функції централізованої системи рішуче засуджувались і переслідувались.

У березні 1919 року на VIII з'їзді РКП(б) прийнята була постанова, яка ґарантувала націям колишньої російської імперії право на державне відокремлення. Проте, ця ухвала, як скоро з'ясувалось, мала виключно тактичне значення. Уже в травні того ж року Ленін, довідавшись про рішення партійної організації есерів міста Катеринослава (Дніпропетровська) захищати інтереси місцевого населення, телеграфував голові Раднаркому України: "Резолюція катеринославських есерів показує, що це мерзотники, захисники кулаків. Треба підняти проти них газетну нагінку за їх захист кулаків і за гасло протидіяти централізації... взяти їх під найсуворішу контролю і у випадку найменшого їхнього відхилення від лінії уряду в питаннях харчовому, кооперативному, фінансовому та в питаннях

найтіснішого зближення з Росією підготувати вигнання їх із зганьбленням".[1]

Після жовтневого перевороту жодному з народів Сходу і Півдня не пощастило звільнитись від панування Москви. Ленін у своїй промові на московській губерніяльній конференції РКП(б) у листопаді 1920 року, пояснюючи причини харчових і господарчих труднощів (нестача хліба, цукру, палива, промислової сировини тощо) вказував на те, що промислові центри й міста, які все це одержували раніше з Сибіру, України, Туркестану й Кавказу, були відрізані від цих джерел. "...Підставою до поліпшення, яке тепер спостерігається, в значній мірі є приєднання цих районів", заявив він.[2]

Ці слова Леніна також стверджують, що гасло про право пригноблених націй Росії на їх державне відокремлення було лише тактичним засобом у справі створення централізованої багатонаціональної держави.

Щоб зберегти принаймні уявність державної окремішности у приєднаних національних республіках, ЦК РКП(б) вимагав від членів РКП(б), яких спрямовувано в ці країни для партійної й державної керівної роботи, щоб вони були особливо уважні до національних особливостей кожного народу. Післанці РКП(б) мали провадити політику соціяльного розшарування, особливо по селах, надаючи максимум матеріяльних вигід незаможним селянам, та в окремих випадках застосовувати політику політичних, культурних і економічних поступок щодо вимог місцевої інтеліґенції та середніх кляс суспільства. Ці заходи спрямовувались на зміцнення й закріплення радянської влади. В Україні, наприклад, на вимогу Леніна, члени партії с.-р. (боротьбісти) були допущені на керівні пости в уряді поруч з членами КП(б)У. В Туркестані деякий час було дозволено існування Крайового мусулманського бюра, як партійного органу рівнорядного з Крайовим комітетом Комуністичної партії Туркестану, і навіть існування Крайового комітету чужоземних комуністів.

У своєму зверненні до комуністів росіян, які працювали

в Туркестані, Ленін вимагав, щоб вони відносились до тубільного населення з якнайбільшою терпеливістю й довір'ям, підкреслюючи, що "для всієї Азії і для всіх колоній світу, для тисяч мільйонів людей буде мати практичне значення відношення Радянської робітничо-селянської республіки до слабких, дотепер пригноблених народів".[3]

З установленням радянської влади на Кавказі, в Грузії, Ленін у директивному листі до С. Орджонікідзе (керівника більшовицького захоплення влади на Кавказі) вказував, щоб негайно озброїти робітників і селянську бідноту, створюючи цим способом міцну грузинську Червону армію, а щодо інтеліґенції і дрібних торгівців — щоб застосувати політику поступок.

Щоб злагіднити напруженість у боротьбі грузинів за незалежність, Ленін у цьому ж листі радив Орджонікідзе шукати сприйнятливого компромісу з грузинськими меншовиками і зокрема з їх лідером — Жорданією, відмічаючи, що це "гігантськи важливо".[4]

Подібні форми поведінки рекомендувалось застосовувати і до інших неросійських національностей, які ставали на шлях радянської державности.

Декларація про право пригноблених націй на їх відокремлення від Росії не здобула на практиці правної норми. Деякі радянські національні республіки, як Україна, Білорусь, Закавказька федерація, приймали статус незалежних республік, але їх незалежність була номінальна; вони залишались фактично залежними від директивних настанов РКП(б). На VIII з'їзді РКП(б) ухвалено у справі взаємовідношення поміж партією і Радами, що "комуністична партія ставить перед собою завдання здобути вирішальний вплив і повне керівництво в усіх організаціях трудящих: професійних союзах, кооперації, сільських комунах і ін. Комуністична партія особливо домагається проведення своєї програми і свого повного пріоритету в сучасних державних організаціях, якими є Ради. РКП повинна

здобути для себе неподільне політичне зверхництво в Радах і фактичну контролю над усією їх роботою".[5]

Отже, конституційна незалежність України, схвалена на III з'їзді Рад СРСР в березні 1919 року, чи якоїсь іншої радянської держави, як і декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік з червня 1919 року, який обмежував суверенітет України, Білорусі, Латвії, Литви і Криму — це результати політики РКП(б).

В усіх національних республіках, утворених за радянським зразком і за активної участи емісарів РКП(б) та більшовицьких збройних сил, домінантне становище в партійних організаціях і урядових республіканських та обласних установах посідали немісцеві елементи. Співвідношення членства в партії за національністю згідно з матеріялами Всесоюзного партійного перепису 1927 року, як писав Волтер Колаж, було таке: українців — 5. 88 відсотка (все населення становило 21 відсоток); узбеків — 0.54 відсотка; казахів, киргизів — 1.3 відсотка; татар — 1.05 відсотка; жидів — 5.21 відсотка, росіян — 71,96 відсотка (все населення — 52.91 відсотка).[6]

Не зважаючи на мале число неросіян у рядах РКП(б), майже в усіх партійних організаціях республік і областей велась вперта боротьба за розширення норм суверенности. Крім того, сам народ провадив боротьбу проти силоміць установленої системи соціяльного ладу і проти будь-яких форм залежности від Росії.

У Туркестані, де на початку 1920-их років керівна роля в партійному й державному будівництві належала спеціяльно створеній Туркестанській комісії, на п'ятій Краєвій конференції комуністичної партії в січні 1920 р. Т. Рискулов (голова Крайкому мусулманського бюра) в своїй доповіді про національне питання стверджував, що Крайком комуністичної партії Туркестану (КПТ) не може мати жодного впливу на мусулманські маси, і пропонував створити комуністичну партію тюркських народів, замість діючої КПТ.[7] Тоді ж на третій конференції мусулманських

комуністів була прийнята резолюція про зміну назви автономної республіки "Туркестанська республіка" на "Тюркська республіка", що мало свідчити про існування єдиного тюркського народу.[8] Хоч цю ухвалу підтримали місцеві комуністи, одначе Туркестанська комісія повела рішучу боротьбу з цими сепаратистськими тенденціями, кваліфікуючи їх як націонал-ухильницькі, що суперечать основним засадам ленінської національної політики творення централізованої держави. Одночасно в Туркестані йшла вперта боротьба з народним рухом, басмачеством, спрямованим на повний відрив від Росії.

У Заволжі, Татарії та Башкирії місцеві партійці на чолі з Султан-Галієвим домагались поширення національних прав для татар і башкирів у їх культурному, господарчому й адміністративному будівництві, вели вперту боротьбу з партійним керівництвом республік, яке складалось в основному з немісцевих елементів. Султан-Галієв, лідер опозиції, користувався великою популярністю серед мусулман Заволжя, ідейно був пов'язаний з Т. Рискуловим і навіть з басмачеством.[9] Місцеві партійці, які були у складі РКП(б), не творили єдиного моноліту й не були однодумні у практичному здійсненні національної політики.

В Україні ліві есери-"боротьбісти" та члени Української комуністичної партії (УКП), а частково і члени КП(б)У також провадили боротьбу за поширення суверенних прав республіки. Їх вплив серед місцевого населення був настільки значний, що акт злиття "боротьбістів" з КП(б)У Ленін на IX з'їзді РКП(б) кваліфікував як "перемогу, що варта двох великих битв".[10]

Приєднання "боротьбістів", членство яких складалось з місцевих національних елементів, до КП(б)У, яка була створена з росіян і зрусифікованих елементів місцевого населення та інших національностей, часто надісланих з інших районів Росії, ґарантувало для РКП(б) повну контролю і владу над діяльністю всієї КП(б)У. Поза партією, крім збройної боротьби військ Української Народної Республіки в роки 1917-1920, широко розгалужена була

мережа повстанського руху за повний відрив від Росії. Цей рух провадився у роки 1919-1921.

Селяни й національно свідома інтеліґенція Білоруси провадили кілька років боротьбу з накинутим радянським режимом, але, як і в інших національних республіках, не мали успіху.

З установленням радянської влади на Кавказі, в усіх трьох раніш незалежних республіках (Азербайджан, Вірменія, Грузія) Політбюро РКП(б) схвалило, на пропозицію Леніна, проєкт об'єднання цих трьох республік у Закавказьку Федерацію (листопад 1921 р.), що мало скріпити радянізацію цього району. "Без Закавказької Федерації, органу національного миру, неможливо було б зберегти на Кавказі радянську владу".[11]

С. Кіров на пленумі професійних союзів Грузії в грудні 1921 року, в доповіді про Закавказьку Федерацію говорив: "...якщо вдарять по РСФСР (імперіялісти), — синяки й у вас під очима будуть; якщо цвьохнуть імперіялістичною нагайкою по революційному Баку, — вогники з очей посипляться й у незалежної Грузії... І для РСФСР не байдуже, як до неї підійдуть Закавказькі республіки: не за чергою, не кожна окремо, а дружньою родиною".[12]

Враховуючи економічні і стратегічні вигоди з об'єднання республік Закавказзя в федерацію, РКП(б) розпочала підготовку до їх об'єднання від того часу, як тільки в Грузії прийшло до більшовицького перевороту. Уже у квітні 1921 року Ленін дав доручення С. Орджонікідзе, керівникові Кавказького бюра ЦК РКП(б), підготувати погодження про створення Закавказького обласного господарчого управління, об'єднати керівництво залізницями та іншими господарчими органами. ЦК РКП(б) вважав настільки важливим об'єднання Закавказьких республік у федерацію, що з приводу цього доручено виступити з пропаґандивними доповідями на мітинґах і в пресі чільним партійним діячам РКП(б). Сталін, на зібранні тифліської організації Комуністичної партії Грузії в липні 1921 року, говорячи про чергові завдання комунізму в

Грузії і на Закавказзі взагалі, відмічав доцільність об'єднання не лише по лінії господарчих заходів, але й загальнонаціональних. "...Щоб розвіяти атмосферу взаємного недовір'я і поновити братерські зв'язки поміж робітниками національностей Закавказзя і Росії — саме для цього (як контрпропозиція про поновлення старих губерній: Тифліської, Бакинської і Ериванської) треба зберегти незалежність як Грузії, так і Азербайджану та Вірменії. Це не виключає, а, навпаки, завбачає потребу взаємної господарчої і іншої підтримки та необхідність об'єднання господарчих зусиль незалежних радянських республік на засаді добровільного погодження і на основах конвенції". [13]

Та тому, що багато комуністів місцевих національностей дивилися на федерацію, як на крок до обмеження їх суверенности, пропозицію ЦК РКП(б) вважали для себе за несприятливу. Активність же РКП(б) у цій справі була особливо гостро виявлена. Ленін, пропонуючи проєкт федерації на затвердження Політбюра РКП(б), вказував на те, щоб пропаґанду в справі федерації провадити якнайбільш активно. "Запропонувати Центральному комітету Грузії, Вірменії, Азербайджану поставити питання про федерацію широко на обговорення партії і *робочих та селянських мас,* енерґійно вести пропаґанду за федерацію і *провести* (підкреслено в ориґіналі — І. Б.) її на з'їздах Рад кожної республіки; у випадку рішучої опозиції точно і своєчасно повідомити Політбюро ЦК РКП".[14]

Професійні революціонери, керівне ядро РКП(б) показали себе в революцію 1917 року і після жовтневого перевороту вмілими "майстрами" соціяльної революції. Для повалення демократичних урядів, сформованих у революцію 1917 року на теренах колишньої російської імперії, вони вміло використовували соціяльні протиріччя, які існували поміж сильним і сконцентрованим пролетаріятом, з одного боку, і слабкою промисловою та торговельною буржуазією, з другого, — а також поміж масою малоземельного і безземельного селянства і відносно нечисленною групою великих землевласників. Процес соціяльної

революції в таких умовах набирав характеру в основному селянського руху, і вплив місцевих національних елементів у цьому русі був дуже значним, особливо в непромислових районах російської імперії.

Враховуючи історичний досвід і пройдений шлях революційної боротьби в Росії до 1917 року, Сталін 1925 року писав у газеті "Большевик", що селянське питання треба розглядати як національне, яке об'єднує в собі "ше питання національної культури, національної державности і інше... Без селянської армії немає і не може бути потужного національного руху".[15]

В окремих випадках, щоб зм'якшити дію національних аспірацій значної частини неросіян, спрямовану на відрив від Росії, РКП(б) робила в національних республіках малочисельному промисловому пролетаріятові ряд поступок як загальнополітичного, так і національного значення. В Туркестані, наприклад, п'ятий з'їзд комуністичної партії (1920 р.) відповідно до настанов ЦК РКП(б) прийняв ухвалу відкомандувати "затруєних великодержавним шовінізмом робітників" та застосувати найнеобхідніші поступки тубільцям з метою послабити їхні відцентрові рухи.[16]

В інших національних республіках з посиленням відосередкового руху партія також ішла на поступки. Урядам України і Білоруси в окремих випадках надавалось право самостійно вирішувати те чи інше завдання в ділянці державного будівництва, головно по лінії народної освіти. Навіть у зовнішніх зносинах з країнами Заходу цим республікам надавалось право виявляти свою суверенність, звичайно, під безпосередньою контролею РКП(б). 1920 року на Ризькій мировій конференції Україна і Білорусь, як партнери РСФСР, брали участь у переговорах з Польщею, підписували мировий трактат і відкривали посольства в Польщі і Німеччині. Тому одначе, що московське міністерство зовнішніх справ фактично було канцелярією чужоземних справ при ЦК РКП(б), як писав радянський дипломат Григорій Беседовський, роля українського й білорусь-

кого міністерств закордонних справ була ще значно більш принижена: всю свою роботу вони змушені були погоджувати з Москвою.[17]

Запровадження нової економічної політики 1921 року (проєкт якої запропонував Ленін і затвердив Десятий з'їзд РКП(б)), крім свого прямого завдання — відновлення народного господарства, приведеного до меж повного занепаду в період військового комунізму, було також поступкою селянству, яке активно підтримувало національний рух і прагнуло до сепаратизму. Національне питання в умовах мирного існування радянських республік набирало такої гостроти, як і справи господарчі. Вони доповнювали одне одного. Щоб уникнути катастрофи, яка у зв'язку з цим насувалася, треба було застосувати термінові й енерґійні заходи — розвіяти дух російського червоного патріотизму, хоч би в його зовнішніх проявах, зродженого успіхами військового часу, коли Росія з півколонії Західньої Европи перетворилась у форпост світового соціялістичного руху. "...Наші товариші з гордістю і небезпідставно вважають себе росіянами, а іноді навіть дивляться на себе насамперед як на росіян, — вони цінують не стільки радянську владу і радянську федерацію, скільки вони сповнені тенденції до "єдиної, неподільної".[18]

Щоб опрацювати нові конкретніші заходи в рішенні національного питання, ЦК РКП(б) на чолі з Леніном поставили його на розгляд Х-го з'їзду партії поруч з питаннями господарчого порядку.

Сафаров, делеґат Туркестану, у своїй співдоповіді з національного питання (основним доповідачем був Й. Сталін) намалював дуже сумну картину жалюгідного стану місцевого населення в державному будівництві краю. Він говорив, що поскільки комуністична партія в Туркестані утворилась лише після жовтневого перевороту, коли РКП(б) стала урядуючою партією, в її ряди включились колишні російські урядовці, які, як він стверджував, в умовах національної ворожнечі вважали, що "треба створити будь-яку владу, але обов'язково владу росіян".[19]

Практично було так, відмічав Сафаров, шо колишні російські поліцаї, росіяни заможні селяни, а в окремих випадках і російське духівництво стали вершителями влади. "В час революції там творились такі жахи, про які час сказати одверто, щоб "рассейские" колонізаційні нахили, які ще живуть у нас в рядах, були вижиті остаточно, щоб резолюції Комінтерну (доповідач мав на увазі рішення Комінтерну з національного питання, прийняте на 2-му конґресі в липні 1920 року відповідно до тез Леніна) для нас не були порожнім звуком". [20]

Щоб покінчити з проявами колонізаторської політики в Туркестані, говорив Сафаров, основним завданням РКП(б) має бути ліквідація всіх решток національної нерівности, застосування діючих форм підготовки національної інтеліґенції з-посеред місцевої бідноти та широко поставлена освіта рідною мовою. Сама ж "комуністична партія цілком ясно повинна визнати, що для того, щоб пов'язатись з масами, вона мусить говорити тією мовою, якою говорить місцева біднота. Вона має допомогти в культурному розвитку... місцевій бідноті..., допомагаючи їй рідною мовою, за допомогою культурних засобів, які є до її розпорядження, стати самостійно на ноги". [21]

На загальноросійські тенденції в Україні вказав її делеґат з'їзду В. Затонський, член ЦК КП(б)У. У своєму слові, відмічаючи наявність в рядах РКП(б) колонізаторських елементів і місцевих дрібнобуржуазних націоналістичних, він підкреслював, що "відкараскуватися від питання голим проголошенням права націй на самовизначення або навіть права націй на державне відокремлення — не можна ... національний рух тепер набуває дуже поважного значення". [22]

Повстанський рух, як протирежимний акт і в той же час спрямований на відрив від Росії, хоч і йшов на спад наприкінці 1920 року, але в середині пануючої партії йшла боротьба за поширення суверенітету республіки. Затонський говорив: "Я вважаю, що метод федерації правильний... але я особисто не знаю, в яких взаємозв'язках ми знаходимось

тепер з РСФСР... Що ж говорити про широкі маси? З укладенням останньої умови (промовець мав на увазі умову про об'єднання наркоматів військових і морських справ та створення ряду інших об'єднаних наркоматів) ми не то знаходимось у федерації, не то не знаходимось". [23]

Характеристичним деталем промови Затонського було те, що він пропонував "витравити з голів товаришів поняття про радянську федерацію, як про федерацію російську", наводячи при цьому приклади, що коли Румунія чи Німеччина будуть радянськими, то хіба й вони будуть називатися російськими федераціями? Такі міркування були ясно спрямовані проти називання республік, об'єднаних у федерацію, іменем нації гнобительки.

Питання мови, говорив А. Мікоян, треба вважати незаперечним. Він, як і багато інших промовців, уважав суттєвим недоліком у справі розв'язки національного питання те, що опрацьовані і проголошені радянським урядом норми на практиці не здійснюються. [24]

З'їзд визнав, що російські комуністи, які зросли в умовах державної нації, на місцях своєї праці недостатньо врахували і применшували значення національних особливостей націй пригноблених, часто вульгаризували й викривлювали політику партії в національному питанні, що в практичному житті вело до великодержавности і проявів російського шовізнізму. Комуністи-тубільці, які пережили період тяжкого соціяльного і національного гноблення, часто перебільшували значення національних особливостей у партійній і радянській роботі, залишаючи позаду клясові інтереси працюючих, що вело до ухилу від комунізму в бік буржуазно-демократичного націоналізму. Обидва ухили були засуджені. У практичній роботі визнано подавати таку допомогу:

1. Проводити закріплення радянської державности у формах відповідних до національної особливости кожного народу.

2. Установити діючий рідною мовою суд, адміністрацію, органи господарства, влади, підібрані з людей

місцевих, обізнаних з побутом і психологією місцевого населення.

3. Розвинути пресу, школу, театр, клюбну справу і взагалі культурно-просвітні установи рідною мовою.

4. Установити і розвинути широку мережу курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру рідною мовою (в першу чергу для киргизів, башкирів, туркменів, узбеків, таджиків, азербайджанців, татар, дагестанців). [25]

Така ухвала з'їзду РКП(б) про національне питання за активної участи Леніна надавала більші можливості в розвитку національної державности пригноблених народів Росії взагалі і зокрема тих, які стояли на нижчому рівні розвитку культури.

Проте директивні настанови центру на практиці і далі підпадали остракізмові з боку шовіністично наставлених елементів партії. В Україні, наприклад, як відмічено на першій Всеукраїнській нараді КП(б)У, що відбулась у травні 1921 року, і далі відсовували українську мову на другий плян.[26] В Татарії, на IX обласній партійній конференції 1924 року (а це вже після X і XII з'їздів РКП(б), на яких приймались відповідні ухвали про національне питання) стверджено зневажливо-задерикувате і бездушне відношення російських радянських урядовців до потреб і вимог трудяших республіки.[27]

Як відомо, Ленін ставив здійснення права на самовизначення тієї чи іншої національности у залежність від умов розвитку клясової боротьби та інших обставин у соціяльному житті народу, але, щодо розвитку мови й національної культури, він вважав, що за всяких форм державности повинна бути забезпечена система диктатури пролетаріяту, цебто партії. Л. Троцький у своїй промові на сьомій Всеукраїнській партійній конференції (квітень 1923 р.) з приводу цього висловив таку думку:

"Звичайно, ми проголосили право кожної національности влаштовуватись по-своєму, аж до відокремлення від держави, поставивши, розуміється, над цим правом наш

обов'язок революційного самозбереження. Там, де та чи інша національна група пов'язує свою долю не з робітничою клясою, а з імперіялізмом для боротьби проти робітничої кляси, там закон клясової війни (як це стосувалось до меншовицької Грузії) ставиться понад усі інші закони. Та коли задача оборони революції розв'язується, ми кажемо селянам, міщанам, відсталим робітникам даної національности: — По національній лінії, товариші, у нас з вами розходжень не буде. Ми не лише вам дозволяємо, як іноді не до речі висловлюються, ні, ми вам допоможемо влаштуватись так, як вам з національного боку краще і зручніше. За допомогою вашої мови ми вам допоможемо прилучитися до найкращих досягнень людської культури..."[28]

З кінцем 1920 року, не зважаючи на ліквідацію фронтових операцій проти Врангеля на півдні і проти українсько-польських армій на заході, загроза існуванню радянського режиму була все ще значна. На VIII Всеросійському з'їзді Рад Ленін говорив: "Нова війна, яку Англія і Франція будуть підтримувати проти нас, принесе нам (навіть за умов, що ми закінчимо її цілком переможно, як закінчили тепер з Врангелем) колосальні труднощі, затримає наш економічний розвиток...".[29]

Про можливість нових війн говорив і той факт, що в Парижі еміґрантські національні уряди Азербайджану, Грузії, Вірменії влітку 1921 року уклали поміж собою угоду про "привернення за допомогою імперіялістів буржуазно-поміщицьких порядків у закавказьких республіках".[30]

З уваги на такі можливості, політичні й економічні зв'язки радянських республік набували для РКП(б) особливого значення, і вона стала на шлях укладання двобічних договорів поміж так званими незалежними національними республіками і РСФСР. У грудні 1920 року укладено умову поміж Українською радянською республікою і РСФСР, а в січні 1921 року між Білоруською радянською республікою і РСФСР. За цими -договорами творились об'єднані комісаріяти воєнних і морських справ, вища рада народного господарства, наркомати зовнішньої торгівлі, фінансів, шляхів сполучення, пошти і телеграфу. [31] У вересні 1920 року підписано договір поміж Азербайджаном і РСФСР про проведення єдиної економічної політики.[32] У грудні 1920 року договір Вірменії і РСФСР, згідно з яким РСФСР визнавала незалежність радянської Вірменії і прийняла зобов'язання подавати військову допомогу, а у вересні 1921 року підписано погодження щодо фінансових справ.[33] У травні 1921 року укладено договір Грузії з РСФСР у справах військових і господарчих.[34] У березні 1921 року підписано союзні договори РСФСР з Хорезмською і Бухарською радянськими народними республіками.[35]

Такі двобічні договори забезпечували утворення централізованої багатонаціональної радянської держави, до найвищого керівного органу якої — Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦИК) — Україна, Білорусь, Азербайджан, Вірменія та Грузія посилали своїх представників. Права центральних адміністративних органів РСФСР у справах зовнішньої і внутрішньої політики відповідно до укладених договорів стали поширюватись і на територію договірних з нею республік.[36]

Так під прикриттям договірних зв'язків набирала сили влада центральних відомчих і партійних органів. Наркомюст РСФСР, наприклад, домагався, щоб "усі декрети і постанови Всеросійського центрального виконавчого комітету, які стосувалися ведення об'єднаних наркоматів, автоматично поширювались і на землі УРСР". Наркомат РСФСР часто виступав в імені інших договірних республік, без попереднього погодження справи з ними. [37] У травні 1922 року, коли комісаріят закордонних справ РСФСР (можливо, у зв'язку з конференцією в Ґенуї або Раппалло) порушив міжнаціональний статус Української республіки, уряд України послав формальний протест з запереченням пропозиції російського уряду виступати в його імені.[38]

Спеціяльна комісія під головуванням М. Фрунзе займалась розслідуванням цієї справи. У постанові Політбюра

ЦК РКП(б) стверджено акт порушення конституційних прав України і прийнято рішення, що права Української Радянської Соціялістичної Республіки, її незалежність ніяк не повинні бути применшені.[39] Одначе, порушення конституційних прав України продовжувалось і надалі. У вересні 1922 року, наприклад, комісаріят народної освіти РСФСР видав постанову, яка мала б зобов'язувати і Україну, хоч справи освіти знаходились повністю поза його компетенцією.[40]

Для перевірки стосунків поміж РСФСР і УРСР та встановленням норм, якими реґулювались би стосунки поміж цими республіками, Політбюро ЦК РКП(б) створило спеціяльну комісію у складі Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника, Й. В. Сталіна. М. В. Фрунзе і ін.[41] Питання про унормування відносин поміж РСФСР і Україною обмірковувались чотири рази впродовж липня 1922 року на засіданнях Політбюра ЦК КП(б)У, і проєкт положення про взаємовідношення поміж цими республіками затверджено 21 липня 1922 р.[42]

М. В. Фрунзе у розмові з кореспондентом газети "Комуніст" розповів про історію цих переговорів; інтерв'ю опубліковано у жовтні 1922 року. Він сказав, що переговори поміж УРСР і РСФСР мали значно більше значення, як унормування відносин лише поміж цими республіками. "З перебігу роботи Комісії скоро стало ясно, що обмежитись обмірковуванням питання лише про взаємозв'язки поміж УРСР і РСФСР неможливо. Розвиток торговельних зв'язків вимагав установлення єдиного грошового знака для всієї радянської федерації, скасування митних перепон, усяких обмежень при заході кораблів у союзні порти радянських республік і інше. Було ухвалено запропонувати всім союзним республікам обміркувати питання про взаємовідношення радянських республік у всій широті і накреслити відповідні ухвали".[43]

Утворення спеціяльних комісій для унормування відносин поміж радянськими національними республіками і РСФСР, треба думати, не забезпечувало їх продуктивної

роботи у виробленні таких форм, які відповідали б вимогам сторін, без перегляду конституційних положень. Для цього Пленум ЦК РКП(б) створив спеціяльну комісію з участю представників РКП(б) та республіканських партій. Фактично ж комісія працювала під головуванням Сталіна, і остаточну доповідь опрацювала чотиричленна підкомісія у складі Сталіна, Орджонікідзе, Молотова і Мясникова — відомих централістів.[44]

Завдання комісії полягало в тому, щоб підготувати основні положення про створення союзної держави. Початковий текст тез склав Сталін. В його проєкті було відбито фактичну сторону виявленої конституційної практики, яку застосовував Ленін упродовж п'яти років, цебто, він розглядав радянську державу, як об'єднану централізовану державу, і уряд РСФСР, як уряд де-факто всіх шести радянських республік. Отже, відповідно до нового проєкту, п'ять радянських національних республік, які користувались у якійсь мірі статусом незалежности, мали ввійти до складу РСФСР на правах автономії.[45] Питання про утворення нової союзної держави не висувалось взагалі. В тезах Сталіна також не враховувались наявні прояви великодержавних шовіністичних тенденцій в апараті центральних урядових органів РСФСР.[46]

Тези розіслано до ЦК республіканських партій на обговорення. Реакція більшости національних республік була неґативна. 15 вересня 1922 року ЦК комуністичної партії Грузії одностайним голосуванням (один утримався) відкинув тези Сталіна. В резолюції було сказано: "...запропоноване на основі тез тов. Сталіна об'єднання у формі автономії незалежних республік вважати передчасним. Об'єднання господарчих зусиль і загальної політики вважати необхідним, але зі збереженням усіх атрибутів незалежности".[47]

Політбюро ЦК КП(б)У прийняло 3 жовтня ухильну резолюцію. Воно висловилось за об'єднання, але одночасно категорично домагалось збереження незалежности республік, мотивуючи тим, що "практичне централізоване

керівництво незалежними республіками може бути цілком досягнуте відповідними директивами по партійній лінії".[48]

Центральне бюро КП(б) Білоруси у вересні 1922 року з приводу цього також не дало прямої відповіді. Бюро ухвалило: "...вважати доцільним установити відношення поміж комісаріятами Білоруси і комісаріятами РСФСР аналогічні з тими, які установлено поміж РСФСР і Україною".[49]

Тези Сталіна про автономізацію незалежних республік схвально прийняли лише Центральні Комітети Азербайджану і Вірменії. В директиві представникові Азербайджану в Комісії ЦК РКП(б) сказано: "Признати за необхідне під цю пору негайне включення Азербайджану в загальноросійську федерацію на засадах широкої автономії".[50]

Закавказький крайовий комітет, на чолі якого стояв С. Орджонікідзе, відкинув рішення Грузії і беззастережно приєднався до тез про автономізацію, як то прийнято Центральними комітетами комуністичної партії Азербайджану і Вірменії.[51]

Несхвальне відношення національних республік до ідеї автономізації мало клопотало Сталіна та його товаришів з Комісії ЦК РКП(б). Можливо, шо ця комісія, скликана 23 вересня 1922 року, і прийняла деякі зміни в сенсі одержаних зауважень від національних республік, але від основних передумов автономізації не відмовилась.[52]

Проєкт тез про автономізацію разом з сприятливими резолюціями Азербайджану, Вірменії та Закавказького крайового комітету РКП(б) були послані Леніну. Зміст тез справив на Леніна гнітюче враження. "З погляду Леніна, проєкт перекреслював фальшиво-федеративну будову, яку він так старанно будував за минулі п'ять років. Гірше за все те, що проєкт загрожував знищенням цілої фікції національної рівности, яка, на думку Леніна, пом'якшувала й невтралізувала націоналістичні сентименти меншин. Він не бачив практичних переваг, які могли б прийти від інкорпорації п'яти республік в РСФСР; цей процес лише послідовно

показав би з брутальною відвертістю залежність усіх комуністичних партій від Росії і приніс би великі труднощі в майбутньому у виграші націоналістичних рухів для більшовиків у так званих колоніяльних і напівколоніяльних країнах".[53]

Ленін гостро розкритикував проєкт Сталіна й вимагав змінити ті положення, в яких передбачалось зверхництво РСФСР над іншими радянськими республіками. Він запропонував створити нову федерацію, яка об'єднувала б на рівних основах усі республіки, включаючи і РСФСР з окремим урядом. "Ми признаємо себе рівноправними з Українською РСР і іншими та разом і нарівні з ними входимо до складу нового союзу, нової федерації, писав Ленін. Нова федерація республік могла б називатись, як приклад, Союз Радянських Соціялістичних Республік Европи і Азії".[54]

Сталін змушений був погодитись з пропозицією Леніна. У новій редакції проєкт утворення Союзу республік розглянено на Пленумі ЦК РКП(б) 6 жовтня 1922 року. Тоді ж була створена спеціяльна дев'ятичленна комісія для приведення основних принципів у конституційний проєкт.[55]

Схвалений на Пленумі ЦК РКП(б) проєкт конституційних принципів послано всім неросійським республікам для узгіднення. ЦК КП(б) Грузії, захищаючи свої національні права, опротестував і цей проєкт, з уваги на те, що до складу нової федерації Грузинська радянська республіка не включалась безпосередньо, як Україна або Білорусь, а через посередництво Закавказької федерації. Проти такого об'єднання не заперечував і Ленін. Члени ЦК РКП(б) Каменев і Бухарін послали окремі телеграми Філіпові Махарадзе і Буді Мдівані, вимагаючи співпраці щодо встановлення федерації і називаючи їх упертість у цьому питанні ухилом у бік націоналізму.

Не маючи засобів захищати інтереси грузинського народу, ЦК КП(б) Грузії 22 жовтня 1922 року скористався з безпрецедентного кроку: подав заяву в ЦК РКП(б) про свою резиґнацію.[56] Резиґнація була прийнята і призначено

новий ЦК, який уже не робив жодних перепон у схваленні нового конституційного проєкту.

Так прийшло до зміни рішення X з'їзду РКП(б) щодо форми радянської федерації, базованої на договірних зв'язках. Тоді в постанові було сказано, що "цей добровільний характер федерації обов'язково має бути збережений і надалі, бо лише така форма може стати переходовою формою до тої вищої єдности працюючих усіх країн в єдиному світовому господарстві, необхідність якого стає все більш і більш відчутною".[57]

Мотиви, що зродили ідею нової федерації, цебто створення єдиної союзної держави, за твердженням Сталіна, були господарчого порядку. В умовах мирного будівництва, говорив він, ми "відчували всю нестачу ізольованих зусиль окремих республік...".[58] Одначе з цим трудно погодитись. Факт існування договірних зобов'язань радянських національних республік з РСФСР забезпечував загальне керівництво в найважливіших господарчих і політичних питаннях за РСФСР, а тому треба думати, що крок до об'єднання радянських республік у Союз все ж був подиктований мотивами політичного порядку. Це підтверджується вже хоч би тим, шо коли прийнято рішення про утворення Союзу на Першому з'їзді Рад 30 грудня 1922 року, Ленін, не погоджуючись в деталях з умовами об'єднання республік у Союз, допускав можливість "повернутись на наступному з'їзді Рад назад, цебто залишити Союз Радянських Соціялістичних Республік лише у відношенні військовому й дипломатичному, а щодо всіх інших ділянок — поновити повністю самостійність окремих наркоматів".[59]

Ленін вважав, що у справі проведення акту об'єднання республік у Союз "відіграла фатальну ролю квапливість і адміністративне захоплення Сталіна, а також його злобливість супроти пресловутого соціял-націоналізму".[60]

Новий проєкт федерації передбачав об'єднання незалежних радянських республік і РСФСР на рівній і

добровільній основі. Але, відомо, цей пасус об'єднання республік у Союз Леніна не задовольняв. "Добровільність" приступлення до Союзу природно зумовлює собою і "свободу" виходу з Союзу, що і відмічено в акті творення СРСР. Проте, Ленін, знаючи національне спрямування більшости робітників радянської адміністрації і, звичайно, партійного прошарку в ній, висловив занепокоєння з того, що "свобода виходу з Союзу може виявитись пустим папірцем. Працюючі неросійської національности, які змагались за здійснення гасла ЦК РКП(б) про рівність усіх, будуть обдурені. Немає сумніву, що незначний відсоток радянських і радянізованих робітників будуть потопати в морі шовіністичної російської погані, як муха в молоці".[61]

Слід врахувати зауваження і роз'яснення Леніна до поправок проєкту про утворення СРСР (порівняти текст немає можливости), викладені ним у спеціяльній записці і передані Л. Б. Каменеву (членові комісії), зокрема те, що він сказав: "Важливо, щоб ми не давали страви "незалежникам", не нищили їх *незалежности* і створювали *новий поверх,* федерацію *рівноправних* республік" (підкреслено в оригіналі).[62] Порівнюючи це зауваження з текстом декларації "Про утворення Союзу Радянських Соціялістичних Республік", який прийнято 30 грудня 1922 року, можна побачити, що далеко не всі його побажання щодо прав національних республік враховано. Сталін в акті про створення СРСР хоч дещо й закамуфльовано, а все ж свої наміри здійснив. Заперечуючи Леніну, він писав: "...Хто зна, чи можна мати сумнів у тому, що ця "квапливість" (Леніна) дасть поживу незалежникам на шкоду національному лібералізмові т. Леніна".[63]

Звичайно, це не було жодною квапливістю Леніна. Це, треба думати, було безпосереднім віддзеркаленням плянованих ним настанов до національного питання в умовах мирного державного будівництва. Враховуючи важливість такого акту як творення Союзу республік, він жалкував, що його хвороба не дозволила йому взяти участь у засіданнях жовтневого і грудневого пленумів ЦК РКП(б) і тим самим

відвернути Сталіна від шкідливих дій у розвитку національної державности радянських республік.

У справі утворення СРСР права всіх національних республік, а в першу чергу права України, енергійно захищав делеґат України Хр. Раковський, болгарин з походження. Маючи міцну підтримку з боку старого українського більшовика Миколи Скрипника, він захищав права українців на державну незалежність, а тим самим і всіх інших неросійських народів. Раковський і Скрипник мали намір зберегти державність України і були в гострій опозиції до пропозицій Комісії утворення Союзу в тій формі, як то пропонував Сталін. Замість так званої сталінської Ради національностей, вони пропонували утворити Раду держав, цебто створити конфедерацію. "Українці на чолі з Раковським і Скрипником також робили зусилля, щоб зберегти свої власні комісаріяти закордонних справ, зовнішньої торгівлі, втримати принаймні до певної міри контролю над системою залізниць та поштової служби на їх території і в цілому обмежити прероґативи, що стосувались до Всесоюзних народних комісаріятів".[64]

Пропозиція про утворення федерації рівноправних республік, як і всі зауваження Леніна до проєкту про створення Союзу, мала попереджувальний характер. У листі до Л. Каменева (вересень 1922 року) він писав: "Основуючись на розмові з Мдівані та іншими товаришами, буду доповнювати і змінювати".[65]

Якщо врахувати те, що Ленін мав намір робити зміни й доповнення до проєкту конституції СРСР після своїх розмов з Б. Мдівані, який стояв в опозиції до Сталіна, — можна думати, що він мав на увазі в новій державній формації надати національним республікам більше прав і незалежности від Москви.

У січні 1923 року, цебто скоро після того, як було прийнято основні конституційні норми про створення союзної держави, як нової федерації рівноправних радянських республік, деякі урядові органи РСФСР намагались привласнити собі функції союзних урядових органів. У

центральних пресових органах наприкінці січня 1923 року стали з'являтись повідомлення, з яких видно було, що наркомати РСФСР обмірковують питання, чи мають взагалі існувати загальносоюзні наркомати. ВРНГ РСФСР, наприклад, дотримувалась погляду, що немає для чого творити окрему Союзну Раду Народного Господарства, бо такою може бути ВРНГ РСФСР. Такі виступи викликали протести з боку представників союзних республік з вимогами втрутитись в цю справу ЦК РКП(б). Формально реакція ЦК була позитивна. Редакції центральних пресових органів дістали роз'яснення, що у справі організації керівного апарату СРСР можна вміщати лише такі матеріяли, які матимуть апробату Президії Союзного ЦВК.[66]

Таким чином престиж національних республік було збережено, але, якщо врахувати національний склад осіб, з яких комплектувались центральні адміністративні органи СРСР, то всі заходи національних республік відгородитись від РСФСР були марні.

На XII з'їзді партії Х. Раковський розповідав, що після прийняття конституційних норм про утворення Союзу Сталін переповідав йому таке: "Ви знаєте, багато хто запитував мене: чи це надовго, чи це не дипломатичний крок?". [67] Так, власне, ставились керівні особи комуністичної партії до справи розв'язки національного питання. І, звичайно, нікого конкретно не притягали до відповідальности за порушення програми партії, за великоросійський шовінізм.

Ленін, з осени 1922 року, коли стан його здоров'я почав гіршати, позбавлений був можливости брати активну участь у справі підготовки такого важливого акту, як створення Союзу радянських республік. За порадою лікарів і членів ЦК РКП(б) Сталіна, Каменева й Бухаріна, з 24 грудня 1922 року його взагалі не інформовано про хід підготовки щодо прийняття проєкту про об'єднання радянських незалежних республік у Союз. Проте, поскільки він був обізнаний з попереднім рішенням ЦК РКП(б) у цій справі, а також з конфліктом між Закавказьким бюром ЦК

РКП(б) (на чолі якого стояв С. Орджонікідзе) і керівництвом КП(б) Грузії, (так званою групою Мдівані), Ленін був дуже занепокоєний перебігом подій у розв'язці національного питання як на Кавказі, так і в Союзі республік взагалі. [68]

Групу Мдівані обвинувачували в націоналістичному ухилі. Ленін же такої думки окремих членів ЦК РКП(б) не поділяв. [69] Навпаки, він вважав, що треба стати по бог ображених. У листі з 31 грудня 1922 року, торкаючись роботи Комісії ЦК РКП(б) на чолі з Ф. Дзержинським, яка досліджувала справу кавказького конфлікту, Ленін писав. "Політично відповідальними за всю цю насправді великоросійську шовіністичну кампанію треба зробити, звичайно, Сталіна і Дзержинського". [70]

Суть же кавказького конфлікту, який так непокоїв Леніна, полягала в тому, що Закавказьке бюро РКП(б) проявило у справі створення федерації повну сваволю. Створення Закавказької федерації, писав у "Правді" І. Цінцівадзе, Бюро проголосило в пресі без повідомлення про це секретарів ЦК партій окремих національних республік, не кажучи вже про проведення цього питання через ВЦВК. [71]

Така практика ЦК РКП(б) не лише применшувала прерогативи місцевих керівних робітників і викликала гострі політичні тертя, але й гостро негативно відбивалась і на економіці цих республік, особливо на економіці Грузії. Штучно зірвана була покупна спроможність грузинського карбованця. При обігу російських знецінених грошових знаків поруч з грузинськими, грузинський карбованець знецінювався приблизно в десять разів. [72] Усе це створювало і посилювало національні антагонізми серед населення республік Закавказзя проти Росії.

Треба відмітити, що Ленін у час своєї хвороби немов би оглянувся на пройдений шлях, зревізував його і тому значну частину своїх листів і записок узагалі присвятив національному питанню. Його висловлювання зводились до того, щоб захищати інтереси всіх неросійських націо-

нальностей, тоді як новостворений Союз радянських республік фактично прочищав поле до більшої нерівности у громадсько-політичному житті раніш гноблених національностей, як то було до утворення Союзу.

Не зважаючи на свою хворобу, Ленін готувався до виступу про національне питання на XII з'їзді РКП(б), який мав відбутись у квітні 1923 року. Але хвороба, як відомо, перешкодила здійснити цей намір. Одначе він підготував ряд конкретних пропозицій, які, безперечно, мали керівне значення в роботі з'їзду, зокрема його записка, зроблена 31 грудня 1922 року. В цій записці, торкаючись стосунків великодержавної нації до національностей Союзу, він писав: "Треба запровадити якнайсуворіші правила щодо вживання національної мови в іншонаціональних республіках, які входять у склад нашого Союзу, і перевірити ці правила особливо пильно. Немає сумніву, що під претекстом єдности залізничої служби, під претекстом єдности фіскальної та інших, у нас при теперішньому нашому апараті буде просочуватись маса зловживань суто російської властивости. Для боротьби з цими зловживаннями потрібна особлива уважливість, не говорячи вже про особливу щирість тих, які за таку боротьбу візьмуться. Тут потрібний буде детальний кодекс, який зможуть скласти доволі успішно лише націонали, що мешкають у даній республіці...".

І далі: "Треба мати на увазі, що подрібнення наркоматів і неузгідненість їх роботи щодо Москви і інших центрів може бути паралізоване в повній мірі партійним авторитетом, якщо він буде застосовуватись з достатньою обережністю і безпристрасністю; шкода, яка може статись для нашої держави від відсутности апаратів національних об'єднаних з апаратом російським, незмірно менша, як та шкода, яка постає не лише для нас, але і для всього інтернаціоналу, для сотень мільйонів народів Азії, яка має виступити на авансцені ближчого майбутнього, слідом за нами. Було б непрощенним опортунізмом, якщо б ми напередодні цього виступу Сходу і на початках його

пробудження підривали свій авторитет перед ним хоч би найменшою грубістю і несправедливістю у стосунках до наших власних інородців".[73]

На жаль, не з усіма записками Леніна про національне питання члени партії були тоді познайомлені, не кажучи вже про громадян СРСР взагалі. "Великий принципового значення лист Леніна про національне питання, писав Троцький....не виявляється партії до теперішнього дня".[74] Троцький тексту листа не подав, але залишається факт, що деякі записки, зроблені під диктат, коли Ленін був хворий, не друкувались в перших трьох виданнях праць Леніна.

Таке відношення ЦК РКП(б) і особисто Сталіна до нового звороту Леніна у справі здійснення національної політики говорить про те, що цей зворот не відповідав переконанням багатьох чільних діячів РКП, навіть тих, хто близько стояв до Леніна, не кажучи вже про членську, політично маловироблену масу. Для переважаючої більшости комуністів і комуністичних симпатиків цілі руху — "диктатура пролетаріяту", "єдність комуністичного фронту", "знищення контрреволюційних сил" — були тотожні з установленням російської гегемонії.

А все ж деякі нові настанови Леніна у справі проведення національної політики стали здобутком не лише керівних робітників у ЦК РКП(б), але і в національних республіках. "...Ленін вважав життьово важливим відокремити комунізм від великоросійського націоналізму, з яким він мав тенденцію злитись з кінцем громадянської війни".[75]

Хоч і не всі записки та статті Леніна були оголошені, все ж робота XII з'їзду РКП(б) проходила під знаком здійснення його пропозицій, головно з національного питання, яке, можна вважати, мало не тільки тактичний характер, що відповідав вимогам політики поточного періоду, але і програмовий.

Перед початком XII з'їзду РКП(б) і під час нього в радянській пресі з'являлись статті і виступи на партійних зібраннях керівних осіб з РКП(б) про національне питання. У передовиці "Правди" з 24 квітня 1923 року п. н. "Національне питання і РКП(б)" подана загальна настанова: "Національне питання відіграє тепер величезну ролю. Основою його рішення для нашої партії повинна бути якнайбільша увага до потреб національностей і безжалісна боротьба з рештками великодержавного шовінізму. Лише так можна зміцнити наш радянський Союз". У цій же статті відмічалось, що Ленін суворо картав усяке "русотяпство", короткозору тупу політику і що він закликав дати відсіч обивательщині з приводу нібито неіснуючого національного питання в СРСР.[76]

На VII Всеукраїнській партійній конференції у квітні 1923 року Л. Троцький у своєму виступі, заторкуючи національне питання, відмічав, що Ленін ще перед своєю хворобою виявляв велике занепокоєння: чи не буде зроблено тяжких помилок у цьому питанні, як і в селянському. І це занепокоєння не було випадковим. Багато хто з товаришів, казав Троцький, як тут в Україні, так і там на Півночі, у Москві, Петрограді, висловлюють здивування, чому це національне питання знову ставиться на обговорення XII з'їзду РКП(б). "Таж ми його давно вирішили. Україна — вона незалежна. Грузія, Азербайджан, Вірменія — незалежні республіки. Чого ж іще?"[77] Відмічаючи це, він сказав далі: "Відчуженість керівної партії і держапарату від основної маси населення щодо мови, є дуже небезпечна відчуженість. Не можна легко відноситись до такої політичної "смички", як національна мова. Це питання важливе для цілого нашого Союзу і десятикратно важливе для України".[78]

Ще перед цим Троцький у статті "Думки про партію" писав, що партії більшовиків "треба знову завоювати для себе, цебто знову продумати і з усвідомленням перевірити на досвіді свою національну програму", підкреслюючи при цьому, що "в час жорстокої війни за збереження революції закони війни ставились понад усіма іншими законами".[79]

У той же передз'їздовий період на сторінках преси йшла гостра дискусія про справу Закавказької федерації, як про акт насилля з боку Закавказького бюра РКП(б) та

найбільш грубого порушення програмового гасла партії про право на самовизначення пригноблених націй уже в післявоєнний час. Доказом цього знехтування є те, що з волі ЦК РКП(б) була усунена від роботи "вся верхівка грузинських партійних і радянських робітників".[80]

Навіть Сталін у своїх тезах з національного питання писав, що "для правильного проведення в життя національної програми, висунутої жовтневою революцією, треба ще побороти ті перепони, які передав нам у спадщину пройдений період національного гноблення... Ця спадщина складається, поперше, з пережитків великодержавного шовінізму, що є віддзеркаленням упривілейованого становища великоросів. Ці пережитки гніздяться ще в головах наших радянських робітників, центральних і місцевих, вони гніздяться в наших установах, центральних і місцевих, вони дістають підсилення у вигляді "нових" зміновіховців великоросійських шовіністичних подувів, усе з більшим посиленням у зв'язку з непом."[81]

Але разом з цим начебто щирим наміром боротися з російським шовінізмом, він одночасно відмічав і зріст місцевого антиросійського націоналізму, висловлювався проти цього націоналізму так, ніби він загрожував чи міг би загрожувати російському. "Я хочу ґрунтовної зміни національної політики, говорив Троцький Каменеву перед XII з'їздом РКП(б). ... Сталінська резолюція з національного питання нікуди не годиться. Грубий і нахабний великодержавний затиск ставиться в ній на один рівень з протестом і спротивом малих, слабких і відсталих народностей".[82]

Пленум ЦК РКП(б), розглядаючи тези Сталіна з національного питання (лютий 1923), ухвалив розширити й розвинути програмову частину та створити на з'їзді спеціяльну секцію національного питання для всебічного обговорення національних проблем у партійному і державному будівництві.[83]

Трактування ухилу в бік великодержавного шовінізму і ухилу в бік місцевого націоналізму на XII з'їзді партії були

основними предметами обговорення. Сталін, погоджуючись з думкою абсолютної більшости промовців, що великодержавний шовінізм являє собою головну небезпеку для справи комунізму, фактично виправдував його, виходячи з тих же передумов, якими прикривалось захоплення влади та встановлення радянського режиму в національних республіках і областях. "Треба пам'ятати, говорив він, що, крім права народів на самовизначення, є ще право робітничої кляси на закріплення своєї влади, і цьому останньому праву підпорядковано право на самовизначення".[84]

Захишаючи тезу про шкідливість місцевого націоналізму і зокрема виступаючи проти пропозиції не включати її в резолюцію (пропозиція Бухаріна), Сталін також скористувався арґументами Леніна ще дореволюційного періоду, доводячи, що росіяни повинні боротися з російським націоналізмом, а українці чи грузини — кожний з своїм націоналізмом. "Ми не можемо не вести боротьбу на два фронти, бо лише за умов боротьби на два фронти, з шовінізмом великоросійським, з одного боку, який є основною небезпекою в нашому будівництві, і з шовінізмом місцевим, з другого, — можна буде досягти успіху, бо без цієї двобічної боротьби жодного єднання робітників і селян російських та інонаціональних не може бути".[85]

Така постановка питання і прийняття цих тез у резолюції з'їзду стали на практиці приводом до міжнаціонального тертя, створюючи умови виявлення форм ніби подвійної бухгалтерії: "Кожне вказування на великоросійський шовінізм пробують дискваліфікувати пред'явленням зустрічного позову", говорив на з'їзді М. Скрипник, мовляв, "спочатку перемагайте свій власний націоналізм". [86]

Сталін, як це видно з його арґументації опонентам, не погоджувався з новими настановами Леніна в цьому питанні, з настановами дуже важливими в час мирного державного будівництва, що мали значення політики далекого прицілу. Ленін в останні дні грудня 1922 року писав: "Треба відрізняти націоналізм нації гноблячої і

націоналізм нації пригнобленої, націоналізм нації великої і націоналізм нації малої... Через це інтернаціоналізм з боку гноблячої чи так званої "великої" нації ... полягає не лише в додержанні формальної рівности націй, але і в такій нерівності, яка з боку нації гнобительки, нації великої, відшкодовувала б ту нерівність, яка фактично складається в житті". [87]

Деякі учасники з'їзду, зокрема українська делеґація, не погоджувались з тезами Сталіна про порядок конструювання другої палати — Ради Національностей Центрального Виконавчого Комітету СРСР — на базі рівного представництва від усіх національностей (незалежних, автономних республік, національних областей), вказуючи на те, що такий порядок представництва поставить союзні республіки в дуже нерівне положення при рішенні питань законодавчого порядку. Тоді передбачалось, що кожна національність у Раді буде представлена чотирма голосами, а тому що в РСФСР входило 15 автономних республік і областей, то вона буде диспонувати 64 голосами, а Україна, Білорусь і три інші республіки Закавказзя — тільки по чотири голоси.

Враховуючи це, українська делеґація пропонувала, щоб жодна з союзних республік не мала в Раді Національностей більше двох п'ятих голосів.

Пропозиція української делеґації була відкинута, що фактично було прогрою не лише українців, але і всіх інших неросійських національностей.

Отже, в резолюціях з'їзду про національне питання знайшли відображення як спеціяльні потреби національностей і способи їх задоволення, так, на жаль, і факти, які будуть гальмувати розвиток національних культур. Це неминуча боротьба поміж тими, хто схилятиметься в бік російського шовінізму, і тими, хто буде дбати про інтереси населення місцевих національностей в цілому, цебто — за більшовицьким означенням — схилятися в бік місцевого націоналізму. Сам факт визнання місцевого націоналізму, як шкідливого ухилу, створював загрозу у справі розвитку

національної культури меншин СРСР і ставив їх у залежність від індивідуальних властивостей і переконань осіб, наділених владою в будь-якім обсязі: республіканському, обласному і навіть районовому.

У своїх рішеннях про національне питання з'їзд закликав партію до ліквідації націоналістичних ухилів, як пережитків минулого, невластивих ідеї комунізму, і доручив ЦК провести:

"а) Утворення марксистських гуртків вищого типу з місцевих партійних робітників національних республік;

б) розвиток засадничої марксистської літератури рідною мовою;

в) підсилення Університету народів Сходу та його відділів на місцях;

г) створення при ЦК національних компартій інструкторських груп з місцевих робітників;

д) розвиток масової партійної літератури рідною мовою;

е) посилення партійно-виховної роботи в республіках;

ж) посилення роботи серед молоді в республіках". [88]

Крім того, з'їзд рекомендував членам партії домагатися, щоб: а) при формуванні центральних органів Союзу було забезпечено рівні права й обов'язки окремих республік як у взаємних поміж ними відношеннях, так і щодо центральної влади Союзу;... д) органи національних республік і областей конструювати переважно з людей місцевих, які знають мову, звичаї, обичаї, вдачу відповідних народів; е) були видані спеціяльні закони, які забезпечували б уживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують місцеве національне населення та національні меншини, — закони, які б переслідували й карали з усією революційністю всіх порушників національних прав і зокрема прав національних меншин; ж) була посилена виховна робота в Червоній армії в дусі прищеплення ідей братерства і солідарности народів Союзу та були вжиті практичні заходи для організації національних військових частин з

додержанням усіх засобів, необхідних для забезпечення повної обороноздатности республік". [89]

Сам Сталін, який брав участь у розробці цих конкретних резолютивних пропозицій, допускав розвиток національних культур народів СРСР, але в таких межах, які не загрожували б силі і міці централізованої держави. "...Сутність національного питання полягає у встановленні правильних відносин поміж пролетаріятом колишньої державної нації і селянством колишніх недержавних націй. З цього погляду конкретна форма національного питання в теперішній час виявляється в тому, щоб знайти шляхи та засоби для налагодження співробітництва народів у Союзі Республік, в єдиній державі". [90]

Для Леніна в період захисту російської соціялістичної революції від провалу, коли приєднання околиць колишньої російської імперії, як він сам висловлювався, було життьово необхідним, — програмовий льозунґ про право націй на самовизначення був фактично мертвим звуком. В умовах же мирного державного будівництва його ставлення до національного питання набуло іншого характеру. За цих умов він із зневагою відкидав національні упередження. Він вірив, що встановлення комуністичного режиму буде руйнувати ґрунт, на якому націоналізм зможе розвиватися. [91]

Одначе, Ленін знав, як посилювався з кінцем громадянської війни російський великодержавний шовінізм, захоплюючи навіть чільних діячів партії.

Втрачаючи безпосередній вплив у державному керівництві у зв'язку з хворобою, Ленін був дуже заклопотаний і навіть роздратований зневажливим ставленням радянського і партійного апаратів до національних меншин. На початку жовтня 1922 року, коли обмірковували на Пленумі ЦК РКП(б) проєкт утворення Союзу радянських республік, Ленін не мав змоги взяти участь у його роботі з причини хвороби зубів, але в записці до членів Політбюра він з особливою різкістю висловився на адресу шовіністично наставлених партійних робітників.

Ленін писав: "Великоросійському шовінізмові проголошую бій не на життя, а на смерть; як тільки позбудусь проклятого зуба, з'їм його всіма своїми здоровими зубами". [92]

Рішучі і настирливі виступи Леніна у передз'їздовий період у листах і записках про національне питання виявили свою позитивну дію в роботі XII з'їзду РКП(б). У національному житті народів СРСР розпочався новий період, на жаль, на дуже обмежений час.

ПРИМІТКИ

1. Ленин. т. 29, изд. 4, стор. 300.
2. Ленин, т. 31, изд. 4, стор. 388.
3. Ленин, т. 30, изд. 4, стор. 117.
4. Ленин, т. 32, изд. 4, стор. 137.
5. КПСС в резолюциях, изд. 7, стор. 445-46.
6. W. Kolarz, Russia and Her Colonies, New York, 1953, p. 8.
7. Очерки истории коммунистич. партии Узбекистана, Ташкент, 1964, стор. 68-69.
8. Там же, стор. 70.
9. И. В. Сталин, Сочинения, т. 5, стор. 304.
10. Ленин, т. 25, изд. 3, стор. 115.
11. Большая советская энциклопедия, М., т. 16, изд. 2, стор. 340.
12. Образование в СССР 1917-1929 гг. М. 1949, стор. 281.
13. И. В. Сталин, Соч. т. 5. стор. 97.
14. Ленин, т. 33, изд. 4, стор. 103.
15. "Большевик", ч. 7, 1925, стор. 21.
16. Очерки истории коммунистич. партии Узбекистана, Ташкент, 1964, стор. 80, 94, 111.
17. Г. З. Беседовский. На путях к термидору, т. I. Париж, 1930, стор. 48.

18. Десятий с'езд РКП(б), М. 1963, стор. 203.
19. Там же, стор. 192.
20. Там же, стор. 192.
21. Там же, стор. 200.
22. Там же, стор. 202.
23. Там же, стор. 205.
24. Там же, стор. 206.
25. Братское содружество народов СССР, М. 1964, стор. 24.
26. Коммунистич. партия Украины в резолюциях, К., 1958, стор. 135.
27. Всероссийская коммунистич. партия. Татарская обл. Стеногр. отчет IX обл. конференции, Казань, 1924, стор. 162.
28. "Правда", М., 12 апреля 1923.
29. Ленин, т. 31, изд. 4, ст. 444.
30. П. А. Азизбекова. В. И. Ленин и социалистич. преобразование Азербайджана. М., 1962, стор 268.
31. История советской конституции 1917-1956, М., 1957, стор. 259, 266.
32. Там же, стор. 246.
33. В. В. Пентковская, Роль Ленина в образовании СССР, М., 1956, стор. 17.
34. Там же, стор. 18.
35. История советской конституции 1917-1956, М., 1957, стор. 237, 271.
36. В. В. Пентковская, цит. пр., стор. 18.
37. Там же, стор. 20.
38. R. Pipes, The Formation of the Soviet Union, New York, 1968, p. 264.
39. В. В. Пентковская, цит. пр., стор. 21.
40. R. Pipes, op. cit., p. 264.
41. В. В. Пентковская, цит. пр., стор. 21.
42. Там же, стор. 21
43. "Коммунист"', (Харків), 17 октября 1922.
44. R. Pipes, op. cit., p. 270.
45. Ibid., p. 271.
46. В. В. Пентковская, цит. пр., стор. 26.
47. Там же, стор. 26; R. Pipes, op. cit., p. 272.
48. R. Pipes, Ibid., p. 272; В. В. Пентковская, там же, стор. 27.
49. R. Pipes, Ibid., p. 272; В. В. Пентковская, там же, стор. 28.
50. В. В. Пентковская, цит. пр., стор. 26.

51. Там же, стор 27.
52. R. Pipes, op. cit., p. 272.
53. Ibid., p. 272.
54. В. В. Пентковская, цит. пр., стор. 30.
55. R. Pipes, op. cit., p. 273.
56. Ibid., p. 271-272.
57. Десятий с'езд РКП(б), М., 1963, стор. 602-603.
58. И. В. Сталин, Соч., т. 5. стор. 139.
59. Ленин, т. 36, изд. 4. стор. 558.
60. Там же, стор. 554.
61. Там же, стор. 554.
62. Братское содружество народов СССР, М., 1964, стор. 25.
63. Л. Троцкий, Сталинская школа фальсификаторов, Берлин, 1932, стор. 79.
64. W. Kolarz, op. cit., p. 129.
65. Братское содружество народов СССР, М., 1964, стор. 26.
66. В. В. Пентковская, цит. пр., стор. 37-38.
67. Двенадцатий с'езд РКП(б) М., 1968, стор. 577.
68. "Вопросы истории КПСС", ч. 2, 1963, стор. 68. 91.
69. Там же.
70. Ленин, т. 36, изд. 4, стор. 558.
71. И. Цинцивадзе, Мисли о партии т. Троцкого, тезиси т. Сталина и практика на местах, "Правда", 20 апр. 1923.
72. Там же.
73. Ленин. т. 36, изд. 4, стор. 558-559.
74. Л. Троцкий, цит. пр., стор. 80.
75. R. Pipes, op. cit., p. 280.
76. "Правда", 24 апр. 1923.
77. Там же, 12 апр. 1923.
78. Там же.
79. Там же, 20 марта 1923.
80. И. Цинцивадзе, цит. пр.
81. "Правда", 24 марта 1923.
82. Л. Троцкий, Моя жизнь , т. 2, Берлин, 1930, стор. 224.
83. В. В. Пентковская, цит. пр., стор. 38.
84. Двенадцатий с'езд РКП(б), М., 1968, стор. 650.
85. Там же, стор. 652.
86. Там же, стор. 572.
87. Ленин, т. 45, изд. 5, стор. 358-359.
88. Двенадцатий с'езд РКП(б), М., 1968, стор. 697.

89. Там же, стор. 695-696.
90. И. В. Сталин, Соч., т. 5, стор. 261-262.
91. R. Pipes. op. cit., p. 277.
92. Ленин, т. 33, изд. 4, стор. 335.

4. ПРОЦЕСИ КОРЕНІЗАЦІЇ

Постанова I з'їзду Рад Союзу про утворення Союзу Радянських Соціялістичних Республік (грудень 1922 р.) у своїй суті обмежувала суверенні права незалежних радянських республік — України, Білоруси, республік Кавказької федерації: Грузії, Вірменії, Азербайджану. На XII з'їзді РКП(б), як і після з'їзду в процесі опрацювання норм нової союзної конституції, делеґати цих республік, за незначними винятками, обговорюючи національне питання будови союзної держави, рішуче обстоювали форми своєї державної незалежности. Такі ж прагнення висловлювали і представники автономних республік та областей, які входили до складу РСФСР, зокрема представники тюркських народів.

Про їх прагнення захищати суверенітет республік та ширші автономні права досить красномовно сказав Сталін у своїй відповіді на виступи учасників IV партійної наради ЦК РКП(б) з відповідальними робітниками національних республік і областей, яка відбувалась у червні 1923 року. Він говорив, шо, за проєктом нової конституції, справа йшла про створення федеративної держави, а не єдиної неподільної, і що радянські республіки укладають союзний договір про "об'єднання в одну союзну державу". Тут же він відмічав, що Україна прислала в ЦК свій контрпроєкт, у якому сказано, що радянські республіки мають "творити союз соціялістичних республік". Це формулювання виявило

засадничі розбіжності, і ЦК РКП(б) пропозицію українців відкинув. Поза цим, Сталін у своєму виступі відмічав, шо Раковський (делеґат наради від України) в певному пункті конституції викинув слова про Президію Центрального Виконавчого Комітету СРСР, як "носія верховної влади в часі поміж сесіями з'їзду Рад", поділив владу поміж президіями двох палат: першої — Союзної Ради, і другої — Ради Національностей. Сталін пояснював,що Раковський зробив це тому, що "він проти ідеї союзної держави, проти справжньої союзної влади". [1] "У проєкті українців, говорив Сталін, НКЗС і НКЗовнішторгу не об'єднуються, а з числа об'єднаних (себто, загальносоюзних комісаріятів) переводяться в групу директивних". [2] Цю тенденцію він кваліфікував, як бажання українців створити конфедерацію, замість федеративного типу радянської держави. У прикінцевому слові своєї промови Сталін говорив: "... ми творимо не конфедерацію, а федерацію республік, одну союзну державу, яка об'єднує військові, закордонні, завнішньоторговельні й інші справи (включаючи пошту, телеграф, шляхи сполучення), державу, наявність якої не применшує суверенности окремих республік". [3]

Враховуючи практику минулих років, українці, як і інші національності СРСР, були занепокоєні тенденціями бюрократично-централістичних метод керівництва, властивих партійному й радянському апаратам, які ще в більшій мірі могли проявлятись в об'єднаній союзній державі. Ці побоювання, як відомо, непокоїли і Леніна. Розглядаючи проєкт творення союзної держави, він уважав за можливе встановити лише два загальносоюзні наркомати: військових та зовнішніх справ. Створення ж п'ятьох вже названих загальносоюзних наркоматів і п'ятьох об'єднаних (директивних) наркоматів (вищої ради народного господарства, харчових справ, праці, фінансів, робітничо-селянської інспекції) — створювало загрозу для проведення коренізації партійного й радянського апаратів, отже і для розв'язки національного питання в цілому.

Щоб уникнути цієї небезпеки, VII партійна конференція

КП(б)У (квітень 1923 р.) у своїх постановах про національне питання вважала за потрібне відмітити, що "...шкідлива бюрократично-централістична тенденція має бути знешкоджена чітким розмежуванням функцій органів керівництва Союзу та окремих республік з забезпеченням за останніми всіх прав, які ґарантували б їх повну самостійність у справі культурно-національного розвитку й вистачальну самодіяльність у галузі господарчого будівництва. Лише така політика забезпечить правильний зв'язок пролетаріяту з широкими масами селянства в національних республіках і зміцнить панування радянської влади, як диктатури пролетаріяту". [4]

На Сході захищали процес коренізації радянських республік (Татарії, Башкирії, Туркестану, Казахстану) провідники мусулманського світу з не меншою наполегливістю, як на Заході представники України.

Сталін у слові про справу Султан-Галієва на названій нараді вказував на ідеологічний зв'язок визначних партійних діячів Сходу — Рискулова, Енбаєва Фірдевса й інших — з султан-галієвшиною. Він говорив: "Що султан-галієвшина мала місце і що вона створила деяке коло своїх прибічників у східніх республіках, особливо в Башкирії і Татарії, — незаперечно говорить про те, що праві елементи, які в цих республіках творять переважаючу більшість, не є вистачальним заборолом проти націоналізму". [5]

А чи була це справа лише т. зв. правих елементів? З промови Сталіна на тій же нараді видно, шо Акмал Ікрамов і Ходжаєв, насвітлюючи становище на Сході, говорили, "шо поміж Туркестаном теперішнім і Туркестаном царських часів немає жодної різниці, що лише вивіска змінилась, що Туркестан залишився попереднім, таким же, як він був за царя". [6]

Реакцією на такий стан було те, що в Туркестані басмачі (дехкани) вели боротьбу з радянським режимом під гаслом "Туркестан для мусулман" і "Туркестан без насилля". [7]

Не відкидаючи окремих недоліків у практичних

питаннях здійснення національної політики партії, Сталін докладно розповів учасникам наради про основні положення, які були намічені в плятформі ЦК РКП(б) щодо національного питання і зокрема щодо коренізації влади в національних республіках. При цьому основну увагу звернено на застосування місцевих мов, що мало сприяти зближенню влади до народних мас. "Треба, щоб люди, які стоять на чолі державних установ, як і самі установи, працювали зрозумілою для населення мовою. Треба вигнати з установ шовіністичні елементи, руйнуючі почуття дружби й солідарности поміж народами Союзу Республік, треба очистити від таких елементів наші установи як у Москві, так і в республіках, і поставити на чолі установ у республіках людей місцевих, які знають мову і звичаї населення". [8]

У тезах плятформи ЦК РКП(б) у національному питанні передбачались також і широкі можливості для розвитку культури народів національних республік, особливо відсталих, як Туркестан, або таких, де, як в Україні, культурний вплив міста на село був утруднений різницею національного складу значної частини промислового пролетаріяту і місцевого майже виключно українського селянства. А все ж Україна, як і Туркестан, мали стати зразковими республіками. Туркестан плянували перетворити на взірцеву республіку, "на передову дільницю революціонізування Сходу", а Україну — "на взірцеву, зважаючи на її величезне значення для народів Заходу...". [9]

Отже, ця плятформа ЦК РКП(б) передбачала лише тактичні заходи в справі пропаґанди ідей соціялістичних революцій у світовому маштабі, а не органічне рішення національного питання, до чого прагнули представники національних республік і областей на згаданій нараді.

Поставлені вимоги щодо розв'язки національного питання на XII з'їзді і на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними робітниками національних республік і областей показали, що це питання вже не може бути обмежене лише формою теоретичних міркувань та пропаґандних льозунґів.

Революціонізовані селянські маси національних республік та їх інтеліґенція рішуче виступали проти процесу свавільної русифікації. Хоч і не всі листи Леніна про національне питання були оприлюднені на XII з'їзді партії, але його захист національних прав народів Радянського Союзу скоро став відомим для всіх. Авторитет Леніна був опертям для вимог повної коренізації в усіх ділянках життя радянських республік та національних областей і — що особливо важливо — зв'язку рідною мовою поміж селом і містом, яке в минулому було культурно й мовно чужим. Ці вимоги підтримували не лише делеґати національностей, але й численні визначні захисники інтернаціоналізму з рядів РКП(б), як ось Н. Бухарін, Л. Троцький, Хр. Раковський, К. Радек та інші.

Після XII з'їзду РКП(б) у радянській періодичній пресі стали з'являтись статті визначних партійних діячів з ділянки національного питання, в яких всебічно розглядались конкретні заходи для здійснення поставлених партією завдань щодо коренізації. Так Л. Троцький у статті "Червона армія і національне питання" писав, що конституція радянської держави (основні тези проєкту нової конституції на той час були вже майже повністю підготовлені) дістає ясно виявлений союзний характер, і будова армії у зв'язку з цим має відбивати повне узгіднення з будовою держави. "Якщо б у будові армії або в її настрої виявилась неузгідненість з будовою радянського державного союзу, який, у свою чергу, відображає співвідношення клясових і національних елементів населення, то така неузгідненість, а тим більше протиріччя, мали б найважчі наслідки найперше для армії, а потім і для держави. Наша армія — не великоросійська армія: це армія великого союзу, осереддя якого становить Великоросія". [10]

У цій же статті Л. Троцький відмічав, що інші національності Радянського Союзу охоче приймають товариське сприяння, ідейну й матеріяльну допомогу російського пролетаріяту. Але вони рішуче будуть проти російської

команди. "Навіть відтінок команди буде дратувати, бо нагадуватиме про зовсім ще недавнє гноблення". [11]

Уважаючи за потрібне негайно розпочати акцію творення радянської армії за національною ознакою, Троцький писав: "Треба розпочати з правильної мережі військово-навчальних закладів, цілком пристосованих до національних і місцевих умовин... Нема й мови, щоб цю роботу провадити, поминаючи голів національних республік; її треба провадити в повному контакті і за посередництвом їх державного й партійного апаратів. Зокрема Революційна Військова Рада Республік (автор мав на увазі РСФСР — І. Б.) має перетворитись у Революційну Раду Союзу Радянських Соціялістичних Республік і не лише за назвою, але й по суті, тобто за складом і за методою роботи". [12] Що стосується військових адміністраторів, командного складу, комісарів, які виявили злу волю щодо національного питання, то такі, писав Троцький, після відповідного слідства і гласного суду мають бути виключені з рядів армії "з вовчим білетом", значить, без права працювати в армії. [13]

Ця імперативна форма вимог щодо побудови армії за національною ознакою була подиктована не стільки бажанням створити таку армію, яка була б надійним опертям побудові клясової соціялістичної держави (такою вона вже була), скільки позбавити її колишніх форм національної нівеляції. Перетворити її із знаряддя русифікації в підмет сприяння розвиткові національної мови й національної культури народів Союзу. У 1920 роки серед вояків був ще значний відсоток неписьменних або малописьменних і такі мали у війську здобути освіту не нижче початкової школи. Відповідно до побудови армії, як пропонував Троцький, навчання мало б здійснюватись рідною мовою вояка. "Наша армія, — писав Троцький, — велика революційна школа, вона має стати також школою і в національній справі". [14]

Оцінку політичного фактора радянської армії зробив на XII з'їзді партії (1923 р.) делеґат з'їзду Яковлів. Він говорив:

"Червона армія об'єктивно є не лише апаратом виховання селянських мас у пролетарському дусі, вона є апаратом русифікації. Ми спрямовуємо десятки тисяч українських селян у Тулу і змушуємо їх сприймати все російською мовою. Чи добре це, чи ні? Звичайно, ні". [15]

На IV нараді ЦК РКП(б) про національне питання Сталін також зазначав, що партія вважає потрібним створити національні військові з'єднання, навіть якщо це буде вимагати збільшення військового складу на 20-25 тисяч осіб. [16]

Проте, не зважаючи на таку конкретну ухвалу членів ЦК РКП(б), питання про національні військові формації в основному законі — конституції СРСР і союзних республік не було визначено.

Інтерпретуючи слова Леніна про національне питання, голова Комінтерну Гр. Зінов'єв говорив у доповіді на зібранні колективів петербурзьких організацій у травні 1923 року, що післяреволюційна Росія має стати "сім'єю народів". "Ми повинні показати це на практиці, а не лише в резолюціях, які, кінець-кінцем, можуть лишитися лише папірцем. Національне питання є частиною питання селянського, частиною питання диктатури, частиною питання радянської влади...". [17]

Практичне застосування коренізації в різних сферах господарчого й культурного життя національних республік було зустрінуте щонайменше зі здивуванням, якщо не з іґноруванням взагалі в колах членів партії, особливо значної частини зайшлих елементів, які посідали в республіках керівні пости. В цьому процесі вони бачили відродження націоналізму, який може стати реальною загрозою для цілости Радянського Союзу. У "Правді" була надрукована стаття з Катеринослава (Дніпропетрівського), в якій автор писав:

"Національне питання на Україні вимагає особливо уважного й обережного підходу. Україна не лише вигодувала "петлюрівщину" та "григор'ївщину", але під

прапором автокефальної української церкви петлюрівська контрреволюція бажала звити собі гніздо і не раз ще намагатиметься звити його" .[18]

Автор листа нарікає, що в початкових школах окремих губерній України більше як на 70 відсотків навчання провадиться українською мовою і що сільський учитель є "всевладний" у вихованні майбутніх громадян. Поруч з цим той же автор пише, що дуже важливе і складне завдання ще не розв'язане. "Тепер ми й на окремих зібраннях ячейок можемо почути часто цілком вульгарне тлумачення сутности російського шовінізму, який багато разів виділяється лапками "великодержавного". [19]

Таке затривоження й упередження, особливо з боку немісцевих партійців у національних республіках, цілком зрозумілі. На XII з'їзді РКП(б) Н. Бухарін говорив, що в Україні, "де склад партії російсько-жидівський, головне наше завдання полягає в роботі серед українців, і саме тому дуже часто в Україні частина наших товаришів з такою енерґією, з таким оскаженінням ведуть боротьбу проти українського націоналізму. Їм для справжньої політики годилося б переучуватися". [20]

Та все ж, після XII з'їзду партії процес коренізації просувався посиленими темпами: провадилось комплектування державного апарату з людей місцевої національности, діловодсто в усіх державних установах переключали на місцеві мови, навчання в школах організували мовою учнів, як також і культурне обслуговування населення запроваджувалось його рідною мовою. До цих заходів з особливою наполегливістю ставали комуністи місцевих національностей.

Елементи вороже наставлені до коренізації відверто виступати не могли, хоч робили різні перепони. Над ними як Дамоклів меч тяжіли Ленінові слова гострого осуду тих, хто виявляв би найменше зневаження до осіб неросійської національности, про яких тоді ще часто згадувалось на партійних зібраннях. Гр. Зінов'єв на зібранні колективів петербурзьких організацій у травні 1923 року казав:

"Товариш Ленін вимагав, і правильно, щоб російського комуніста, який не розуміє важливости національного питання і глумиться над "інородцями", розглядати, як чорносотенця, як антисеміта, оточити атмосферою презирства такого "комуніста", який би навіть жартома говорив: наплювати на всіх націоналів, Росія — для росіян. А ви знаєте, що, на жаль, у нас такі ще трапляються. А в держапаратах такими урядовцями хоч греблю гати". [21]

У середині 1920 років, коли для РКП(б) і створеного нею радянського режиму потрібна була підтримка широких працюючих мас як у містах, так і в сільських місцевостях, коренізація мала велике значення. Вона мала промощувати зв'язки поміж промисловим пролетаріятом — незначною частиною населення національних республік, яка була основним опертям влади, — і великою масою середньозаможного селянства й бідноти, які часто вороже ставились до замірів на зміну їх побутового укладу життя, до зневажливого відношення до них, як інородців. Цього вимагала і відповідна точка програми партії, прийнята на XIII з'їзді РКП(б), в якій сказано, що партія в рішеннях національного питання буде здійснювати політику зближення пролетаріяту і півпролетаріїв різних національностей для спільної революційної боротьби за повалення поміщиків і капіталістів. [22] Крім того, коренізації надавалось велике значення, як засобові пропаґанди в рішенні національної проблеми поза кордонами СРСР.

Керівне ядро партії — політбюро ЦК — вбачало у формальнім здійсненні коренізації величезний успіх у творенні союзу робітничої кляси й основної маси селянства. Кільцем з'єднання поміж цими соціяльними групами, природно, мала стати найперше мова національної більшости населення республіки, области. А. Єнукідзе, покликаючись на партію, писав у статті "Вопроси о национальних язиках в системе нашей общей и национальной политики": "Проблема національних мов поставлена у стислий зв'язок з загальним питанням національної і

клясової політики. Розв'язка її поєднана з розв'язкою інших основних моментів, пов'язаних з здійсненням реальної, а не лише формальної рівности раніш відсталих і поневолених народів". [23]

Не зважаючи на таке велике політичне значення застосування національної мови в усіх ділянках культурного та господарського життя радянських республік, засада добровільности її застосування залишалась обов'язковою. "Ми ставимо собі за завдання, — писав у названій статті А. Єнукідзе, — зблизити російське населення з місцевим населенням. Але як? Звичайно, не гнобленням місцевої частини населення і не гнобленням російської частини населення. Ми даємо можливість культурно розвиватись і одним і другим". [24]

Але справа в тому, що керівні становища в адміністрації і господарських органах республіканського, а то й обласного значення посідали в переважній більшості елементи не місцеві, без достатнього знання, а то й узагалі без знання мови місцевого населення, і це мало пряме відношення до переведення коренізації.

Темпи коренізації залежали від кількости, активности і впливів місцевих елементів у центральних та обласних партійних організаціях, від численности національної інтеліґенції і осіб, здібних до переведення цієї коренізації, а також від більшої чи меншої національної однорідности міського й сільського населення. У Грузії та Вірменії, де міське населення в більшості говорило тією ж мовою, що і сільське, не було особливих труднощів у здійсненні коренізації. Інше становище було в Україні чи інших республіках з неоднорідним національним складом населення, де була мовна різниця поміж містом і селом.

В Україні, наприклад, міські мешканці були конґльомератом різних національностей з російською розмовною мовою. Міське українське населення в масі було зрусифіковане. В комуністичній партії України росіяни на початку 1920 років посідали більшість — 52%, а українці— 23%. [25] Крім того, треба згадати, що досить значна частина

відповідальних працівників, українців з походження, не знали української мови. Щодо промислового пролетаріяту, то він (як говорив Н. Попов у своїх лекціях на курсах при ЦК ВКП(б) у 1924 році) в Україні хоч у більшості і був українського походження, але був зрусифікований і в масі своїй послуговувався російською мовою. Української мови вживало 20-25%.[26]

Щоб уникнути звинувачення в націоналістичному ухилі й українському шовінізмі, процес українізації провадився з певним урахуванням мовного вжитку в містах і промислових осередках, хоч сільська людність поспіль вживала української мови, і все населення України на той час становило понад 80% людности республіки.

В Азербайджані місто Баку з його розвинутою нафтовою промисловістю — це був острів, заселений російським і частково вірменським пролетаріятом, у селянському тюркському морі. Серед робітників існувала стара партійна організація РСДРП(б), яка 1924 року відзначала свій 25-річний ювілей, але тюркський елемент у її складі з'явився лише після жовтневого перевороту. Чисельно незначний національний прошарок у складі республіканської партійної організації не міг виявити суттєвого впливу на перебіг коренізації. За даними партійного перепису 1922 року, в рядах ВКП(б) азербайджанців було 0.65%, а населення за переписом 1926 року становило 1.16%. [27]

Як тільки закріпилась радянська влада, серед азербайджанців — членів республіканської партійної організації виникла фракційна боротьба, пов'язана із справою здійснення національної політики й залучення місцевих селян до праці в адміністративних державних установах. Цю фракційну боротьбу очолював, з одного боку, Н. Наріманов, який захищав позицію азербайджанізації, тобто залучення місцевих селян до державного будівництва, а з другого боку — Р. Ахундов і М. Д. Гусейнов, які не поділяли цього погляду. Політбюро ЦК ВКП(б), розглядаючи цю справу, на пропозицію Леніна, рішуче

засудило противників поступок у національному питанні (Ахундова й Гусейнова) і затвердило проєкт директиви про проведення національної політики комуністичної партії Азербайджану, передбачаючи в ній можливість зміцнення зв'язку поміж робітниками і селянами. [28]

Отже, не зважаючи на майже суцільну неписьменність місцевого населення (письменних було лише 3%), процес коренізації проходив відповідно до настанов центру та ухвал X і XII з'їздів РКП(б).

Складніша ситуація щодо коренізації партійного й радянського апаратів була серед народів Туркестану. Відсоток письменних серед місцевого населення був ще нижчий, як в Азербайджані: у казахів, наприклад, не більше 2 відсотків, у киргизів — менше одного відсотка, серед інших народів цього краю, крім узбеків, ще нижчий. [29] Промислового пролетаріяту серед місцевого населення майже не було, число членів комуністичної партії в організаціях республік було дуже мале. В Киргизії, наприклад, до об'єднання з киргизькою частиною Туркестану 1924 року було 50% киргизів, а в партійній організації лише 5%.[30] Того ж року в Казахстані з-поміж 14 700 комуністів було казахів 18.4%.[31] Вплив царського колонізаційного апарату все ще був значний у всіх ділянках державного будівництва.

Партійні кадри в середньоазійських республіках і Казахстані поповнялись в основному з селян та місцевої інтеліґенції. Обидві ці групи знаходились під впливом національних ідей самостійности, а таке ідеологічне спрямування, як відомо, не відповідало настановам ВКП(б). У журналі "Революция и национальности" підкреслено, що в Казахській РСР коренізація у своєму першому періоді (до 1925 р.) "проходила без загострення соціяльних мотивів, що у значній мірі використовували націоналістичні елементи з метою поширення свого впливу на радянський і навіть партійний апарат" [32]

Відмічаючи темпи коренізації в Україні, де ці заходи провадились з певною послідовністю, з урахуванням вимог різних національностей щодо застосування їх рідної мови, а

також і поступової українізації, — Єнукідзе попереджав осіб, які керують цим процесом у більш відсталих культурно республіках, щоб вони без достатнього обліку своїх культурних можливостей та підготовки не наслідували прикладу України. Таке наподібнювання, як він писав, "... помітне і в Татарській республіці, і в Казахстані, і в деяких республіках Закавказзя, де мало засобів, людського матеріялу та нагромадженого культурного досвіду". [33]

До найважливіших етапів у розв'язці питання про національні мови в Україні можна зарахувати такі постанови ЦВК і РНК: а) про забезпечення рівности мов та про сприяння розвитку української мови з I серпня 1923 року: б) про заходи термінового здійснення пляну українізації радянського апарату з 30 квітня 1925 року та в) ухвала РНК УРСР про практичні заходи щодо українізації радянського апарату з 16 червня 1925 року. [34]

У зв'язку з цим по доповіді уряду України на 2 сесії ЦВК СРСР 3-го скликання 25 квітня 1926 року прийнято таку ухвалу:

"2. Приймаючи до уваги надзвичайну складність практичної розв'язки національного питання в Україні, а також і особливе значення правильного рішення цього питання для подражненого національною ворожнечею південно-східнього кута Европи, Центральний Виконавчий Комітет СРСР доручає Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР сприяти урядові України у здійсненні особливих заходів щодо закріплення та поглиблення радянської національної політики в Україні як у ділянці дальшого розвитку української культури, так і щодо дальшого забезпечення прав та інтересів національних меншин в УРСР, зокрема ж у розвитку діяльности Української Академії Наук та Державного Видавництва України". [35]

Пленум ЦК КП(б)У відмічав у постанові про підсумки українізації (червень 1926 р.), що після квітневого пленуму 1925 року спостерігались у ділянці українізації значні

зрушення. У державному апараті діловодство українською мовою збільшилось з 20 до 25%, преса українізована на 60%, школи політграмоти більше як на 50% перейшли на українську мову навчання, відсоток українців у рядах КП(б)У збільшився з 37 до 47, а в комсомолі — з 50 до 61. [36] У профспілках України за неповним обліком 1926 року українців числилось 33.2 %.[37]

Для боротьби з корінням русифікації, яке розвинулось у робітничих масах ще за царських часів, перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) вважала за потрібне провести поглиблення роботи в ділянці українізації, зокрема, звернула увагу на те, щоб було "взято курс на поширення масової роботи українською мовою", але, щоб поруч з цим було посилено і "обслуговування професійних мас національних меншин їхньою мовою". [38]

Партійна організація України в усіх своїх актах, які стосувались національностей республіки, підкреслювала, що вона захищає права кожної національности щодо культурного розвитку. IX з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) у своїх ухвалах відмічав: "Радянська влада не ставить собі за завдання силоміць українізувати робітників інших національностей (росіян, жидів та ін.). [39]

X з'їзд КП(б)У, підсумовуючи наслідки українізації за останній рік, відмічав у листопаді 1927 року, що трудові школи майже повністю були українізовані. У 1925-26 році шкіл соціяльного виховання з українською мовою навчання у містах було 43.8%, на селі — 81.9 — всього 79.1%; шкіл з російською мовою навчання у містах було 20.8%, в селах — 6.1 — всього 7.1%. У середній шкільній ланці — профшколах і технікумах — перехід на рідну мову навчання проходив значно повільніше. Профшкіл з українською мовою навчання того ж року було 51.9%, з українською і російською мовами навчання 27.6%, з російською 14% і з жидівською 2.8%. У всіх професійних школах українців навчалось 51.4%. [40]

Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор відмічав, що 1928-29 року у вищих школах України викладання українською

мовою провадилося на 58%, і навчалось студентів-українців 56%. Педагогічні вузи були майже повністю українізовані. В технікумах навчання було українізовано на 59.6%, і навчалось українців 66%. [41]

Враховуючи ці успіхи українізації, В. Косіор писав: "Підростаюче молоде покоління, яке вчиться в українській початковій, середній і вищій школах, ближчими роками заповнить у містах і селах майже всі наші установи — державні, господарчі й культурні. Саме це має остаточно вирішити проблему українізації, вирішити насправді історичну проблему ліквідації в Україні національної різниці в мові поміж містом і селом — цього вимагають інтереси соціялістичного будівництва". [42]

Розв'язку національної проблеми С. Косіор бачив і в зрості чисельности українського елементу в рядах робітників та службовців промисловости. За даними профспілкового перепису 1929 року з розмовної мови й національного складу робітників і службовців, яким було охоплено біля 2 000 000 осіб, українці складали 57%. З загальної кількости українською розмовною мовою користувалось 44%, а таких, які вміли читати по-українському, було 58.2%. Серед фахівців, що працювали в Україні, за даними перепису Наркомпраці (лютий 1930 р.), українців було 48.6%, росіян — 25%. [43]

Усі досягнення в галузі українізації треба завдячувати досить сильній групі в партії, яка ще існувала у 20 роках — колишніх боротьбістів та частково лівого крила українських соціял-демократів — укапістів (УКП). Вони то, власне, і керували процесом українізації в ті роки. Велику ролю в цьому процесі відіграв і старий більшовик Микола Скрипник, член Політбюра ЦК КП(б)У. 1926 року він писав": "У ділянці національного питання ми маємо покищо лише перші основи, які сам Ленін створив. Нам, учням Леніна, доведеться тепер брати цю задачу, виходячи з ленінських основ, і ставити це питання, щоб науково його опрацювати й вивчити... Ми підходимо обережно до нашої нової роботи. Перед нами нове необроблене поле. По

ньому пройшов лише перший плуг ленінських думок ... і нам доведеться довго й важко працювати, щоб обробити й засіяти його". [44]

На якій теоретичній базі Скрипник передбачав здійснення процесу коренізації, він не вияснив. Але з його виступу на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними робітниками національних республік і областей, де він говорив у справі державного будівництва СРСР, можна думати, що його передумови в розв'язці національного питання мали базуватись на суверенності кожної національної республіки. "Ми маємо просто сказати собі, що ми не лише будуємо нову державу, але ми будуємо її не на старих засадах буржуазної науки державного права... (тут він, мабуть, мав на увазі концепції австро-марксистів, зокрема О. Бауера про побудову багатонаціональної держави — І. Б.). Наш союз має свій суверенітет... Це єдина суверенна держава, що виступає як єдине ціле. Проте, це зовсім не означає, що в такому Союзі затрачується свобода об'єднаних у ньому республік, що нищиться їх суверенність... Ми будуємо свою державу таким порядком, що вільні республіки залишаються в Союзі незалежними, одночасно передаючи певну частину своєї суверенности своєму Союзові Соціялістичних Республік для економічної і політичної боротьби поза ними". [45]

Практичне здійснення національної політики в республіках і областях Скрипник вбачав у тому, що робітники і члени партії, які посідають адміністративні пости, повинні навчитись мови більшости — селян. "Перед відповідальними робітниками комуністами (говорив він про робітників Їжевського металюргійного заводу, які становили майже половину Воткінської области — Удмуртської АРСР — І. Б.) розстеляється величезне поле діяльности: так навчіться ж по-вотському (удмуртському), ви, товариші комуністи, робітники Їжевського заводу на те, щоб привести вотяків (удмуртів) до соціялізму". [46] Подібну думку він висловлював і щодо пролетаріяту, який працює в Україні: "Передові загони робітничої кляси, навчіться

української мови, щоб вести українців-селян до соціялізму. З приводу цього мені доводилось вести посилену боротьбу в партії в Україні. Тут спротив незвичайно великий". [47]

Зауваження Леніна про те, що в національному питанні краще пересолити в бік поступливости національним меншинам, як не досолити, багато партійних робітників, навіть відповідальних, сприйняло як тактичний крок, як конечність, подиктовану умовами вкорінення і зміцнення радянської влади. Ось чому, як тільки внутрішній спротив зламано, а зовнішні сили не являли собою жодної загрози для існування Союзу Радянських Республік, — ставлення до національної проблеми почало набувати характеру вільного змагання культур: російської, раніш панівної, і місцевої — національної, власне, надано можливість пануванню російської культури, російської мови в усіх національних республіках і областях.

Відомий діяч РКП(б) Ю. Ларін (Лурьє) у статті "Про викривлення при здійсненні національної політики" брав під захист жидів, мешканців України, від нібито насильної українізації: "Русофобська думка в основі примусової жидовізації тих, що знають російську мову й бажають користуватись нею, дуже проста: якщо вони не розмовляють українською мовою, то не дати їм, принаймні, користуватись російською мовою. Хай переходять на жидівську або, якщо того самі не побажають, на українську. Викорінити в містах України російську мову порядком примусу, відучуючи від того жидів, які звикли до російської мови й бажають вживати її й далі — ось об'єктивний сенс примусової жидовізації". [48]

З цієї статті видно, що Ларін брав під захист і російських робітників, яких нібито силоміць українізовано. Коментуючи листа одного російського робітника, що працював в Україні, Ларін цитував: "П'ятнадцять років свого свідомого життя я брав участь у партійних організаціях на території України, і ось раптом ми відразу перестали розуміти доповіді, газети та інше... Чи це схоже на ленінську національну політику?" — запитував автор

листа. Ларін на це віповідав: "Ні, звичайно, не схоже". [49] Ларін обстоював погляд, що всі неукраїнці, які працюють в Україні, повинні "знайомитись", як він висловився, з українською мовою, щоб робітник лише міг порозумітися з селянином. Він писав: "Треба знати українську мову, щоб бути спроможним пов'язатися з селянином, з українськими держорганами, з тією частиною робітників, які говорять українською мовою. Але зовсім не для того, щоб змушувати робітників з Орловської губернії вислуховувати доповіді по-українському, а в їх профорганізаціях переводити діловодство на нерозмовну мову". [50]

Ларін, як бачимо, не проти вжитку місцевих національних мов, — цього ж вимагають і програма партії і ухвали X та XII партійних з'їздів, — але для немісцевого населення досить лише "ознайомлення". Таке ставлення до української мови можна потрактувати, як підтримку тієї колоніяльної політики, яку здійснював уряд за царських часів. Щождо "насильства" над жидівськими робітниками, то й тут Ларін згустив фарби. У "Большевику" за 1927 рік писали, що 58.5% жидів-членів профспілок з загальної кількости понад 100 000 осіб заявили, що їх рідною мовою є жидівська. [51]

На необ'єктивні міркування Ларіна щодо здійснення національної політики вказує і той факт, що і в Білорусі, де зосередженість жидів була особливо значна (за переписом населення 1926 року жидів було 8.2% всього населення республіки), — 45% дітей шкільного віку навчались у жидівських школах, решта — в білоруських і російських. При Горецькій сільсько-господарській академії була жидівська катедра, працював жидівський відділ Інституту білоруської культури. [52]

Тенденційний виступ Ю. Ларіна на захист російської мови й російської культури в національних республіках, зокрема в Україні, — це фактично лише незначний зовнішній вияв великодержавних замірів у рядах партії і в радянському апараті, затиснених ухвалами партійних з'їздів

щодо національного питання. С. Косіор писав: "Російські шовіністи, урядовці, буржуазні елементи в нашому апараті думали, що українізація провадиться лише про людське око: похвилюються, поговорять і облишать". [53] Таку ж думку висловлювали і деякі інші автори на сторінках "Большевика". Так К. Тобол писав: "...російський бюрократ в Україні не міраж, а реальний і важливий факт, спрямований проти українізації...". [54]

Покликаючись на газету "Киевский пролетарий" з 27 листопада 1926 року, він відмічав, що багато хто з службовців радянських установ при перевірці знань з української мови висловлював вороже, просто глумливе ставлення до української мови. [55]

Нігілізм представників панівної нації до національних проблем взагалі і до коренізації зокрема — явище не специфічно українське. Його спостерігалось і в національних республіках і областях. В Узбекістані, наприклад, узбекізація проходила дуже повільно, і це викликало протести. На одному з зібрань партактиву в Самарканді, коли обмірковувалась доповідь секретаря ЦК КП(б)Узб. Ікрамова, до президії подано записку такого змісту: "У нас узбекізація проходить так, що на чолі установ сидять узбеки і візники: один їде, другий возить, а роботу провадять росіяни. Чи це узбекізація? Чи не є це колонізаторство з боку росіян?". [56]

Цю терпку іронію з боку узбеків можна пояснити тим, що процес узбекізації з роками не поширювався, а навпаки, зменшувався. 1928 р. службовці в установах були узбекізовані на 23.5%, а в половині 1930 р. їх зменшилось до 22.6%.

Не менш викривлено проходила коренізація і в Казахстані. За статистичними даними на січень 1927 р., відсоток казахів у різних установах і на різних становищах був такий:

	Установи крайові:	Установи губерніяльні:	Установи повітові:
Завідувачі установ і заступнки:	40. 2	22. 6	48. 7
Завідувачі відділів і заступники:	18. 1	17. 6	86. 7
Завідувачі підвідділів і заступники:	16. 2	11. 8	61. 6
Інструктори, інспектори, контролери:	16. 4	16. 2	51. 4
Інженери, лікарі, бухгальтери:	5. 4	4. 4	21. 8
Рахівники, діловоди:	11. 1	8. 5	39. 5
Сторожі, конюхи, прибиральники:	25. 8	11.8	35. 7

Середня група службовців, особливо губерніяльних і крайових організацій, які фактично у своїй праці мають зв'язок з місцевим населенням, коренізована недостатньо. "Зв'язок з корінним казахським населенням, писав автор наведених даних, провадився російською мовою, незрозумілою для казахських мас. Відсоткова норма коренізації була лише параваном виконання директив партії й уряду в цій справі, а насправді це було свідомим і несвідомим шовіністичним викривленням партійної лінії". [57]

Партійні й радянські керівні органи плянували процес коренізації, як і різні ділянки народного господарства, але пляни, як звичайно, не виконувались. У Казахстані, наприклад, підготовка осіб із знанням казахської мови не покривала й третини плянованих посад. Крім того, навчання европейських робітників казахської мови стояло на дуже низькому рівні. У Семипалатинській губернії з 520 робітників радянського апарату — европейців, що вивчали казахську мову, — навчились читати й писати по-казахському лише 23 особи. [58]

Радянська система адміністративно-територіяльного районування (поділ губерній на округи), проведена в кінці 1920 років, мала наблизити округові адміністративні установи до народних мас і посилити коренізацію. Фактично ж сталося навпаки. У крайових установах Казахстану відсоток коренізації знизився з 21 до 16.9, в Актюбинську з 22 до 19, в Уральську з 14 до 10 і в Алма-Аті з 19 до 18 відсотків. Зменшення штатів при переході на округову структуру проходило головно коштом казахів, а частково коштом обслуговуючого персоналу. [59]

Новий курс в економічній політиці партії, що прийшов на зміну періодові відбудови (курс на побудову соціялізму в одній країні), викликав деякі зміни в процесі коренізації, зокрема у справі підготовки технічної інтеліґенції. Питання про побудову соціялізму в одній країні, як відомо, викликало гостру внутріпартійну фракційну боротьбу, що було предметом обговорень і на XV партійному з'їзді (грудень 1927 р.). Проте, на цьому з'їзді прийнято директиви про складання першої п'ятирічки розвитку народного господарства. Тоді ж висунуто партійний льозунґ: "Основний вогонь по правому ухилі".

Хоч ця боротьба відносилася до питань господарчої політики, все ж вона знайшла застосування і в питаннях національної політики партії. С. Косіор писав, що були такі "теоретики", які заявляли: "Російський шовінізм — це лівий ухил, а український — правий". І, що характеристично, ці "теоретичні вправи" проходили головно в Харківському інституті марксизму-ленінізму, де підготовлялись кадри для вузів та різних адміністративних постів. [60]

Дискутанти вказували один одному: "Ти захищаєш шовінізм", на що була відповідь: "Я захищаю свій, бож інші також захищають свій". [61] Міркування противників українізації зводились до таких заяв, як передавав Косіор: "Пощо, мовляв, займатися українізацією, розвитком національної культури, коли ми вже маємо величезні здобутки соціялістичного будівництва. Тепер уже прийшов

час поставити питання про якусь нову інтернаціональну культуру, про нову інтернаціональну мову". [62]

Трудно собі уявити, щоб ті, хто дотримувався цього погляду, не знали настанов Леніна, викладених у його праці "Дитяча хвороба лівизни в комунізмі", де він писав: "Доки існують національні й державні відмінності поміж народами і країнами (а ці відмінності будуть триматися ще дуже і дуже довго, навіть після здійснення диктатури пролетаріяту в світовому обсягу), одностайність інтернаціональної тактики комуністичного робітничого руху всіх країн вимагає не усунення різноманітностей, не усунення національних різниць (це безглузда мрія для теперішнього часу), а такого застосування основних засад комунізму, які б правильно відображали ці засади в подробицях, правильно пристосовували їх до національно-державних відмінностей...". [63]

Але новий курс партії на побудову соціялізму в одній країні, певно, не міг сприяти проведенню повної коренізації, бож вона містила в собі відосередкові сили в державному будівництві багатонаціональної країни, вела до послаблення влади єдиного центру. Ті ж, хто висовував формулу про інтернаціональну культуру та мову, лише використовували її для прикриття централістичних тенденцій у національному й господарчому питаннях. Для здійснення господарчих задумів, підготовку технічної інтеліґенції мали провадити за уніфікованим пляном у цілому СРСР. Для цього, систему народної освіти України й Білорусі 1928 року узгоджено із системою освіти РСФСР. В інших радянських національних республіках система освіти була така ж, як і в РСФСР. Поза цим, технічні навчальні заклади (вищі й середні) були вилучені з підпорядкованости республіканським комісаріятам народної освіти й передані під зверхність відповідних союзних господарчих наркоматів і відомств. Такі заходи пояснювались конечністю створити стисліший взаємозв'язок підготовки фахівців з потребами промислових підприємств. Практично ж це ставило в залежність технічні

навчальні заклади від союзних наркоматів, що не могло не позначитись на стані коренізації цих закладів, на мові викладів та на розміщенні випускників вузів і технікумів по промислових підприємствах.

На XI конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) нарком освіти України М. Скрипник у своїй доповіді про наслідки перевірки українізації, що її провадила комісія НК РСІ СРСР, відмітив, що голова цієї комісії, представник Вірменії, Азатян у заключній частині свого акту висунув низку арґументів, щоб навчання в Гірничому інституті М. Сталіно (Україна) провадилось російською мовою. У числі наведених ним арґументів було те, що Інститут переведено в підлеглість ВРНГ СРСР, що він утримується на кошти СРСР і що російська мова найбільш поширена в СРСР.[64]

У справі українізації Азатян писав: "Ми не дивуємось, коли націоналістична інтеліґенція понад усе в світі ставить українську мову й висловлює нетерпиме або й просто вороже відношення до російської мови й російської культури, притримуючись західньої, тобто, у даному випадку, капіталістичної орієнтації. Але ми не можемо не бачити з усією ясністю, коли з нетерпимим відношенням до російської мови зустрічаємось у рядах відповідальних партійних робітників, які змішують питання панування російської культури й великої російської національности з питанням про вжиток російської мови".[65] Розповсюдження творів великого українського поета Тараса Шевченка Азатян кваліфікував у заключній частині акту, як пропаґанду української культури, спрямовану на відрив від клясової боротьби. Відмічаючи все це, Азатян, як доповідав Скрипник, пропонував:"...Переглянути наступне в постанові ЦК КП(б)У з квітня 1925 року: "Партія повинна прагнути до того, щоб уся робітнича кляса без різниці мови оволоділа українською мовою і взяла активну участь у соціялістичному будівництві української національної суспільности".[66]

Отже, акт Комісії НК РСІ СРСР перекреслював ухвалу 2 сесії ЦВК СРСР 3-го скликання і ухвалу Виконавчого

Комітету Комінтерну, який також, як і ЦВК СРСР, схвалив національну політику українського уряду, про що писали у харківському "Комуністі", з 4 жовтня 1927 року.

Перевірка перебігу коренізації з кінцем 1920 років провадилась і в інших республіках. В. Затонський, член ЦК КП(б)У, мав провадити таку перевірку в Казахстані чи в Білорусі, як про це згадувано на XI конференції КП(б)У.

Ці перевірки, треба думати, мали дати нове спрямування у здійсненні національної політики ВКП(б). Висловлене Азатяном недовір'я національній інтеліґенції не було випадковим. Поширення форм коренізації в ділянках науки й культури тієї чи іншої національности могло сприяти послабленню централізації як політичного, так і господарчого порядку, а тим самим перешкоджати здійсненню завдань, які висунуто на XV з'їзді партії: "...провадити роботу соціялістичної перебудови сільського господарства, мобілізувати ще тісніше навколо партії робітничі маси, мобілізувати величезні резерви пролетарських і півпролетарських шарів села, зміцнити союз з середняками й пригнітити залізною рукою спротив кулака й непмана".[67]

На шляху до здійснення цих замірів партії могла стояти національна інтеліґенція, численність якої в процесі коренізації зростала швидкими темпами. Щоб паралізувати вплив її на робітничі й селянські маси, партія вжила репресивних заходів. З кінцем 1920 років органи державного політичного управління (ГПУ) "викрили" в кількох національних республіках націоналістичні організації, які, як вияснювала радянська преса, були одного напрямку — відірватись від СРСР. Це були: в Україні СВУ (Союз визволення України), в Білорусі — нацдемовщина (Національно-демократична організація, яка мала своїм завданням повалення радянської влади), в Казахстані — Ала-Ординська організація, мета якої була через коренізацію провести підготовку до повалення радянської влади, в Узбекістані — Міллі-істикал (національна незалежність) та Міллі-іттіход (національне об'єднання), у Татарській республіці — Джідігян (Велика

ведмедиця), діяльність якої обмежувалась художньою літературою.[68]

Невідомо, чи існували такі організації в дійсності, (духова настанова населення України й інших республік — справа інша), чи вони були створені самими слідчими органами безпеки (як про це стверджують у друкованих спогадах підсудні у справі СВУ К. Туркало і В. Чапленко [69]). Але процеси у справі цих організацій призвели до масового фізичного винищування національної інтеліґенції, різко загальмували розвиток національних культур та мали неґативний вплив на коренізацію в цілому.

Переслідування національної інтеліґенції — це був акт боротьби з ухилом у бік місцевого націоналізму. На XVI з'їзді ВКП(б) (червень-липень 1930 р.), по доповіді Сталіна про національне питання стверджено: "...головну небезпеку на даному етапі являє собою великодержавний ухил, що намагається ревізувати основи ленінської національної політики під прапором інтернаціоналізму, яким прикривається прагнення віджилих кляс панівної раніш великоросійської нації привернути собі втрачені привілеї. Поруч з цим активізується ухил у бік місцевого націоналізму, послаблюючи єдність народів СРСР і сприяючи інтервенції. Партія повинна посилити боротьбу з обома ухилами в національнім питанні... посилити одночасно увагу до практичного застосування ленінської національної політики, викорінення елементів національної нерівности й широкого розвитку національних культур народів Радянського Союзу".[70]

На тлі переслідувань осіб та груп запідозрених в ухилі в бік місцевого націоналізму, твердження XVI з'їзду ВКП(б) про головну небезпеку з боку великодержавного шовінізму звучало парадоксально. На практиці жодних заходів не застосовувалось до носіїв російського шовінізму. У республіках траплялись випадки явно зневажливого і навіть принизливого ставлення до робітників-тубільців з боку росіян. Ось хоч би такий приклад: На будівництві туркестано-сибірської залізниці начальник дільниці твердив: "Всі

казахи — ледарі. Ми можемо виховувати їх лише індивідуально, а "зграю вовків"-казахів, яку нам пропонують, ми виховувати не можемо".[71] Така заява відповідальної особи не викликала жодного заперечення з боку членів партії, які були при цьому присутні. Знаменним фактом є ще й те, що в Узбекістані число робітників основної національности за останній рік (1929-30) зменшилось з 72 до 59 %. Щодо узбекізації залізниці за той час подано такі дані: "Серед відповідальних робітників немає жодного узбека, а серед спеціялістів — лише 0.5%. У категорії кондукторів зниження узбеків за рік — з 4.9 до 3.3 %, старших — з 9.6 до 7.8%, молодших з 24 до 7.3%, провідників — з 27 до 6%. І це за умов здійснення офіційного курсу на коренізацію".[72]

Усі ці факти явище не випадкове. В радянській пресі відмічали: "Ми бачимо, що навіть після того, як XVI партз'їзд мобілізував увагу партії до національного питання, все ще мало популяризуються ухвали цього з'їзду про нацпитання. Друковані органи національних республік, за деякими винятками, замовчують це питання й не мобілізують уваги широких кіл радянської і партійної громадськости навколо рішень з'їзду в цій справі".[73]

Якщо в партійних колах ВКП(б) могло бути побоювання, що коренізація в союзних республіках призведе до послаблення політичної й господарчої єдности Радянського Союзу, то, здавалось би, щодо національних меншин у РСФСР, де такої загрози не могло бути, національне питання повинно б здійснюватись відповідно до програмових настанов та ухвал партійних з'їздів. У дійсності ж національні меншини РСФСР користувались далеко не рівними правами з росіянами. А. Тахо-Годи писав у статті "Підготовка вузівських кадрів нацменів": "...Часто-густо навчальні заклади відмовлялись приймати відряджених нацменів з різних причин — "за відсутністю вакансій", "за закінченням строків прийому", то ще за якоюсь вигаданою формою".[74]

Десятки і сотні нацменів, які прибули до московських вузів на запевнені для них місця з різних віддалених

місцевостей РСФСР, змушені були, пише автор, повертатись до своїх домів "з тяжкими почуттями та спогадами про московських людей, про їх поведінку із спраглою науки молоддю культурно відсталих малих народностей".[75] Навіть у національних вузах, як відмічав автор, особи місцевих національностей складали незначний відсоток студентів. Так, наприклад, у Башкирському педінституті 1929 року прийнято 9 татар і 4 башкирів з числа прийнятих тоді 94 осіб.[76]

Про факти порушення засад коренізації в РСФСР і інших національних республіках та областях у 1920-30 роках радянська преса звітувала досить часто. А все ж, прояви великодержавного шовінізму проходили, як правило, безкарно. Щождо ухилу в бік місцевого націоналізму, який вважалось за менш небезпечний, ніж великоросійський, то до осіб запідозрених у цьому ухилі застосовувались найбільш жорстокі засоби. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року з участю Постишева, відпоручника Сталіна, прийнято рішення, що українізація виконала своє завдання і може бути зупинена. Тоді ж ухвалено, що партійна організація України не доглянула націоналістичного ухилу М. Скрипника.[77]

На XVII з'їзді ВКП(б) (січень-лютий 1934 р.) П. Постишев, оцінюючи роботу КП(б)У щодо національного питання, заявив, що в акті переведення українізації допущено ухили від генеральної лінії ЦК ВКП(б) і зокрема було дано "...тлумачення національного питання не як частини загального питання про клясову боротьбу і диктатуру пролетаріяту, а як самостійного питання".[78]

Перший секретар КП(б) Білоруси Н. Гикало у своїй промові про національне питання на цьому ж з'їзді говорив, що нацдемовські контрреволюційні елементи діяли, власне, тими ж методами, що й націоналістичні елементи в Україні.[79]

Багато промовців, виступаючи на XVII з'їзді, або викривали помилки інших діячів місцевих партійних організацій (напр., Постишев), або виклинали самих себе в

"політичній сліпоті", займаючись самокритикою й даючи клятву боротися з ухилом у бік місцевого націоналізму, як це робив перший секретар ЦК КП(б) Білоруси Гикало. Менш за все говорили на цьому з'їзді про великодержавний шовінізм. Згадуючи про нього, Сталін дав у своєму виступі трохи іншу оцінку ухилів у національній політиці, відмінну від клясифікації їх на попередніх з'їздах. Він сказав: "...Змагаються про те, який ухил творить головну небезпеку: ухил у бік великоросійського націоналізму, чи ухил у бік місцевого націоналізму? За теперішніх умовин це — формальне і тому неварте змагання... Головну небезпеку творить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали таким способом розростись до державної небезпеки".[80]

Така настанова Сталіна ще більш ускладнила справу проведення коренізації. Балянсувати поміж ухилами ставало все тяжче і тяжче. Щоб уникнути звинувачень у підриві радянської державности, боротьба велась як правило, з ухилом у бік місцевого націоналізму, а великодержавний російський шовінізм як у РСФСР, так і в національних республіках та областях лишався непомітним. Навіть Наркомосвіти, як було стверджено в постановах ВЦВК і РНК РСФСР 20 квітня 1930 року, "недостатньо виконував" директиви про обслуговування національних меншин.[81]

Виявлення місцевого патріотизму в будь-якій формі в 1930 роки вважалось за ухил у бік місцевого націоналізму, а з ним, як говорив Сталін, треба боротись, бож він може "розростись до державної небезпеки". І саме тому, що в той період історії СРСР проходили жорстокі чистки рядів партії з застосуванням нечуваного в світі терору супроти громадян з приводу різних ухилів, такі чистки і терор особливо гостро відчутні були в національних республіках. Партійним і радянським керівникам інкримінувались не лише загальнополітичні, а й національні ухили, як ось зрада радянського режиму та зв'язки з буржуазним націоналізмом. На XVII з'їзді ВКП(б) Постишев говорив, що в

Україні ухил Скрипника, як і ухил Шумського, "живились одними й тими ж соціяльними коріннями й соками. І один і другий працювали для справи відірвання України від Радянського Союзу й імперіялістичного поневолення українських робітників та селян".[82]

Такі ж звинувачення інкримінувались видатнішим членам партії і в інших республіках. 1937 року викинутий з партії Файзулін Ходжаєв — визначна особистість серед партійних діячів Туркестану, — "признався", що він приєднався до правої опозиції (Бухаріна і його друзів), тому що вона ґарантувала б незалежність Узбекістану. Тоді його змусили заявити: "...навіть якщо б це сталося ціною чорного віроломства, ціною зради батьківщини...нічого й казати, що ця фіктивна незалежність стала б нещастям для узбекського народу".[83]

Чистки й судові процеси заторкнули не лише верхівку в партійному керівництві, а й низовий партійний і радянський апарат, а також інтелектуалів і трудящих взагалі — робітників науки, мистецтва й інших ділянок культури, та селян, особливо в національних республіках. За час чистки 1937 року в Середній Азії і Казахстані замінено новими людьми 55.7% партійних службовців низових партійних організацій і 70.8 % обласних партійних комітетів. Розгром партійних кадрів проходив також і в інших національних республіках, не виключаючи і РСФСР, хоча серед росіян чистки й репресії заторкнули значно меншу кількість осіб і санкції супроти них не були пов'язані з національною проблемою. В Середній Азії і Казахстані після чисток 1937-38 років "місцеві партійні кадри стали слабшими й менш ефективними, ніж будь-коли, і тому ставали більш залежними від росіян".[84]

Розгром національних культур ширився широким фронтом по цілому Радянському Союзі. 1934 року на XII з'їзді КП(б)У повідомлено, що із складу Всеукраїнської Академії Наук та Наркомосвіти було виключено "248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів, клясових ворогів, серед них 48 ворогів з партійними квитками".

1934 року створено в Москві єдиний союз письменників, чим фактично була обмежена їх діяльність у ділянці національної культури.[85]

На кінець 1930 років розформовані були національні військові формації, хоч чисельність їх і до того була дуже обмежена. 1934 року в Україні було 10 дивізій, в Білорусі — 3, в Закавказзі — 2 грузинських, одна вірменська й одна азербайджанська. Окремо існували ще національні військові формації в районі Волги, Північного Кавказу й центрально-азійських областях, а також на Далекому Сході.

1939 року К. Ворошилов на XVIII з'їзді ВКП(б) заявив: "Червона армія робітників і селян є єдиною армією Радянського Союзу, заснованою на загальній і рівній базі. З цієї причини існування окремих дрібних військових формацій, постійно зв'язаних з їх власною територією, суперечить основам сталінської конституції та засадам спеціяльно-територіяльної рекрутації до нашої армії. Національні одиниці мають бути злиті на загальній базі в армію робітників і селян".[86]

Таке злиття військових частин і розмішення рекрутованої молоді по території СРСР було одним з актів відміни постанов XII з'їзду РКП(б). Ця акція, звичайно, як то було й до революції 1917 року, сприяла політиці денаціоналізації.

Після 1933 року дії ЦК ВКП(б) щодо національних культур були спрямовані на боротьбу з ухилом у бік місцевого націоналізму. "Метою було знищити національні організації і виключити місцевих партійних та державних робітників, запідозрених у сепаратизмі або в намірах обмежити керівництво центральної влади в національних республіках".[87]

Все ж, у ділянці народної освіти здобуті осяги щодо навчання молоді рідною мовою в загальноосвітніх школах залишались на високому рівні. У 1938-39 навчальному році число шкіл і учнів щодо мов навчання позначалося такими даними у відсотках по республіках:

	Число шкіл		Число учнів	
	Рідн. мовою	Рос. мовою	Рідн. мовою	Рос. мовою
Українська РСР	84. 8	9. 8	78. 2	14. 0
Білоруська РСР	96. 5	3. 2	93. 3	6. 6
Азербайджанська	80. 0	5. 1	59. 8	9. 5
Грузинська	64. 9	5. 9	64. 1	9. 2
Вірменська	66. 8	2. 4	77. 7	2. 8
Туркменська	71. 1	5. 0	61. 5	13. 2
Узбецька	70. 8	5. 5	65. 1	10. 0
Казахська	52. 7	38. 6	32. 4	52. 3

За постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) з березня 1938 року, в усіх загальноосвітніх школах нерос'ійської національности, почали навчати російської мови в обов'язковому порядку.[88] Таке зобов'язання, треба відмітити, не відповідало конституційним нормам ні з 1924 року, ні з 1936 року, ні настановам Леніна, який висловлював неґативне ставлення до будь-якого примусу навчання мови нації-гнобительки.

Якщо підходити до оцінки розвитку національних культур народів СРСР за кількістю друкованих видань у порівнянні з населенням, то і в цій ділянці на кінець 1930 років, коли відсоток грамотних усіх народів значно підвищився, спостерігався певний розрив.

Мовами народів СРСР видано книг і брошур у відсотках:

	Число друк. один.		Тираж		Аркушат		% населення (Перепис 1939 р.)
	1928	1938	1928	1938	1928	1938	
Російсь. мовою:	73. 6	75. 8	83. 5	78. 8	80. 2	78. 6	58. 4
Іншими мовами:	26. 4	24. 2	16. 5	21. 2	19. 8	21. 4	41. 6

У числі аркушату в 1936 році в національних мовах переважала література для шкіл і молоді — 58 %.[89]

Тираж газет національними мовами, крім російської, 1938 року складав 23 відсотки. В українській і білоруській мовах 1938 року, порівнюючи до 1933 року, він значно знизився: в українській мові на 23%, у білоруській на 12%. Випуск журналів щодо кількости аркушату в національних мовах становив лише 6.0%.[90]

Низькі тиражі видань національними мовами показують, що і продукцію друку використовували, як засіб боротьби за збереження за Москвою провідної ролі в усіх національних республіках СРСР. Процес коренізації партійного й радянського апаратів на кінець 1930 років утратив своє національне значення.

ПРИМІТКИ

1. И. Сталин, Сочинения, т. 5, Москва, 1947, стор. 340-341.
2. Там же, стор. 341.
3. Там же, стор. 336.
4. Коммунистична партия Украини в резолюциях и решениях с'ездов и конфер.. Киев, 1958, стор. 237-238.
5. И. Сталин, Соч., т. 5, М., 1947, стор. 308.
6. Там же, стор. 306.
7. M. Rywkin, Russia in Central Asia, New York, 1963, p. 52.
8. И. Сталин, Соч., т. 5, М., 1947, стор. 319.
9. Там же, стор. 329-30.
10. "Правда", 25 травня 1923.
11. Там же.
12. Там же.
13. Там же.
14. Там же.
15. Двенадцатий с'езд РКП(б), стенограф. отчет, М., 1968, стор. 597.

16. И. Сталин, Соч., т. 5, М., 1947, стор. 323.
17. "Правда", 12 травня 1923.
18. "Правда", 7 липня 1923.
19. Там же.
20. Двенадцатий с'езд РКП(б), стеногр. отчет, М., 1968, стор. 612.
21. "Правда", 12 травня 1923.
22. История советск. констит. 1917-1956 гг., М., 1957, стор. 201.
23. "Советское строительство", I, М., 1926, стор. 42.
24. Там же, стор. 51.
25. Н. Н. Попов, Национальная политика советск. власти, М., 1927, стор. 98.
26. Там же, стор. 96-97.
27. Там же, стор. 98.
28. П. А. Азизбеков, В. И. Ленин и социалистич. преобразование Азербайджана, стор. 256-257.
29. Педагогический словарь, т. 1, М., 1960, стор. 489, 512; т. 2, стор. 457, 499.
30. Н. Н. Попов, Национальн. полит. сов. власти, М., 1927, стор. 98.
31. А. Анушкин, Из опита коренизации в Казахской ССР, ж. "Революция и национальности", 7, 1930, стор. 98.
32. Там же, стор. 94.
33. "Советское строительство", I, М., 1926, стор. 43.
34. Там же, стор. 47.
35. Итоги работи среди национ. меньш. на Украине, Харьков, 1927, стор. 92.
36. Культурне будівництво Української РСР, т. I, К., 1959, стор. 312.
37. Е. Гирчак, На два фронта в борьбе с национализмом, М., 1930, стор. 44.
38. Коммунистична партия Украини в резолюц. и решен. с'ездов и конф., К., 1958 стор. 370.
39. Там же, стор. 314.
40. Там же, стор. 430.
41. С. В. Коссиор, За ленинскую национ. политику, К., 1930, стор. 7-8.

42. Там же, стор. 7-8.
43. Там же, стор. 13.
44. С. Коссиор, Итоги и задачи проведения нац. полит. на Украине, стор. 47.
45. М. Скрипник, Статті і промови, т. 2, Харків, 1931, стор. 21.
46. Там же, стор. 23.
47. Там же.
48. "Большевик", 23-24, М., 1926, стор. 52-53.
49. Там же, стор. 55.
50. Там же, стор. 56.
51. Там же, 11-12, 1927, стор. 75.
52. "Советское строительство" 5, М., 1926, стор. 84-85.
53. С. В. Коссиор, За ленинскую нац. политику, К., 1930, стор. 27.
54. "Большевик", 11-12, 1927, стор. 76.
55. Там же.
56. "Революция и национальности", 8-9, 1930, стор. 31.
57. Там же, 7, 1930, стор. 96-97.
58. Там же, стор. 97.
59. Там же.
60. С. В. Коссиор, За ленинскую нац. политику, К., 1930, стор. 27.
61. Там же, стор. 30.
62. Там же.
63. Ленин, т. 31, стор. 72.
64. М. Скрипник, Статті і промови, Харків, 1931, т. 2, стор. 230-31.
65. Там же, стор. 230.
66. Там же, стор. 233.
67. Н. Н. Попов, Очерки истории ВКП(б), М. 1933, стор. 230.
68. "Революция и национальности", I, 1930, стор.11; 8-9, стор. 31, 32; 7, стор. 94.
69. "Нові дні", Торонто, жовтень, листопад, грудень 1969, стор. 8, 10, 7.
70. Н. Н. Попов, Очерки истории ВКП(б), М.,1933, стор. 277.
71. "Революция и национальности", 6, 1930, стор. 7.
72. Там же, стор. 6.

73. Там же, стор. 6.
74. Там же, стор. 85.
75. Там же, стор. 85-86.
76. Там же, стор. 84.
77. В. Голуб, Конспективний курс истор. КП(б)У, Мюнхен, 1957, стор. 72.
78. "Правда", 29 січня 1934.
79. Там же, 30 січня 1934.
80. Там же, 28 січня 1934.
81. "Революция и национальности", 6, 1931, стор. 21-22.
82. "Правда", 29 січня 1934.
83. M. Rywkin, Russia in Central Asia, New York, 1963, p. 103.
84. Ibid., p. 104.
85. Robert Conquest, Sowiet Nationalities Policy in Practice, London, 1967, p. 64.
86. Ibid., p. 53.
87. Ibid., p. 94.
88. Национальние школи РСФСР за 40 лет,М.,1958, стор. 11.
89. ЦСУ, Госплан СССР, Культурное строительство, М.,1940, стор. 206, 208; А. Я. Боярский, П. Шушерин, Демографическая статистика, М., 1956, стор. 80.
90. ЦСУ, Госплан, Культурное строительство, М., 1940, стор. 215, 220.

5. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПАРТІЇ ЗА ДИКТАТУРИ СТАЛІНА

У 1920-тих і першій половині 1930-их років партійні організації національних республік і областей, балянсуючи поміж ухилами великодержавного шовінізму й місцевого націоналізму, творили умови для підготовки кадрів коренізації в усіх сферах адміністративно-господарчого й культурного будівництва. Але в період так званого вирішального наступу в здійсненні культурної революції (1934 по 1939 роки) підготовка національних кадрів утратила значення суттєвого фактора в розвитку й закріпленні радянської державности.

Культурна революція другої половини 1930 років мала велике значення в громадському й політичному житті народів СРСР. Завдяки їй здійснено низку проблем: підвищено рівень письменности населення, розвинуто вищу й середню спеціяльну освіту, створено співзвучні інтересам партії молоді кадри інтеліґенції для праці в індустрії й у силоміць проведеній колективізації сільського господарства та ін. Усе це, здавалось би, не повинно відбиватись на розвитку національної державности радянських республік і на здійсненні програмових завдань щодо національного питання. Але, поруч з цим, в умовах жорстокого терору й політичних чисток того періоду, які позначались у багато гострішій формі в національних республіках, як у самій Росії, культурний розвиток населення приймав однобічний

характер: досягнуті в галузі культури й господарчого будівництва успіхи служили інтересам союзної держави, а не інтересам федеративних її частин — національних республік. Отже, культурна революція 1930 років стала підставою для закріплення курсу партії на побудову соціялізму в одній країні, а одночасно для здійснення нового курсу ВКП(б) у національному питанні, — курсу спрямованого на так звану інтернаціоналізацію громадського життя народів СРСР. Поставлено льозунґ, що культура кожного з радянських народів має бути національною за формою і соціялістичною за змістом. Але національна форма зводилась до етнографізму, часто без органічного зв'язку зі своїм історичним минулим.

Наукові й культурно-освітні організації, як і всі навчальні заклади Радянського Союзу, почали подавати самобутню культуру окремих народів, усупереч історичній дійсності, як культуру, що склалась під впливом російської культури. Іншу оцінку в розвитку національних культур розглядалось як антиленінську, антимарксистську. Праці видатних радянських учених істориків, як М. М. Покровського, а також діячів науки й мистецтва ранішого періоду, переглянуто, і всі розходження з цією доктриною підпадали гострій критиці.

Знаменною щодо цього є оцінка історичних фактів у розвитку колоніяльної політики царської Росії для приєднання до неї тієї чи іншої території з неросійським населенням.

На Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928-січень 1929 рр.) дискутувалось питання про значення приєднання до Росії (фактично підкорення) Кавказу, Середньої Азії та інших територій. Історик Махарадзе у своїй доповіді заявив, що селянство Грузії під пануванням Росії терпіло подвійний тягар: і царської політики, і місцевого дворянства. Ця заява не викликала жодного заперечення, але спроба доповідача підкреслити факти, які нібито відігравали проґресивну ролю для Грузії, викликала велику дискусію і протести учасників

конференції, зокрема М. Покровського, який вказав на те, що анексія Грузії Росією — це було не приєднання, а загарбання Грузії, здійснене "у висліді боротьби за Константинопіль, як за пляцдарм Туреччини". [1]

А окупація Середньої Азії і перетворення цієї порівняно великої території з населенням, яке перебувало на ступені февдального укладу життя, в колонію капіталістичної країни, сприяла консервуванню февдалізму з усіма наслідками економічного й політичного гноблення. Щождо приєднання Середньої Азії до Росії, то на конференції висловлено думку, що боротьба, яку провадили тубільці за незалежність своєї країни, могла б привести до розвитку капіталістичних відносин, у чому були зацікавлені всі прошарки населення, за вийнятком "тонкої феодальної верхівки — великого панства, пов'язаного торговельними інтересами з Росією". [2]

Боротьба за усамостійнення Туркестану (1870-1890), за відродження Кокандського ханства, яка провадилась під гаслом священної боротьби з невірними, тобто з християнами, не відокремлювалась від селянського руху проти панування росіян. Цим рухом керувала місцева шляхта й духівництво. [3] І саме тому, що цей рух був спрямований проти насильства, політичного безправства, приниження й національної зневаги, М. Покровський, враховуючи всі історичні факти колоніяльного панування Росії, виступив з гострою критикою супроти тих, хто намагався довести, що приєднання до Росії неросійських земель мало проґресивне значення. [4]

1934 року ЦК ВКП(б) у заувагах до конспекту підручника з "Історії СРСР" за підписом Сталіна, Кірова і Жданова дав нові настанови, якими слід було керуватися. ЦК писав: "Нам потрібний такий підручник з історії СРСР, в якому історія Великоросії не відокремлювалась би від історії інших народів СРСР..." [5]

Оцінка колоніяльних володінь дореволюційної Росії почала набувати явно партійного характеру, який відповідав новому політичному курсові в національній

політиці. Історична школа М. Покровського була визнана за антиленінську, антимарксистську. Автори підручника "Історія СРСР", що вийшов за редакцією Анни Панкратової після цих настанов ЦК ВКП(б), вважали за потрібне заявити, що хоча "царизм штучно зупиняв економічний і соціяльний розвиток неросійських народностей... тримав їх у темряві й неуцтві, стримував їх національне самоозначення", але "справжніми представниками російської нації були ті краші люди, які вважали за свій патріотичний обов'язок об'єднувати всі народи навколо російського народу для спільної боротьби проти спільного ворога-царизму". [6]

Це правда, що до революції 1917 року певна частина російської інтелігенції намагалась спільно з іншими національностями вести боротьбу проти царизму, але це ніскільки не послабляло заходів уряду в обмеженнях інородців як політичного, так і культурно-національного характеру. Ленін, характеризуючи долю дореволюційної Башкирії, писав: "Це — такий кусень колоніяльної політики, який витримає порівняння з якими завгодно поступуваннями німців у будь-якій Африці". [7] У своїх працях про національне питання Ленін, говорячи про тих же башкирів та їх відношення до росіян, висловив таку думку: "Башкири мають недовір'я до великоросів з тієї причини, що великороси культурні й використали свою культурність, щоб башкирів грабувати. Через те в цих глухих місцевостях ім'я великороса для башкира означає "гнобитель", "шахрай". Треба з цим рахуватись, треба з цим провадити боротьбу. Але ж це — затяжна справа... Тут ми маємо бути дуже обережні. Обережність особливо потрібна з боку тієї нації, яка, як великоросійська, викликала до себе в усіх інших націй скажену ненависть. Лише тепер ми навчились це направляти та й то погано". [8] У справі зв'язків Росії з своїми середньо-азійськими володіннями Ленін вважав, що вони визначаються товарообігом, "концентрацією невеликих місцевих ринків в один загальноросійський ринок. Тому що керівниками й господарями цього процесу

були капіталісти-купці, то й утворення цих національних зв'язків мало не який інший характер, як творення зв'язків буржуазних". [9] Та й сам Сталін у своїх перших пореволюційних виступах твердив: "Царизм породив серед місцевих національних мас найглибшу зневіру, яка переходила іноді у вороже відношення до всього російського". [10]

Настанова ЦК ВКП(б) з 1934 р., що історію неросійських народів не слід відривати від історії Росії, створила, можна сказати, цілу революцію в радянській історіографії, зокрема в інтерпретації приєднання неросійських земель до Росії. В наукових працях це явище пройшло певні ступені формулювання. Насамперед пущено в обіг твердження про "менше зло", але в короткому часі його замінено твердженням, що всі приєднання неросійських земель до Росії мають позитивне значення. М. Мустафаєв, розглядаючи приєднання до Росії Азербайджану і близьких до нього країн, вважав цю подію за об'єктивно-проґресивну, бо, мовляв, Росія сприяла проґресові в ділянці господарчого й культурного життя, вона дала можливість уникнути того, щоб ці землі були захоплені Персією та Туреччиною. Він писав: "Справді, таке об'єктивно-проґресивне явище, як розвиток капіталізму, яке було б неможливим в умовах панування Персії і Туреччини і яке стало можливим після приєднання околиць до Росії, не сумісне з поняттям "зла". [11] Але така оцінка, як відомо, не покривається з твердженням Леніна про те, що ніде в світі не було такого гноблення більшости населення країни, як у Росії. [12]

У період другої світової війни вчені, літератори, мистці окремих національностей підготували й частково опублікували ряд праць, які характеризують шляхи розвитку їх національних культур. Здавалось би, що в цьому могло бути неприродного? Якщо існує нація, зрозуміло, вона має своє історичне минуле, свої національні особливості. Людей без національних особливостей немає, про що писав і Ленін, арґументуючи включення національного питання до

програми партії. [13] В цей період доктрина ЦК ВКП(б) з 1934 року начебто почала втрачати своє значення. Про це свідчать такі факти. Було підготовлено до друку "Очерки по истории Башкирии", літературні твори "Идукай и Мурадим" та "Эпос о богатирях", в яких ідеалізувалось патріярхально-февдальне минуле башкирів, а в п'єсі "Кахим-Туря", про історію участи башкирів у війні 1812 року, протиставились один одному російські і башкирські вояки.[14] І ось ЦК ВКП(б) 1945 року, іґноруючи твердження Леніна про колоніяльне становище башкирів у царській Росії, вимагає, щоб у наукових та літературних творах подавалась історія башкирського народу, як його спільна з росіянами боротьба проти царизму та іноземних поневолювачів. [15] У слід за цією постановою ЦК ВКП(б) прокотилась хвиля цензурних присудів і постанов ЦК КП(б) ряду національних республік. Наукові праці, літературні й художні твори, опубліковані в роки другої світової війни чи зразу ж після війни, що не відповідали настановам ЦК ВКП(б), підпадали гострій критиці. Партійні цензори вимагали, щоб такі праці переробити. Зокрема, Пленум ЦК КП(б) Казахстану (жовтень 1951 р.) прийняв постанову, в якій вказано на допущені помилки й недогляди: "В окремих творах літератури й мистецтва було допущено викривлення проґресивного значення добровільного приєднання Казахстану до Росії, замовчувано величезний проґресивний вплив передової російської культури на духовий розвиток казахського народу, затушковувано спільну боротьбу росіян і казахських працюючих мас проти соціяльного й національного пригнічення...". [16]

Під ідеологічний розгром підпали "Нариси з історії української літератури", надруковані 1946 року. ЦК КП(б) України визнав цю працю антинауковою, буржуазно-націоналістичною. Українська література, на думку партії, подана без належного зв'язку з боротьбою кляс. Подібні "помилки" сталися в ті роки і в насвітленні культурної

спадщини в республіках Прибалтики — Естонії, Латвії, Литві. [17]

Гостро виступила "Правда" в статті "Проти ідеологічних перекручень в літературі" (липень 1951 р.) з приводу написаного й виданого ще в 1944 році вірша українського поета Володимира Сосюри "Любіть Україну". Цей талановитий літературний твір кілька разів перекладено й видано російською мовою в 1947, 1948 і 1949 роках. Але, зауважує "Правда", автор не виявив належного загальнодержавного патріотизму. Україна подана як споконвічна, а не соціяльна країна, відокремлена, без зв'язків з іншими республіками, не в родині і співдружності радянських республік. "Не зважаючи на явні помилки вірша В. Сосюри, українська преса не розкритикувала шкідливого вірша, і він багато разів видавався в Україні... Перекручення в ідеологічній роботі мають місце і в ділянці мистецтва. Так на сцені Київського театру опери та балету імені Т. Г. Шевченка була поставлена опера "Богдан Хмельницький", лібретто якої ...має поважні помилки. Зазначені факти свідчать про поважні недоліки й помилки в ідейно-виховній роботі в Україні. ЦК КП(б)У, як видно, незадовільно займається ідеологічними справами. Більшовицьке керівництво ідейно-виховною роботою полягає в тому, щоб вчасно по-більшовицькому критикувати людей, не затирати їхніх помилок. Це й означає допомагати людям, сприяти їх творчому зростанні". [18]

Будь-яке відступлення від партійних настанов розглядалось, як ідеологічно невитримане, помилкове і шкідливе для виховання мас у дусі пролетарської солідарности. У роки другої світової війни поширювано епос з історії татарського народу, про Едигея — командувача золотоординського війська, а згодом фактичного вождя Золотої Орди, який прагнув відновити попередню незалежність Татарії від Московського князівства. Цей твір також визнано ідеологічно помилковим. 1944 року ЦК ВКП(б) запропонував

Татарському обкомові партії вжити заходів, щоб припущені помилки націоналістичного порядку було виправлено. [19]

Характеристично, в ці ж роки ЦК ВКП(б) підняв на шит слави ряд видатних царських полководців і військових провідників, які відіграли визначну ролю не лише в захисті земель російської держави, але й у поширенні її володінь, у скріпленні февдально-кріпосницького ладу. До таких особливо заслужених належать: Ол. В. Суворов (1730-1800), Мих. І. Кутузов (1745-1813), Ф. Ф. Ушаков (1744-1817) та інші. Портрети деяких полководців царських часів потрапили навіть до кабінету Сталіна. Ось що розповідає про це генерал армії С. М. Штеменко: "Члени Політбюра розміщувались, як звичайно, впродовж столу біля стіни обличчям до нас військових, і до великих портретів Суворова й Кутузова, що висіли на протилежній стороні кабінету. Сталін вислуховував звідомлення, проходжуючись біля столу з нашого боку. Зрідка підходив до свого письмового столу, який стояв поодаль в кабінеті... праворуч від письмового столу на окремій підставці біліла під склом гіпсова посмертна маска В. І. Леніна". [20]

Господар кабінету Сталін, як видно з цього опису, не мав надхнення з портретів революційних діячів; їх у його кабінеті не було, крім маски Леніна. Він, певно, надавав перевагу героям, які зміцнювали могутність Росії. М. Кутузов, наприклад, був не лише видатним військовим провідником (1812-1813), але й досвідченим дипломатом. Історик Ев. Тарле писав про Кутузова, що він після погрому турків 1811-1812 рр. домігся у них відступлення Басарабії з фортецями Ізмаїлом, Бендерами, Хотином, Кілією й Акерманією (Букарештський мир 1812 р.); йому, як дипломатові, удалось не лише звільнити армію, шо була в Молдавії, "для дальшої війни з Наполеоном, але й придбати для Росії значну й багату територію". [21] А. Суворов відомий не лише своїми походами по країнах Західньої Европи, але й військовими успіхами проти Туреччини й Польщі, в наслідок чого Росія значно поширила свої володіння коштом цих держав. Під

проводом Суворова російські війська взяли участь у придушенні польського визвольного руху, після чого стався розбір Польщі і вона перестала існувати як незалежна держава. [22]

Заслуженими військовими діячами були адмірал Федір Ушаков і адмірал Павло Нахімов. ЦК ВКП(б) і радянський уряд визнали їхній російський патріотизм, як гідний наслідування. Таку ж увагу приділено й Олександрові Невському, з ім'ям якого пов'язано розвиток московської державности, хоч він за час свого царювання жорстоко розправився з антифевдальними виступами селян і міщан.

До числа осіб, що побільшували територіяльні надбання Росії, включено також гетьмана Богдана Хмельницького, який вступив у договірні стосунки з московським царством.

На шану всіх цих визначних військових і державних діячів ЦК ВКП(б) і радянський уряд у роки другої світової війни встановили військові ордени — нагороди, які вживаються і тепер.

Порівняння директивних настанов ЦК ВКП(б) щодо трактування політичних діячів минулих століть російських і неросійських народів говорить про те, що принцип єдиного потоку в суспільному житті під час культурної революції, і особливо після другої світової війни, застосовується до неросіян і росіян по-різному.

Різниця між народами СРСР була ще чіткіше підкреслена 24 травня 1945 р. на бенкеті в честь перемоги над гітлерівською Німеччиною. На урочистому прийнятті у Кремлі, в Георгієвській залі, де зібрались військові, члени Центрального Комітету партії та урядів, впливові діячі господарства, науки, культури, літератури й мистецтва, Сталін звернувся до присутніх:

"Я хотів би піднести тост за здоров'я радянського народу, і перш за все за здоров'я російського народу. Я п'ю за здоров'я російського народу тому, що він є найвизначнішою нацією з усіх націй Радянського Союзу. Я підношу тост за здоров'я російського народу тому, що він

заслужив у цій війні загальне признання, як керівна сила Радянського Союзу серед інших народів нашої країни. Я підношу тост за здоров'я російського народу не лише тому, що він — керівний народ, але і тому, що в нього є ясний розум, стійкий характер і витривалість. Довір'я російського народу до радянського уряду виявилось вирішальною силою, яка забезпечила історичну перемогу над ворогом людства — фашизмом. Спасибі йому, російському народові, за це довір'я!". [23]

Вислів Сталіна, що російський народ довіряв своєму урядові й тому йшов на всі жертви, не має ніякого відношення до правового стану цього народу. Уряд у СРСР, як відомо, не обирається, народ лише віддає свої голоси за кандидатів, запропонованих партією. Виступ Сталіна фактично був риторичним засобом, щоб підкреслити велич і відданість російського народу радянському режимові. Суттєве у промові Сталіна те, що він висунув російський народ на найвищий щабель, недосяжний для інших народів. Така ґльорифікація російського народу стоїть у повній протилежності не лише до тверджень Леніна щодо національного питання, але й до постанов, що їх запропонував сам Сталін, у конституції СРСР 1936 року. Так у статті 123 зазначено, що "... встановлення прямих або непрямих переваг громадян у залежності від їх расової і національної приналежности, рівно ж як і будь-яка проповідь расової або національної виключности або ненависти і зневажання — караються законом". [24]

Якщо говорити про більшу воєнну бойовість російського народу в порівнянні з іншими неросійськими народами, про яку згадував Сталін, то вона пояснюється рядом причин — насамперед тим, що зміни соціяльної бази в економіці, які пройшли за роки радянського режиму, були для росіян менш відчутні, ніж для інших народів. Для неросійських народів, особливо для селян, силоміць запроваджений перехід від традиційної форми ведення господарства на колективну, був більш болючим, ніж для росіян з їх общинним землекористуванням. Подруге,

континґенти військ, сформовані з робітничих мас у РСФСР, виявляли більше патріотизму, ніж робітники, наприклад, з України, в числі яких було багато колишніх заможних селян, що, уникаючи режимних переслідувань та колективізації, поповняли лави робітників своєї країни. Пробоєва якість вояків центральної Росії в перші роки війни, як зазначають дослідники другої світової війни, була значна: "Континґенти з робітників бились краще селянських континґентів, а селянські контингенти з півночі краще таких з півдня СРСР, цебто України". [25] Інша ситуація була за першої світової війни. Тоді, як писав Н. Головин, "южане", тобто українці, відзначались більшою стійкістю і боєздатністю, як "северяне" — росіяни. [26]

Та не лише економічні мотиви породжували різницю у боєздатності вояків-росіян і неросіян. Велике, а то й вирішальне значення мали проблеми національні. Керівне становище в партійному й державному апаратах фактично зберігалось за росіянами в цілому СРСР. На XVIII з'їзді ВКП(б) 1939 року делеґатів з правом вирішального голосу від окремих областей і національних республік у порівнянні з чисельністю населення у відсотках було: [27]

	Відсоток делеґатів:	Відсоток населення:
Московська область	13. 3	5. 2
Ленінградська обл.	9. 1	3. 8
Іванівська обл.	2. 4	1. 6
Ярославська обл.	1. 7	1. 3
Вірменія	1. 23	0. 74
Грузія	2. 36	2. 08
Азербайджан	2. 8	1. 88
Україна	17. 3	18. 2
Білорусь	2. 36	3. 27
Узбекістан	1. 40	3. 68
Таджикістан	0. 25	0. 91
Туркменістан	0. 31	0. 73
Казахстан	2. 42	3. 6

Вищий відсоток членів партії серед населення в російських областях також свідчить про більшу їх заанґажованість у керівництві політичним і державним життям СРСР, ніж у національних республіках. Отже, цим, мабуть, пояснюється і більша стійкість їх у війні.

У роки війни, з ініціятиви й під керівництвом партійних організацій складались "накази народу", які мали скріплювати бойову мораль у боротьбі з Німеччиною. У Вірменії, наприклад, видано такий "наказ": "Наша батьківщина могутня дружбою радянських народів. На чолі з нашим старшим братом — великим російським народом, плече в плече з синами братських народів бийтесь з ворогом. Зміцнюйте на фронтах непорушну дружбу і братерство...". [28]

Слова цього наказу свідчать про те, шо виділення російського народу, як "старшого брата" й "великого", санкціонували вищі партійні органи ще до виступу Сталіна у Кремлі з приводу перемоги над Німеччиною. Отже, слова Сталіна, сказані на бенкеті у травні 1945 року, — це не випадковий вислів, а свідома коректива настанов Леніна щодо національної політики партії, зокрема щодо рівности всіх народів. Сталін тримав тоді всю владу в своїх руках. Н. Хрущов на закритому засіданні XX з'їзду КПРС (1956 року) говорив: "На практиці Сталін зневажав норми партійного життя і нівечив ленінські засади колективного партійного керівництва". [29] Хрущов стверджував, що Сталін упродовж усіх років війни не скликав пленарних засідань ЦК партії. Цим, мабуть, Хрущов намагався відмежувати партію від співвідповідальности за ті жахливі форми розправи, що їх учинив Сталін: депортації цілих народів Північного Кавказу (карачаївців, чеченців, інгушів, балкарців у 1943-1944 роках, калмиків — 1943 р., татар Криму — 1944 р.) у райони Казахстану й Середньої Азії. Н. Хрущов говорив, що українці уникнули цієї долі лише тому, що їх було надто багато і не було куди таку кількість переселювати. Кваліфікуючи ці репресії, Хрущов заявив: "Не лише марксист-ленінець, але кожна людина здорового

глузду не в змозі зрозуміти, як можна було робити відповідальними цілі народи, не виключаючи жінок і дітей, старих, комуністів і комсомольців, застосовуючи масові репресії супроти них, прирікаючи їх на злидні і знущання за ворожі вчинки, заподіяні окремими особами чи групами". [30]

Ленін також виправдовував крайні засоби репресій супроти своїх політичних ворогів: "Застосування насилля викликається завданням придушити експлуататорів, придушити поміщиків і капіталістів; коли все це буде розв'язано, ми від усяких виняткових заходів відмовимось". [31]

Засоби боротьби з інакомислячими, безумовно, були дуже жорстокі від самого початку радянської влади, але вони стосувались, поперше, не до цілих народів і, подруге, їх застосовувалось у період боротьби за самозбереження, за втримання хисткого на той час режиму. Сталінські ж репресії застосовувались до народів, які не загрожували режимові, а коли говорити про ґеноцид кримських татар, то його було застосовано вже тоді, коли вислід війни явно вирисовувався поразкою для німців.

Упродовж майже двох десятиріч перманентно, з більшими чи меншими перервами, провадилась політика обезголовлювання — фізичного винищення або ув'язнення національної еліти народів СРСР. Для оформлення цих дій органи НКВД самі створювали шкідницькі організації. Н. Хрущов у названій уже промові на XX з'їзді КПРС, розповідаючи про "Мінгрельську націоналістичну організацію", відмітив, що "на підставі зфабрикованих документів стверджували, що у Грузії нібито існувала націоналістична організація, метою якої було повалити радянську владу в цій республіці за допомогою імперіялістичних країн... Тисячі неповинних людей стали жертвою свавілля й безправства". [32]

В Україні лише у 30 роках подібних організацій було створено п'ятнадцять, з масовим винищенням найбільш видатних, активних і талановитих діячів науки, мистецтва та робітників різних адміністративно-господарчих, кооперативних та партійних органів. [33]

А проте і Хрущов, перебравши всю повноту влади, після короткого періоду "відлиги" (1956-1957 рр.), провадив національну політику подібно, як і Сталін, застосовуючи лише трохи інші методи.

1957 року депортовані народи Північного Кавказу й калмики були реабілітовані і мали змогу частково повернутись на свої попередні місця поселення. Кримські ж татари, не зважаючи на їхні наполегливі домагання, такої сатисфакції не дістали.

У той період, коли провадилась насильна депортація цілих народів з Північного Кавказу та інших районів РСФСР, коли ліквідувались національні автономні республіки й області без відповідних на те ухвал законодавчих органів, Верховна Рада СРСР у лютому 1944 року схвалила закон про зміну конституції СРСР і всіх союзних республік, за яким передбачалось поширення їх правових норм. Наркомати зовнішніх справ і оборони перетворювались із загальносоюзних на союзно-республіканські. Відповідно до цього закону, кожній із союзних республік надавалось право (стаття 18-а) "нав'язувати безпосередні зносини з закордонними країнами, укладати з ними угоди й обмінюватись дипломатичними й консульськими представництвами", а за статтею 18-б — "мати свої республіканські військові формації". [34]

Голова Ради народних комісарів СРСР В. Молотов, пропонуючи Верховній Раді СРСР проєкт закону на затвердження, говорив: "Справа йде не про звичайне перетворення двох наркоматів. Справа йде, передовсім, про постання нових відповідальніших завдань перед союзними республіками. Поставлено питання про нові завдання і права союзних республік, поперше, в справі оборони нашої країни, і, подруге, в галузі зовнішніх зв'язків з іноземними державами, і у зв'язку з цим, про важливі перетворення в нашій союзній країні...". [35]

Депутати Верховної Ради СРСР, висловлюючи повне вдоволення з приводу пропозицій В. Молотова, вважали, що з утворенням у союзних республіках наркоматів

зовнішніх справ буде забезпечена розв'язка "специфічних господарчо-культурних потреб, які не можуть бути охоплені загальносоюзним представництвом за кордоном" і що цей акт забезпечить "повернення прав союзних республік у ділянці зовнішніх зносин, які ці республіки добровільно передали Радянському Союзові в 1922 році". [36]

Вжитий вислів "повернення прав союзних республік", як і "добровільна передача" їх — це нішо більше, як радянські партійні фрази, які нічого спільного не мають з народним волевиявленням.

Перебудова наркоматів оборони й зовнішніх зносин формально надавала союзним республікам більше прав, як то передбачав Ленін у своїх зауваженнях до проєкту утворення Радянського Союзу.

Молотов, виступаючи перед депутатами Верховної Ради СРСР, у своїй арґументації щодо перебудови названих загальносоюзних наркоматів у союзно-республіканські не розкрив справжніх причин, які спонукали радянський уряд поставити питання про проведення таких змін. До речі буде нагадати, що за ухвалою — XVIII з'їзду ВКП(б) другорядні військові формування національних республік, так звані територіяльні частини, які існували до того часу були розформовані, і Червона армія формувалась лише за принципом екстериторіяльности, як то було й за царських часів. Молодь, яка підлягала призиву, в масі своїй уже знала російську мову, що й давало можливість практично переводити в життя цей принцип серед усіх неросійських національностей СРСР. Інша ситуація створилась під час війни, коли набір в армію обіймав також людей старшого віку й людей, які не знали російської мови. Це, мабуть, було однією з причин творення національних формувань з народів Прибалтики, Кавказу, Середньої Азії, Казахстану. А можливо, ще й те, що такі формування мали бути відповіддю на існування національних військових формувань з народів СРСР у рядах німецької армії. Отже, питання стояло фактично не в площині поширення прав національної державности союзних республік, а насамперед у площині практично-політичній. Важливим було також і те, що національні військові формування мали служити і пропаґандним цілям — піднести авторитет країни в очах народів Сходу й Заходу, як говорив Молотов.

Що стосується створення союзно-республіканського наркомату зовнішніх зносин, Молотов і тут промовчав про суттєве: "укріплення великої держави". Не згадували про це і цензуровані радянські пресові видання. Але закордонна преса, особливо англійська й американська, як також і політичні діячі цих країн, приділяли багато уваги внесеним поправкам до конституції СРСР і союзних республік. У передовій "Нью-Йорк Таймс"-у під заголовком "Одна Росія перетворюється на шістнадцять Росій" відмічалось, що ця подія сталась несподівано. І тут же писали, що в СРСР фактично нічого особливого не сталось, бо керівна партія не ділилась за національними ознаками, вона і далі залишалась централізованою, і Москва, як і раніш, керуватиме всіма справами. Але "не слід розглядати ці зміни, як звичайну пропаґанду, бож і диктатура іноді мусить числитися з вимогами народу".[37] Деякі сенатори, як демократ Гілл (штат Алабама), припускали, що "цей крок скріпить радянський уряд і його вплив у міжнародних справах, особливо після війни..." [38]

Німецька преса, зокрема Voelkischer Beobachter, вважала, що більшовицький маневр з конституцією було спрямовано на те, щоб замаскувати можливу окупацію Европи. Цими перетвореннями "росіяни відкрили свої пляни заволодіння світом".[39] Думка цього пресового органу, безумовно, мала пропаґандивний характер, але вона, до певної міри, демаскувала справжні наміри радянського уряду — прокладати шлях до творення світової радянської федерації.

У тезах II Конґресу Комуністичного Інтернаціоналу Ленін писав: "Федерація є переходовою формою до повної єдности трудящих різних націй. Федерація вже на практиці виявила свою доцільність як у відношеннях РСФСР до інших радянських республік (угорської, фінляндської,

латвійської в минулому, азербайджанської, української в теперішній час, так і в середині РСФСР щодо національностей, які не мали раніш ні державности, ні автономії... Визнаючи федерацію за переходову форму до повної єдности, треба прагнути до все більш цупкого федеративного союзу... до створення єдиного, за загальним пляном реґульованого пролетаріятом усіх націй світового господарства як цілого; така тенденція цілком відкрито виявлена вже за капіталізму і, безумовно, має можливості на дальший розвиток і повне завершення за соціялізму". [40]

Настанови Леніна щодо поширення радянської форми федерації — це дороговказ для його спадкоємців. Тож, після удекорування фасад радянських союзних республік розширенням їх суверенітету, можна було сподіватись включення нових країн до складу СРСР і розширення його представництва в Об'єднаних Націях за кошт таких республік. Але так не сталось. ВКП(б) відступила від цього задуму, ухвала про включення додаткових статтей до конституції фактично повисла в повітрі, якщо не числити того, що й досі в конституції кожної союзної республіки існує позиція союзно-республіканського міністерства оборони. Створенням також міністерств зовнішніх зносин здобуто представництво в Об'єднаних Націях України й Білоруси, забезпечивши для СРСР в цій організації лише три голоси, замість можливих шістнадцяти.[41]

Перетворення союзного наркомату (міністерства) зовнішніх зносин у союзно-республіканські не призвело до суттєвих змін у його функціях. На прес-конференції у Сан-Франсіско у травні 1945 року голова української делеґації до Об'єднаних Націй Д. Мануїльський намагався пропаґувати державний устрій союзних республік, представити їх фіктивний суверенітет, як реально діючий фактор. Він говорив, що кожна союзна республіка "забезпечена національною суверенністю, має свою конституцію, свій парлямент...обраний на базі загального, рівного, прямого й таємного голосування, свій осібний уряд, свої окремі військові формування, свій осібний народний комісаріят

зовнішніх справ з правом вступати в безпосередні зв'язки з іноземними країнами, укладати в імені уряду з ними угоди та обмінюватись дипломатичними й консульськими представництвами. Наш союз з іншими республіками цілком добровільний...".[42]

Виклавши ці загальні норми кожної суверенної держави, фактично ніяк не схожі на радянську дійсність, Мануїльський ще заявив: "Український радянський уряд ладен у кожну хвилину обмінятись дипломатичними й консульськими представниками з будь-якою країною і, звичайно, з Сполученими Штатами Америки...". Але тут же у своїх роз'ясненнях щодо торговельних взаємин поміж Україною та іншими іноземними державами додав: "До цього часу ми виступали на світовому ринку спільно з іншими п'ятнадцятьма союзними республіками і не відчували від цього незручностей. Це дає нам вигоду в певній мірі. Як ми знаємо, кожна країна намагається використати таку вигоду в торговельних зв'язках". Далі, відповідаючи на питання про торговельні зв'язки України з іншими державами, Мануїльський сказав, що Україна і надалі буде торгувати з іноземними державами спільно з іншими союзними республіками.[43]

У серпні 1947 року англійський уряд запропонував Україні установити безпосередні дипломатичні зв'язки, але ця пропозиція була рішуче відкинута.[44]

Зроблені 1944 р. доповнення до конституції СРСР і союзних республік по лінії реорганізації наркоматів зовнішніх зносин і військових справ не заторкували інших ділянок адміністративно-господарчого й культурного життя національних республік, а тому й не підготовляли ґрунту для їх більшої самостійности. Навпаки, у повоєнні роки процес централізації ще більш посилювався, обмежуючи суверенні права республік. Цей процес досяг свого максимуму 1947 року, що видно з даних про структуру наркоматів (міністерств): [45]

	1924	1936	1947	1952
Загальносоюзні наркомати:	5	8	36	30
Союзно-республіканські:	5	10	23	21
Разом:	10	18	59	51

Галузі народного господарства, які знаходяться у віданні союзно-республіканських наркоматів (міністерств), як і загальносоюзні в національних республіках, фактично керуються зі своїх центрів і підпорядковані РНК СРСР. Підпорядкованість же їх РНК національних республік лишається лише номінальною. У статті 76 конституції СРСР з 1936 року сказано: "Союзно-республіканські наркомати керують дорученою їм галуззю державного управління, як правило, через однойменні наркомати союзних республік і керують безпосередньо лише певним обмеженим числом підприємств за списком, затвердженим Президією Верховної Ради СРСР".[46]

Республіканські наркомати (міністерства) до 1947 року були регламентовані відповідно з конституцією 1936 року (стаття 83). У підпорядкованості РНК союзних республік знаходились лише наркомати: освіти, місцевої промисловости, комунального господарства й соціяльного забезпечення.[47] Пізніше республіканські міністерства визначались за ухвалою Верховної Ради союзних республік відповідно з їх специфічними особливостями.[48]

Деяке зменшення числа загальносоюзних і союзно-республіканських міністерств 1952 року — це лише часткове перегрупування в системі керівництва, яке з процесом децентралізації не було пов'язане.

Систему управління галузями народного господарства СРСР, яка існувала за Сталіна, після його смерти нове партійне керівництво розглядало як бюрократичну, надмірно централізовану, з рядом великих недоліків.[49]

З 1953 року розпочався період перебудов і перетворень, що, до певної міри, поширювало конституційні права союзних республік. Чимало промислових підприємств союзного підпорядкування переходили в союзно-республіканське. За час з 1954 по 1956 роки з союзного підпорядкування передано до республік понад 15 тисяч підприємств різних галузей промисловости, автомобільного транспорту, зв'язку тощо.[50]

За постановою Ради Міністрів СРСР (травень 1955 р.), до компетенції союзних республік передано рішення важливих питань в ділянці плянування фінансування, культурно-соціяльного будівництва та інших, які раніш належали до компетенції Ради міністрів СРСР або інших союзних органів керування. [51] Ці заходи були на те, щоб підвищити продуктивність праці, поліпшити якість продукції, збільшити випуск товарів, домогтися зниження собівартости продукції і ін., а не з метою розширити суверенні права республік.

У лютому 1957 року Пленум ЦК КПРС прийняв рішення про створення Ради народного господарства (раднаргоспів). У постанові було сказано: "Інтереси дальшого розвитку народного господарства висувають конечність удосконалення організаційних форм у керівництві всіма ділянками промисловости й будівництва, включаючи саму його основу — керівництво виробництвом. При цьому організаційна структура керівництва ...має базуватись на поєднанні централізованого державного керівництва з підвищенням значення місцевих господарчих, партійних і професійних органів керівництва господарством. Центр тяжіння оперативного керівництва промисловістю і будівництвом має бути перенесений на місця".[52]

Не зважаючи на те, що і ця постанова не передбачала розширення прав національних республік, усе ж вона при "рішучому додержанні централізованого плянового начала в маштабах країни", як відмічалось у постанові ЦК КПРС, мала для розвитку народного господарства союзних республік деяке значення. Господарча доцільність вимагала, щоб керівництво промисловими підприємствами було розосереджене по окремих економічних районах і репрезен-

товане окремими Радами народного господарства — раднаргоспами. Такі економічні райони творились у межах союзних республік. Отже, республіканські партійні й державні органи мали змогу через раднаргоспи впливати на розвиток промисловости своєї республіки. На території РСФСР у 1960 р. було 67 раднаргоспів: в Україні — 14, Казахстані — 9, а в інших 12 союзних республіках по одному.[53] У 1962 році проведено деяке об'єднання раднаргоспів, після чого в РСФСР їх було 24, в Україні 7, Казахстані 7, на території чотирьох союзних республік Середньої Азії (Узбекістані, Киргизстані, Таджикістані й Туркменістані) — І і в решті республік по одному.[54]

Створення одного міжреспубліканського раднаргоспу підтверджує, що децентралізація в керівництві промисловістю не передбачала привернення суверенних прав, якими користувались ці республіки за угодою 1922 року. Проте, виявлення ініціятиви місцевих республіканських керівних органів і самих підприємств давало можливість союзним республікам проявляти свою народно-господарчу діяльність, враховуючи інтереси своєї республіки. В Латвії, наприклад, заступник голови Ради міністрів Е. К. Берлов "робив старання керувати розвитком республіки в напрямку національної обмежености й замкнутости", вживаючи заходів до збільшення й розвитку легкої та харчової промисловости, цебто таких галузей господарства, які дали б можливість задовольняти потреби населення республіки.[55]

Децентралізація в керівництві промисловістю з погляду інтересів цілого СРСР не виправдала себе. Загальнодержавні пляни не виконувались, раднаргоспи намагались забезпечити свій район усіма видами продукції і "все гостріше відчувалась тенденція до місництва.[56]

Після жовтневого пленуму ЦК КПРС 1964 року взято курс на те, шоб "повністю звільнитись від суб'єктивістичних тенденцій у плянуванні".

Уряд опрацював новий проєкт керівництва промисловістю. Верховна Рада СРСР у жовтні 1965 року

прийняла закон "Про зміну системи органів керування у промисловості й перетворення деяких інших органів державного управління". Знову відтворено попередню централістичну систему управління — загальносоюзні і союзно-республіканські міністерства. Рада народного господарства СРСР і Ради народного господарства союзних республік, як і раднаргоспи, були ліквідовані.[57]

Отже, були ліквідовані і ті незначні можливості вияву суверенітету союзних республік, якими вони користувались у розвитку їх економіки до часу ліквідації раднаргоспів.

Технічна інтеліґенція (а частково і кадри молодих кваліфікованих робітників, підготовка яких провадилась у відомчих вищих і технічних навчальних закладах союзного значення), в основній своїй масі не поповнювала рядів національної технічної інтеліґенції, особливо та частина, яка залишалась на постійно в містах і промислових центрах поза межами своєї республіки. Така система підготовки й використання фахівців, як і в царські часи, була чужа культурі основної маси населення республіки і в кращому випадку до цього питання ставилась байдуже.

Комуністична партія Радянського Союзу у вирішеннях національного питання відмовилась від виконання деяких, раніш поставлених перед собою завдань. На X з'їзді РКП(б), у роботі якого брав участь Ленін, у доповіді про національне питання Сталін говорив: "Ясно, що коли в містах України до цього часу ще переважає російський елемент, то з часом ці міста будуть напевно зукраїнізовані. Років сорок тому Рига являла собою німецьке місто. Але тому, що міста ростуть коштом сіл, а села є зберігачем національности, то тепер Рига — цілком латиське місто. Років п'ятдесят тому всі міста Угорщини мали німецький характер, тепер вони мадяризовані. Те саме буде і в Білорусі, в містах якої все ще переважають небілоруси".[58]

Фактично ж тепер, як це стверджують матеріяли перепису населення 1959 року у співставленні з переписом населення 1926 року, виявляється інша картина. Дані у відсотках показують: [59]

	Все населення 1926 р.			Все населення 1959 р.			Міське населення 1959 р.		
	місц.	рос.	укр.	місц.	рос.	укр.	місц.	рос.	укр.
Україна	80. 6	8. 8	—	76. 8	16. 9	—	61. 5	29. 9	—
Білорусь	80. 6	7. 7	0. 7	81. 1	8. 2	1. 7	67. 0	—	—
Грузія	67. 1	3. 6	0. 5	64. 3	10. 1	1. 3	52. 0	18. 8	2. 3
Азербайджан	62. 1	9. 5	—	67. 5	13. 6	—	51. 3	24. 9	1. 3
Вірменія	84. 1	2. 2	—	88. 0	3. 2	—	91. 9	4. 5	—
Узбекістан	74. 2	5. 5	0. 5	62. 2	13. 5	1. 1	37. 1	33. 5	2. 5
Казахстан	57. 0	20. 0	13. 2	30. 0	42. 7	8. 2	16. 7	57. 6	7. 5
Киргизстан	66. 6	11. 7	6. 3	40. 5	30. 2	6. 6	13. 3	51. 8	7. 6
Таджикістан	74. 6	0. 7	0. 1	53. 1	13. 3	1. 4	31. 8	35. 3	3. 4
Туркменістан	70. 2	8. 2	0. 8	60. 9	17. 3	1. 4	34. 8	35. 4	2. 7
Молдавія	30. 1	8. 5	48. 4	65. 4	10. 2	14. 6	28. 1	30. 4	19. 6
Литва	—	—	—	79. 3	8. 5	0. 7	—	—	—
Латвія	—	—	—	62. 0	26. 6	1. 4	—	—	—
Естонія	—	—	—	74. 6	20. 1	1. 3	—	—	—

Молдавія в 1926 році входила до складу України, як автономна республіка, і тоді це була лише частина території сучасної республіки.

Аналіза цих даних показує, що число росіян у всіх республіках після 1926 року значно збільшилось. Зріст міського населення, а разом і промислових осередків, збільшувався коштом зайшлих елементів, головно коштом росіян і частково українців, що не могло сприяти розвиткові національної культури народів неросійської національности. Зайшлі елементи, особливо ті, які займали керівні пости в партійному й радянському апаратах, у масі своїй не вивчали мови місцевого народу.

На IV нараді ЦК ВКП(б) з відповідальними робітниками національних республік і областей, у червні 1923 року, Сталін висловлювався у справі господарчого будівництва в національних республіках за те, що з позицій національно-побутових особливостей "конечне є уреґулювання, а де потрібно — припинення переселень..."[60] Та ця настанова не виконувалась, міґрація росіян у національні республіки з розгорненням акції будівництва соціялізму в одній країні все більш посилювалася. В цих

умовах домінуюче становище стала займати російська мова. У загальноосвітніх школах відсоток учнів з російською мовою навчання все зростав і став перевищувати відсоток росіян, які мешкали в СРСР. Так, за даними перепису населення 1959 року, росіян було 54,6%, а навчалось російською мовою ще 1955-56 року 65%. В Україні, наприклад, у 1928 році російською мовою навчалось 6.7% (менше, ніж число населення), а в 1955-56 році — 26% [61]

Система керівництва окремими галузями освіти й культури за посередництвом союзних наркоматів, створена в 1930-1940 роках, була постановою Верховної Ради СРСР у березні 1953 року перетворена в союзно-республіканське міністерство культури, в якому були об'єднані: Міністерство вищої освіти, Міністерство кінематографії, Комітет у справах мистецтва (культурно-просвітні установи), Комітет радіофікації, Управління у справах поліграфічної промисловости і Міністерство трудових резервів.[62]

Отже, ця реформа в певній мірі передбачала зближення в керівництві центру до потреб периферії, якогось урахування місцевих національних умовин.

ЦК КПРС, підготовляючи до проголошення про побудову матеріяльної бази комунізму в СРСР, увів нові далекойдучі реформи в систему освіти. В цих заходах він базувався на тому, що "виховання підростаючого покоління, покликаного спорудити величаву будову комуністичного суспільства — справа першочергової важливости".[63] Треба відмітити, що шкільна реформа спрямована була не лише на те, щоб пов'язати навчальний процес з виробничою діяльністю (як зазначено і в прийнятому законі "Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в країні"), але й на боротьбу з соціяльними відмінностями, які міцно ввійшли в радянський побут і зокрема в систему освіти.

Суть шкільної реформи полягала не лише в трудовому вихованні молоді всіх прошарків радянського суспільства, а і в підході до розв'язки національної проблеми. За новим законом з 1958 року, відмінено обов'язкове навчання росій-

ської мови в усіх неросійських школах, що його запроваджено було за постановою Ради народних комісарів СРСР та ЦК ВКП(б) 13 березня 1938 року. Ця постанова, як відомо, повністю заперечувала настанови Леніна про добровільне навчання російської мови в неросійських школах.

У цій справі запропоноване трактування в тезах ЦК КПРС виявляє вповні ліберальний характер: "У радянській школі здійснене навчання рідною мовою. Це — один з найважливіших здобутків ленінської національної політики...". А далі в тезах ЦК КПРС записано: "Треба вивчити питання про те, щоб надати право батькам вирішувати, до якої школи і з якою мовою навчання посилати своїх дітей. Якщо дитина буде навчатися в школі, де навчання провадиться мовою однієї з союзних або автономних республік, то вона, за бажанням, може вивчати і російську мову. І навпаки, якщо дитина буде навчатись у школі з російською мовою, вона може, за бажанням, вивчати мову однієї з союзних чи автономних республік".[64]

Ці міркування ЦК КПРС були сприйняті в союзних і автономних республіках, як нормативний акт, і повністю відбиті у схваленому ними законі "Про зміцнення зв'язку школи з життям...".

Після схвалення цього закону "яскраво виявилася тенденція до ранішого переходу на навчання російською мовою. Так у РСФСР у школах десятьох автономних республік, замість попереднього навчання рідною мовою з першої до сьомої кляси, запроваджено навчання російською мовою з першої до третьої. В усіх автономних республіках, автономних областях і національних округах є багато національних шкіл, які повністю перейшли в останні роки на навчання російською мовою". [65]

У національних республіках у вищих і середніх спеціяльних навчальних закладах, особливо технічних, навчання, як звичайно, провадиться російською мовою і лише на педагогічних та деяких інших факультетах — мовою корінної національности. В ремісничих і технічних

училищах у багатьох національних республіках навчання також провадиться російською мовою.[66]

Виховання призовників радянської армії, побудованої на засадах екстериторіяльности, а також і допризовна військова підготовка, яку ведеться російською мовою з дев'ятої кляси загальноосвітньої школи й у всіх вищих, середніх і спеціяльних навчальних закладах, — завдає великої шкоди в розвитку національної мови й національної культури неросійських народів СРСР.

Усі ці факти стверджують, що домовленість, яка була основою творення союзної держави, і опрацьовані на її основі норми конституції для збереження суверенности національних республік, фактично зведено було до безвартісного папірця. І це повністю суперечить настановам Леніна в національному питанні. Він писав: "...треба запровадити якнайсуворіше правило щодо вжитку національної мови в багатонаціональних республіках, які входять до складу нашого Союзу, і перевірити це правило особливо ґрунтовно. Безсумнівно, що під претекстом єдности залізничної служби, під претекстом єдности фіскальної та ін. у нас, за теперішнього нашого апарату, буде виникати маса зловживань виключно російської властивости".[67]

Примушування молоді неросійської національности користуватися російською мовою, втягнення її в сферу російської культури на шкоду своїй, національній, радянські політико-соціологи і пропаґандисти представляють, як добровільний акт вивчання неросійськими народами російської мови, що сприяє зміцненню дружби народів СРСР. Але, хоч і нема конституційно-нормативного примусу, то постає питання, чому народи СРСР неросійської національности добровільно відмовляються від своєї рідної мови, часто від своїх звичаїв і своєї культури? Щоб відповісти на це питання, пошлемося на думку, висловлену американським дослідником Геррі Ліпсетом з приводу вивчання російської мови національними меншинами. Він писав: "З того часу, як російська мова набула значення

Lingua franca, в країні буде її вивчати правдоподібно більшість неросіян. Якщо, зрештою, російську мову вивчають неросіяни, а росіяни не вивчають неросійських мов, то наслідки призведуть до повільного занепаду позиції неросійських мов. Це може діяти на шкоду неросійським мовам з психологічного погляду. Якщо національну мову не вивчає більшість, це може вести до занепаду гідности цієї мови в очах тих її національних представників, які мають переключатись на російську мову".[68] Це передбачення американського автора щодо перспективи неросійських мов у СРСР уже має своє відображення тепер серед деякої частини національної інтеліґенції.

Щоб уникнути національних проявів у республіках, ЦК КПРС конструює республіканські керівні органи так, щоб вони складались не лише з місцевих елементів, але і з осіб інших національностей. В Україні, наприклад, де опозиція до радянської влади була особливо активна і продовжувалась ще й у тридцятих роках, до 1953 року українцям не доручалось позиції першого секретаря ЦК партії.[69] У 1966 році керівне становище другого секретаря ЦК союзних республіканських партій займали росіяни в Азербайджані, Грузії, Казахстані, Киргизстані, Литві, Молдавії, Туркменістані й Узбекістані. В Таджикістані на цьому становищі був українець, у Латвії — росіянин або українець.[70]

Функції других секретарів ЦК партій союзних республік Середньої Азії і Казахстану, як їх характеризує Абдурахман Авторханов, полягають у тому, що вони, керуючи роботою секретаріяту, передрішують усі важливі питання. Другими секретарями призначають осіб немісцевої національности тому, щоб "вони могли успішно контролювати ввесь партійний і державний механізм союзної республіки". Для цього "діловодство в партійних і радянських установах республіки провадиться двома мовами — російською і місцевою, а всі наради секретаріятів і бюр ЦК республік — лише російською мовою. Місцевий

комуніст, який не знає російської мови, в партійному апараті працювати не може."[71]

Становища перших секретарів ЦК, голів Ради міністрів, як і голів Президії Верховної Ради союзних республік займають партійці місцевих національностей.[72] У деяких республіках функції перших заступників голів Ради міністрів також виконують особи немісцевої національности: в Казахстані — вірменин, в Молдавії, Киргизстані, Таджикістані і Туркменістані — росіяни.[73]

Діяльність відповідальних партійних і державних робітників відбувається майже виключно в інонаціональному оточенні. Особливо різко це виявляється в республіках Середньої Азії, де в столичних центрах місцеве населення становить незначну меншість. Так у столицях цих республік, за даними перепису населення 1959 року, етнічний склад населення творив таку картину у відсотках: [74]

	Населення:	Росіяни:	Українці:
Алма-Ата (Казахстан)	8. 6	73. 1	5. 0
Фрунзе (Киргизстан)	9. 4	68. 5	8. 1
Душанбе (Таджикістан)	18. 7	47. 8	4. 4
Ашхабад (Туркменістан)	29. 8	50. 3	3. 3
Ташкент (Узбекистан)	33. 7	43. 9	2. 7

За такого складу населення столиць — культурних і адміністративних осередків національних республік, — партійний льозунґ про "безкорисну братерську допомогу великого російського народу" народам СРСР можна вважати за камуфляж справжніх намірів ЦК КПРС у національній політиці, спрямованій на забезпечення повної контролі в усіх сферах державного життя національних республік в ім'я збереження єдиної, неподільної Росії.

Ленін у всіх своїх працях про державний устрій обстоював позиції так званого демократичного централізму, але він також захищав і позиції добровільної співдружности народів. Ще до приходу більшовиків до влади у 1917 році він писав: "Великороси пропонують брат-

ський союз всім народам і утворення спільної держави на основі добровільности кожного народу зокрема і ніяк не порядком насильства прямого чи непрямого".[75]

Як стверджено на прикладах союзних республік, устійнена практика в системі керівництва ЦК КПРС щодо національного питання виявляє суттєві розбіжності з поглядами, що їх висловив з цього приводу Ленін.

ПРИМІТКИ

1. "Историк-марксист", ч. II, 1929, стор. 245.
2. Там же, стор. 242.
3. Там же, стор. 243.
4. "Вопросн истории", М., ч. II, 1951, стор. 83.
5. Директиви ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании; сборник документов за 1917-1947, вип. I, М., 1947, стор. 186.
6. История СССР, под ред. А. Панкратовой, ч. 2, М.. 1961, стор. 245, 282.
7. Ленин, т. 3, изд. 5, стор. 253.
8. Там же, т. 38, стор. 183-184.
9. Цит. із статті М. Покровського, "Пролет. революция", М., ч. I, 1929, стор. 22.
10. Сталин, Сочинения, М., 1947, т. 4, стор. 356.
11. "Вопросы истории", ч. 9, 1951, стор. 97-100.
12. Ленин, т. 26, изд. 5, стор. 318.
13. Там же, т. 38, изд. 5, стор. 184.
14. Н. Матюшкин, Советский патриотизм — могучая движущая сила соц. обшества, М., 1952, стор. 278.
15. Там же, стор. 278-279.
16. Там же, стор. 281.

17. Там же, стор. 279, 283.
18. "Правда", 2 июля 1951.
19. Н. Матюшкин, цит. пр., стор. 278.
20. С. М. Штеменко, Генеральний штаб в годи войни, М., 1968, стор. 117-118.
21. "Вопросы истории", М., ч. 3, 1952, стор. 45.
22. Українська радянська енциклопедія, т. 14, стор. 146.
23. С. М. Штеменко, цит. пр., стор. 399-400.
24. История советской конституции; сборник документов 1917-1956, М., 1957, стор. 743-744.
25. "Сообщения Ин-та по изучению СССР", Мюнхен, ч. 9, 1966, стор. 13.
26. Н. Н. Головин, Военние усилия России в мировой войне, т. I, Париж, стор. 167-175.
27. M. Fainsod, How Russia is Ruled, Cambridge, 1954, p. 229.
28. Наказ народа, изд. 1943 г., стор. 38, цит. за: Г. И. Горшков, Исторический опит КПСС по осуществ. ленинской нац. политики, М., 1967, стор. 302.
29. Доклад Н. С. Хрущева на 20 с'езде КПСС, Н. Й., 1959, стор. 26.
30. Там же, стор. 59.
31. Ленин, т. 40, изд. 5, стор. 101.
32. Доклад Хрущева на 20 с'езде КПСС, Н. Й., 1959, стор. 61-62.
33. Hr. Kostiuk, Stalinist Rule in the Ukraine, Munich, 1960, p. 85-86.
34. История советской конституции, М., 1957, стор. 823-824.
35. "Правда", 2 февр. 1944.
36. "Известия", 4 апр. 1944.
37. Вс. Голуб, Україна в Об'єднаних Націях, Мюнхен, 1953, стор. 26-27.
38. "Правда", 5 февр. 1944.
39. Вс. Голуб, цит. пр., стор. 27.
40. Ленин, т. 41, изд. 5, стор. 164.
41. Вс. Голуб, цит. пр., стор. 12-15.
42. "Правда", 24 мая 1945.
43. Там же.

44. M. Fainsod, How Russia is Ruled, Cambridge, 1954, p. 322.
45. Ibid., p. 333.
46. И. Н. Ананов, Министерства в СССР, М., 1960, стор. 87.
47. История советской конституции, М., 1957, стор. 753.
48. И. Н. Ананов, цит. пр., стор. 115.
49. А. М. Рубин, Организация управления промишленностью в СССР, М., 1969, стор. 155.
50. Там же, стор. 159, 163.
51. Там же, стор. 160.
52. Директиви КПСС и Советского правительства, М., 1947, стор. 682-683.
53. А. М. Рубин, цит. пр., стор. 186.
54. Там же, стор. 193.
55. R. Conquest, Soviet Nation. Policy in Practice, London, 1967, p. 126.
56. А. М. Рубин, цит. пр., стор. 192.
57. Там же, стор. 199, 218, 219.
58. Сталин, Сочинения, т. 5, М., 1947, стор. 49.
59. А. М. Егиазарян, Об основных тенденциях развития социал. наций СССР, Ереван, 1965, стор. 88-92; Итоги всесоюзной переп. населения 1959 г., М., 1963, стор. 128-130; А. А. Раков, Население Белорусской ССР, Минск, 1969, стор. 127.
60. Сталин, цит. пр., стор. 298.
61. С. Сірополко, Народна освіта на совєтській Україні, Варшава, 1934, стор. 25; Культурное строительство СССР, М., 1956, стор. 186-187.
62. "Правда", 16 марта 1953.
63. Новая система народного образования в СССР; сб. документов и статей, М., 1960, стор. 9.
64. Там же, стор. 38.
65. Г. А. Дорохова, Управление народним образованием, М., 1965, стор. 30-31.
66. Там же, стор. 31; "Сучасність" ч. 2, Мюнхен, 1970, стор. 89.
67. Ленин, т. 45, изд. 5, стор. 361.
68. Soviet Studies, Oxford, Oct. 1967, Vol XIX, 2, p. 187.

69. R. Conquest, Soviet Nation. Policy in Practice. London, 1967, p. 129.
70. Там же.
71. "Сообщения Ин-та по изучению СССР", ч. 19, Мюнхен, 1968, стор. 19, 20.
72. Там же, ч. 23, Мюнхен, 1969, стор. 30.
73. Там же.
74. Всесоюзная перепись населения 1959 г., М., 1962, стор. 124, 132, 146, 172.
75. Ленин, т. 32, изд. 5, стор. 41.

6. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КОЛЕКТИВНОГО КЕРІВНИЦТВА КПРС

Із середини п'ятдесятих років, з початком оформлення курсу політики партії на будівництво матеріяльної бази комунізму, почав складатися в національній політиці новий напрям, виразником якого було прийняття закону про шкільну реформу з 1958 року. За цим законом, вивчання мови населення національної республіки вважалось необов'язковим. У навчальних закладах мали навчатись тією мовою, яку обирали батьки, чи самі учні.

Така мовна політика КПРС мала безперечно на меті уневажнити право в користуванні мовою більшости населення національної республіки, бо це створювало відгородженість поміж республіками.

Як провісники нового курсу КПРС у національній політиці, зарясніли з кінцем 1950 років у пресі статті різних авторів про усунення мовних перепон. Історик Бобаджан Г. Гафуров у статті "Успіхи національної політики КПРС" писав: "Майбутнє злиття націй передбачає утворення єдиної мови для всіх народів. Уже в теперішній час мови народів СРСР взаємно збагачують одна одну; іде неухильний обмін мовними культурними цінностями, створюються передумови зближення граматичної будови і словникового складу мов народів СРСР".[1] У тій же статті Гафуров стверджував, що завдяки наполегливим заходам комуністичної партії в справі перевиховування народних

мас, панівне становище в ідеології зайняли "пролетарський інтернаціоналізм і дружба народів". Але ці психологічні зміни в народних масах, на думку автора, далеко ще не завершені. "Націоналістичні пережитки спостерігаються в господарчій та ідеологічній ділянках, у справі добору кадрів".[2] Єднання і зближення народів Радянського Союзу, стверджував Гафуров, може здійснитися лише за умов широкого обміну кадрами та культурними вартостями.[3] Такі міркування на сторінках партійного органу "Коммунист" вказували на те, що у високих сферах керівництва КПРС провадилась підготовча акція до ширшого перемішування кадрів різних фахів у межах Радянського Союзу і до просовування російської мови в усі ділянки громадського життя народів неросійської національности. "Ми, радянські люди, писав Гафуров, покликані доводити свою відданість ідеям дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму в усій нашій щоденній роботі".[4]

На сторінках журналу "Коммунист" виступали у справі національного питання і інші автори. Секретар ЦК КП Казахстану Нурумбек Джандільдін 1959 року писав, що казахський народ у своєму культурному розвитку зобов'язаний "мудрій національній політиці комуністичної партії, безкорисній допомозі великого російського народу — старшого брата у дружній родині народів нашої країни" і що партія організовує широку допомогу казахському народові з боку російського та інших народів СРСР.[5] Немає сумніву, що за роки радянської влади господарче й культурне обличчя Казахстану, як і інших республік, змінилось. Але всі технічні, а почасти і культурні досягнення мають загальнодержавне, а не республіканське значення, і в даному випадку казахський народ користується з усіх проведених більшовицькою владою заходів лише відносно. Це можуть ствердити хоч би такі дані: у народному господарстві Казахстану 1960 року серед фахівців з вищою освітою працювало казахів 24%, росіян — 53.2%. У містах казахи становили 14.1%, а в столиці

республіки Алма-Аті 8.64%, росіяни відповідно — 59% і 75.3%, при загальній кількості населення казахів у 30%, а росіян у 42.7%.[6] Шкільні навчальні заклади, як і інші культурні установи республіки спрямовані на інтернаціональне, тобто загальносоюзне виховання. Але треба ствердити, що перерібка психіки автохтонів республіки натрапляє на певні труднощі. Провідна частина казахського народу ще й тепер домагається привернення коренізації, щоб діти казахів навчались у казахських школах, а на відповідальних адміністративних постах працювали особи, які знають казахську мову. [7]

Такі вимоги повністю розходяться з вимогами керівництва КПРС. Ще до проєкту нової програми партії, який схвалено на XXII з'їзді 1961 року, Н. Хрущов висловив таку думку: "В міру того, як у нашій країні ішов процес руху до соціялізму, кордони поміж окремими національними республіками по суті немов би згладжувались. Цей процес посилювався у зв'язку з вирівнянням рівня розвитку національних республік. Якщо ви запитаєте тепер росіянина, українця, білоруса, чи для них є актуальним питання про адміністративні кордони їх республік, думаю, що в більшості людей таке питання викличе здивування". [8]

Ці твердження Хрущова не підперті фактичними даними. Економіка кожної радянської республіки, як відомо, підпорядкована керівництву з Москви. Щождо культурного рівня народів СРСР то він і в 1960 роки серед різних народів усе ще стояв далеко не на одному рівні. З-поміж названих Хрущовим національностей (росіян, українців, білорусів) культурний рівень у масі все ще лишається різним. У цьому випадку показовими будуть розрахунки чисельности студентів вищих навчальних закладів на 10 000 осіб даної національности та питома вага наукових робітників у порівнянні з відсотком населення відповідної національности в Радянському Союзі. Так у 1960 році із студентів усіх форм навчання (денних, вечірніх і заочних відділів) росіян було 130, українців 92, а білорусів 81. Такі ж розбіжності були і серед наукових робітників у

тому році. Росіян було 64.8%, а населення за переписом 1959 року 54.6%; українців і білорусів відповідно — перших 10.7% і 17.8%, других — 1.8% і 3.8%. [9]

Отже, міжреспубліканські адміністративні кордони втрачають своє значення не з причини руху до соціялізму, як говорив Хрущов, а з мотивів політичних — творення великодержави.

Руйнування адміністративних кордонів поміж республіками чи принаймні послаблення значення їх прокладає шлях до взаємного проникання національних культур і, природно, до утвердження культури мови панівної нації. "Проґрес взаємовпливу національних культур характеристичний для успішного розвитку національних мов. Багатство найбільш розвиненої в нашій країні російської мови все більш стає здобутком інших народів... Не випадково представники неросійських народів СРСР говорять, що вони мають дві рідні мови — свою з уродження і російську мову". [10]

Але не в усіх республіках Радянського Союзу розвиток мови корінної національности і російської поставлені в однакові умови. Треба думати, шо лише з причин соціяльного порядку в Казахстані, наприклад, 25 відсотків дітей казахів навчається в російських школах. [11] Таке ж спостерігається і в інших союзних республіках. Особливо широко практикується перехід на російську мову навчання в автономних республіках і областях. Відмовлення батьків від навчання своїх дітей у національних школах радянські педагогічні органи розглядають, як процес об'єктивного порядку. [12] Так одночасно з російською мовою до іншонаціональних республік та областей просякає і російська культура. У зв'язку з цим відбувається процес згладжування особливостей національних культур. Це у кращому випадку. Але частіше, і це за цих умов цілком природно, відбувається процес повільного витіснення й відмирання елементів культури народів неросійської національности, проходить процес асиміляції. Радянський філософ М. Д. Каммарі вважає, що "спільність мови при затіснених

економічних, політичних і культурних зв'язках та повсякденних зносинах з російським народом природно і закономірно об'єднує дрібні племена, етнографічні й національні групи, зближує їх з великим російським народом". Цей процес, стверджує Каммарі, проходить "знизу", добровільно. [13]

Важко сказати, наскільки асиміляція проходить добровільно, тим більше, що асиміляційні тенденції спостерігаються і серед цілком розвинутих культурно народів, як українці, білоруси, лотиші й інші, значна частина інтеліґенції яких, як відомо, ставиться до асиміляції своїх народів рішуче неґативно. Спробу ж захищати культуру своєї національности радянські соціологи, послідовники партійної політики в національному питанні, розглядають, як прояв націоналізму і місництва. "Виступи... проти єднання культур, пише Е. А. Баграмов, невиправдане побоювання бачити свою культуру "розчиненою" в іншій культурі є типовим проявом націоналізму, зорієнтованого на все старе". [14] Насправді це не так. Загроза розчинитись у чужинецькій культурі безумовно існує в Радянському Союзі. Чисельність мордвинів, наприклад, з причини асиміляції окремих їх груп росіянами зменшилась поміж переписами 1939 і 1959 років на 171 000 осіб або на 11.8%. [15] Про асиміляційні процеси в СРСР не менш красномовно говорить і той факт, що понад 10 мільйонів людей неросійської національности назвали своєю рідною мовою російську, як це видно з перепису населення 1959 року, а за останні роки цей процес ще поглибився, і з числа неросійських народів назвали своєю рідною мовою російську ще 3 мільйони, що разом становить 13 мільйонів. При цьому чисельність націй і народностей все скорочувалась: 1926 року було 177, 1959 — 110, 1970 — лише 92 мільйони. [16]

Процес злиття мов, а отже і перехід національних культур у загальну культуру проходитиме ще більш інтенсивно для народів Радянського Союзу в період

творення матеріяльної бази комунізму. У своїй доповіді на XXII з'їзді КПРС з приводу програмових тез щодо національного питання Хрущов сказав: "У процесі розгорнутого будівництва комунізму буде досягнута повна єдність націй... Зустрічаються, звичайно, і такі люди, які ремствують з приводу того, шо згладжуються національні різниці. Ми їм відповідаємо: комуністи не будуть консервувати й увічнювати національні різниці. Ми будемо підтримувати об'єктивний процес усе більш затісненого зближення націй і народностей, який проходить в умовах комуністичного будівництва на базі добровільности й демократизму". [17]

Ця промова Хрущова майже повністю відображена і в новій програмі партії щодо національного питання, дарма що такі завдання КПРС у цій ділянці не відповідають настановам Леніна, який підкреслював, що національні різниці будуть триматися ще дуже довго, навіть після перемоги соціялізму у світовому маштабі. [18] Крім того, у промові Хрущова звертають на себе увагу слова: "Ми будемо підтримувати об'єктивний процес... який проходить на базі добровільности й демократизму". У практиці радянської адміністративної машини такі вислови керівних партійних діячів сприймаються за директиву і виконуються беззастережно. Нове партійне керівництво, яке змінило Хрущова, фактично провадить ту ж національну політику зближення і злиття націй, прикриваючись хрущовським "об'єктивним процесом і добровільністю".

Деякі радянські мовознавці й соціологи в унісон партійному керівництву твердять, що в СРСР російська мова вже тепер стала засобом, який дає можливість народам Радянського Союзу познайомлюватись із скарбами національних культур. "Народ кожної союзної і автономної республіки приєднується до культури інших народів передусім за посередництвом російської мови". [19]

Це твердження вказує на те, що в Радянському Союзі устійнився привілей для одної з мов, а це повністю

заперечує вказівки Леніна в цій справі. Ще 1913 року Ленін писав: "Щоб різні нації свобідно й мирно зживались разом або розходились (коли це їм зручніше), творячи різні держави, для цього потрібний повний демократизм, що його обстоюватиме робітнича кляса. Ні одного привілею ні для одної нації, ні для одної мови! Без найменшого утиску, без найменшої несправедливости до національних меншин!". [20] Таку ж думку про рівність усіх націй висловлював Ленін і в останніх днях грудня 1922 року, коли він, за станом здоров'я, не керував політичним життям країни, а лише давав поради щодо рішення різних питань.

Керівництво КПРС і тепер вписало до своєї програми в національному питанні (1961 року) вислови Леніна, відмічаючи, що національні мови мають розвиватись на основі рівности і взаємозбагачення. Але ця теза на практиці жодного значення не має. Господарчі загальносоюзні завдання, виконання яких плянують центральні органи, роблять цю програмову тезу нежиттєздатною. В передовиці "Правди" з 5 вересня 1965 року "Ленінська дружба народів" читаємо: "Зростаючі маштаби комуністичного будівництва вимагають постійного обміну кадрами поміж народами. Через це будь-які прояви національної відрубности у вихованні й використанні робітників різних національностей у радянських республіках недопустимі". Розподіл випускників вищих і середніх спеціяльних навчальних закладів та професійно-технічних шкіл плянують союзні органи, і тому молоді фахівці та кваліфіковані робітники часто потрапляють на роботу за межі своєї республіки. Ось так влада змушує у шкільному навчанні вести підготовку не лише рідною мовою, а й російською, а в деяких республіках, як в Україні, Білорусі, майже виключно російською мовою. Про розміри перевозів фахівців з вищою освітою красномовно говорять ось такі відсоткові дані за 1960 рік: [21]

Зайнятих у народному господарстві:

	Місцевих поза своєю республікою:	Росіян у даній республіці:
РСФСР	18. 6	80. 9
Україна	22. 8	26. 5
Білорусь	30. 0	23. 5
Литва	4. 0	11. 4
Латвія	9. 6	27. 7
Естонія	8. 3	19. 2
Молдавія	10. 7	30. 1
Азербайджан	8. 6	15. 5
Грузія	4. 6	6. 6
Вірменія	49. 1	4. 5
Узбекістан	13. 8	30. 1
Казахстан	13. 9	53. 2
Киргизстан	4. 9	46. 5
Таджикістан	26. 8	35. 9
Туркменістан	4. 2	32. 7

Найвищий відсоток довозу спеціялістів з вищою освітою російської національности був у республіках Середньої Азії і Казахстані при незначному вивозі місцевих спеціялістів, крім Таджикістану, де вивіз проходив головно в межах цього комплексу республік, цебто з населенням спорідненим по мові. В Україні й Білорусі спостерігався значний довіз і вивіз, що з господарчого погляду не може бути оправданим. Так в Україні на будівництві Київської ДЕС у 1963 році, як писав І. Дзюба в книзі "Інтернаціоналізм чи русифікація?", на одному з об'єктів працювало українців 73.6%, росіян коло 21% і незначне число людей інших національностей. При цьому, відмічає Дзюба, майже всі командні пости на будівництві займали росіяни: начальник будівництва, головний інженер, начальники більшости відділів і управлінь. А в той же час на будовах Сибіру, зокрема на Братській ДЕС, яку будував також багатонаціональний колектив — українці працювали не

лише звичайними робітниками, але й майстрами, виконавцями робіт, керівниками ділянок і управлінь. [22]

Розглядаючи сам факт перевозу фахівців як явище соціяльне, треба підкреслити, що така політика партії не відповідає настановам Леніна, який вважав конечним вести підготовку й виховання кадрів посеред місцевого населення з метою економічного й культурного розвитку національних республік. Акція ж перевозів відкидає цей ленінський принцип. Вона спрямована на створення нового радянського суспільства на базі російської мови й російської культури.

Саме про це говорилось і на XXII з'їзді КПРС, на якому вирішено покласти основи комуністичного суспільства впродовж двох десятиліть (1960-1980 рр.). Для цього передбачалось провести перерібку психічного укладу життя багатонаціонального населення Радянського Союзу. Секретар ЦК КП Азербайджану Назим Хаджієв писав, що в національній культурі кожного народу треба буде "...розвинути передові проґресивні елементи, які найповніше відображають життя народу і входять до фонду загальнолюдської культури, культури комунізму та проявляють активний вплив на комуністичне виховання працюючих". [23] Складність такого питання, як перерібка психіки людей різних національностей Радянського Союзу, викликала широку реакцію на сторінках радянської преси й на спеціяльних нарадах з участю ідеологічних і практичних робітників у різних сферах діяльности.

Деякі радянські соціологи вважають, що вже в теперішніх умовах відбувається в розвитку соціялістичних націй процес формування інтернаціональних рис та форм, спільних для всіх національних культур, тобто йде процес зближення національних культур. [24]

Проте далеко не всі радянські автори праць з національного питання погоджуються з тим, що в Радянському Союзі відбувається лише процес зближення культур. Радянський філософ М. Джунусов пише, що "зближення націй сповільненими темпами підготовляє злиття націй",

але він вважає, що інтернаціоналізація суспільного життя не може бути льокальним процесом, тобто відбуватись у межах лише одної багатонаціональної держави. [25]

Правник П. Г. Семенов твердить, що одночасно з процесом зближення національних культур відбувається і процес асиміляції. У статті "Програма КПРС про розвиток радянських національно-державних відносин" він писав: "Взаємна асиміляція націй по суті денаціоналізує національно-територіяльні автономії і навіть союзні республіки, наближаючи і з цього боку радянське суспільство до точки, за якою повне державно-правове злиття націй стане справою видимого майбутнього". [26]

Якщо врахувати, що поміж переписами населення 1926 і 1959 рр., а також і поміж переписами 1959 і 1970 рр., число націй і народностей значно зменшилось (тобто дрібні національності консолідувались з більшими й культурно більш розвиненими), то тенденція до асиміляції неросійських національностей на базі російської мови й російської культури творить для неросійських національностей поважну загрозу.

Матеріяли переписів населення показують, що чим більший відсоток населення якоїсь національности мешкає поза межами своєї республіки (особливо це стосується до найчисленніших слов'янських національностей — українців і білорусів), тим більший відсоток осіб вважає за свою рідну мову російську. Так за переписом 1959 року поза Україною проживало 13.7% всіх українців, а поза Білоруссю — 17.5% білорусів. Російську мову вважали за рідну з загального числа українців у СРСР — 12.2%, а білорусів — 15.3%. За одинадцять років (поміж переписами населення 1959 і 1970 рр.) число українців, що мешкають поза своєю республікою зросло з 5 095 000 до 5 496 000 осіб, а білорусів з 1 381 000 до 1 762 000 осіб. [27]

Денаціоналізаційні процеси серед переселенців, які знаходяться постійно поза межами своєї республіки, зростають насамперед у силу тих обставин, що ті переселенці не можуть користуватись шкільним навчанням

рідною мовою, ні своїми друкованими виданнями, а крім того з причини виробничих обставин знаходяться в тісніших контактах з росіянами. Ще при обмірковуванні проєкту закону про реформу шкільної системи 1958 року, видатні українські письменники і громадські діячі М. Т. Рильський і М. П. Бажан у статті "В ім'я людини" висловлювались за те, щоб у союзних і автономних республіках поруч з викладами російської мови й літератури в усіх школах було забезпечене навчання з мови й літератури того народу, до якого учень належить. [28] Одначе ті домагання, які повністю відповідали настановам Леніна, при затвердженні закону про школу не були враховані.

Між тим, заплановані темпи творення матеріяльно-технічної бази комунізму, освоєння нових сільсько-господарських районів і створення нових великих промислових осередків, особливо в Зауралі, Середній Азії і Казахстані, викликали значні міґраційні процеси. За два десятиліття (1939-1959) чисельність мешканців Західнього Сибіру збільшилась на 24%, Східнього Сибіру на 34% і Далекого Сходу на 70%. (Загальний відсоток приросту населення в СРСР за той час виносив 9.5). Максимальний вклад у міґраційний процес, як показують дані переписів населення 1926, 1959, 1970 рр., вносять росіяни. Лише в одному Казахстані з 1926 по 1970 рр. чисельність росіян збільшилась з 1 280 000 до 5 500 000 осіб. [29] У цілому, поза межами РСФСР в інших республіках Радянського Союзу росіян мешкало у 1926 році 5% або 3 889 500 осіб, а 1970 року 16.5% — 21 267 000 осіб. [30] Але міґраційні процеси заторкнули не лише корінне населення РСФСР — росіян, вони проходили в більших чи менших розмірах і серед народів інших республік — України, Білоруси, республік Кавказу, Середньої Азії тощо. Казахів, наприклад, 1926 року поза межами республіки мешкало 255 000 осіб, а за даними 1970 року — 1 138 000 осіб, з того в межах РСФСР майже півмільйона. [31]

Деякі радянські соціологи кваліфікували це, як вияв

почуття територіяльної спільности в усіх народів Радянського Союзу. Наприклад, Е. Тадевосян писав: "Поширюється участь представників усіх націй у справах не лише своєї, але й інших республік, у радянських людей розвивається почуття територіяльної спільности всього радянського народу, розуміння того, що національна територія є насамперед складовою частиною території всього Радянського Союзу, що її використовується у спільних інтересах усіх націй і народностей". [32]

Ці твердження автора показують міґраційні процеси, як явище базоване виключно на добровільних засадах. Ідея побудови комуністичного суспільства подана, як органічна сутність усіх радянських людей, що уявляють собі свою національну територію, як частину цілого. Але це лише партійні настанови. Таке твердження відбиває скорше бажане, а не об'єктивне ставлення до такої "інтернаціоналізації" як серед спеціялістів, так і різноробочих, змушених працювати поза межами свого краю.

Дослідження міґраційних процесів показали, що за роки 1956-1960 до Сибіру спрямовано, за всіма формами організованого набору, понад 700 000 осіб, крім тих, що прибули туди добровільно, — писав радянський статистик В. Переведенцев. У ті ж роки, проте, виеміґрувало з Сибіру в усі союзні республіки більше, як туди прибуло. [33] В загальному на кожну сотню людей, прибулих з півдня в міста Сибіру в роки 1956-1959, вибуло до міст півдня 135 осіб. [34] У процесі відпливу робочої сили з Сибіру важливе значення мають етнографічні умови — різниці в мові, побутових звичках і також природні умови. У журналі "Советская торговля" за 1966 рік писали: "Як виказує багатолітній досвід, практика спрямовування молодих фахівців з західніх районів країни до республік Середньої Азії, Сибіру й Далекого Сходу не завжди себе виправдує. З різних причин багато з них часто повертається на попередні місця мешкання" . [35]

Звичайно, в цьому відпливі молодих фахівців різних національностей з місць призначення немає ані вияву

дружби, ані бажання здійснити наказ про співробітництво та взаємозближення.

Щоб зберегти принаймні зовнішні форми дружби й добровільности у зближенні націй, урядові й партійні органи змушені застосовувати належні зусилля. "Інтересам будівництва комунізму підпорядковуються відношення поміж людьми різних національностей". [36] Ще більш категорично висловився про це Хрущов. На листопадовому пленумі ЦК КПРС 1963 року він сказав: "У країні відбувається постійний обмін кваліфікованими кадрами поміж націями, і чим ширші будуть маштаби комуністичного будівництва, тим більшим буде цей обмін. Досвід розвитку нашої багатонаціональної держави вчить, що без взаємної братської допомоги кадрами неможливо забезпечити доцільний розвиток виробничих сил і правильно поєднувати інтереси держави з інтересами республік. Треба, щоб партійні комітети строго керувались у своїй роботі цими положеннями". [37]

Ось цей постійний і все поширюваний обмін кваліфікованими кадрами (такий характеристичний для другої половини 1950 і 1960 років) спрямований не лише на розвиток і зріст виробничих сил, але й на зміну психічного укладу народів Радянського Союзу. Цей обмін повинен, на думку керівництва КПРС, сприяти згуртуванню і культурній єдності різних націй та народностей Радянського Союзу. На XXII з'їзді КПРС Хрущов у своїй доповіді сказав: "У СРСР склалась нова історична спільнота людей різних національностей, яка має загальні характеристичні риси — радянський народ. Вони мають загальну соціялістичну батьківщину — СРСР, спільну економічну базу — соціялістичне господарство, спільну соціяльно-клясову структуру, спільний світогляд — марксизм-ленінізм, спільну мету — побудову комунізму, багато спільних рис у духовому характері, у психології. [38]

Марксисти, а в тім і сам Ленін твердили, що нація як соціологічне явище складається з чотирьох основних компонентів: спільности території, спільности економічних

зв'язків, спільности мови і спільности духового виразу населення. Отже, щоб "радянський народ" став нацією, враховуючи ознаки перераховані Хрущовим, треба засвоїти одну спільну мову.

Можна не погоджуватися з Хрушовим, що радянський народ — це особлива соціяльна формація, яка продовж історії склалась у нову спільноту людей, але що в радянському вакуумі відбувається "перетоплювання" різних національностей і народностей — це активно діючий процес, визначений партійним керівництвом, і діючий ось уже більше десятиліття. У журналі "Вопросы философии" М. Каммарі писав, що процес зближення націй на базі будівництва соціялізму й комунізму відбувається не стихійно, а пляново, і здійснюється він "у процесі єдиного державного плянування". [39]

Засобом до здійснення зближення націй, як плянованого процесу, є школи, радянська армія та різні культурні заходи. До них треба зарахувати і льозунґ про дві рідні мови — корінну і російську.

Зближення націй, як уже згадувано, деякі радянські соціологи розглядають, як етап на шляху до їх злиття. У статті "XXII з'їзд КПРС і завдання вивчення закономірностей розвитку сучасних національних мов Радянського Союзу" у "Вопросах языкознания" відмічено, що мови — російська, вірменська, грузинська, литовська, латвійська й естонська мають перспективи для свого розвитку, інші ж приречені на зникнення, бо вони вже тепер функціонують лише в побуті. [40] Все це викликало занепокоєння в широких наукових і громадських колах різних національностей. Крім цього висловлені думки учасників XXII з'їзду КПРС і деякі програмові настанови щодо перебудови радянського суспільства вимагали докладніших пояснень та популяризації через пресу. Це спричинилось до проведення низки спеціяльних наукових конференцій та нарад.

У лютому 1963 року в Києві відбулась республіканська конференція у справі культури української мови. У працях

цієї конференції взяли участь лінгвісти Академії Наук, університетів, педагогічних інститутів, учителі, письменники, співробітники редакцій, видавництв, кіна, радіо й телебачення. Праці цієї конференції, на жаль, у радянській пресі повністю не були висвітлені. Проте, як стало відомо з закордонної української преси (Польща), на конференції порушено ряд суттєвих питань. Головно, було звернено увагу на ширше впровадження викладів українською мовою у шкільних і дошкільних закладах, на збільшення видань художньої і технічної літератури українською мовою, щоб у місцевостях компактного поселення українців у республіках Радянського Союзу (а в тім числі і в РСФСР, де проживає понад 3 500 000 осіб) були організовані школи з їх рідною мовою. Теорію двох рідних мов — корінної і російської визнано абсолютно безпідставною. [41]

У листопаді 1963 року в м. Фрунзе (Киргизстан) відбулась Всесоюзна координаційна нарада про "Розвиток національних відносин в умовах переходу від соціялізму до комунізму". Участь у нараді взяли вчені й партійні робітники. Можна було сподіватись, що на цій нараді буде накреслено конкретніші заходи для здійснення завдань, поставлених у програмі партії. Але тому, що думки учасників наради були розбіжні, матеріяли наради коментувались у пресі дуже скупо. Відомо лише, що низка теоретичних проблем про зближення соціялістичних націй не стала виясненою і такою вона залишилась і надалі, як писав Г. О. Зиманас, член ЦК КП Литви. [42]

У лютому 1964 року в Талліні (Естонія) відбулась конференція, присвячена питанням розвитку соціялістичного інтернаціоналізму. Звернув на себе увагу виступ акад. М. Каммарі, який, даючи обґрунтування про створення нової історичної спільноти людей Радянського Союзу, твердив, що "... у нас виникає не єдина радянська нація, а нова, інтернаціональна спільнота трудящих різних націй... Нова історична спільнота в особі єдиного радянського народу має і певну спільність мови, бож усі

нації Радянського Союзу користуються російською мовою, як спільною мовою міжнаціональних зв'язків". [43] Таке соціяльне перетворення, на думку, М. Каммарі, має відбуватися за посередництвом системи шкільного навчання у змішаних школах та більш затісненого співжиття молоді різних національностей з російською молоддю. Але така пропозиція зустріла у практичних заходах спротив з боку окремих керівних працівників республік. У Латвії, наприклад, були виявлені акти протидії русифікації шкіл, з мотивів, що це послаблює увагу до вивчення рідної мови й літератури: "... молоді латвійці забудуть національні особливості своєї культури, своїх традицій, своїх звичаїв тощо". [44] Більше того, в цій республіці висувалась вимога, щоб особи нелатвійської національности вивчали латвійську мову. Здавалось би, що в цих вимогах не було нічого недозволеного, вони ж відповідали ленінським директивам щодо національного питання. А проте, ЦК КП Латвії засудив цю мовну політику, "як вияв буржуазного націоналізму, національної обмежености, спрямований проти історично-закономірного процесу..." [45]

Отже, програмова теза партії з 1961 року про бурхливий і всебічний розвиток кожної нації, про розширення прав союзних і автономних республік мала лише пропаґандивне значення.

Наполегливість партії у прискоренні заходів для творення єдиної радянської спільноти людей камуфлювалась також виступами окремих осіб, головно неросійського походження, у спеціяльних працях і через пресу. К. Х. Ханазаров у своїй праці "Зближення націй і національних мов у СРСР" писав, що не може бути безнаціональних людей, але в той же час твердив (повторюючи тези ЦК КПРС і Ради міністрів з приводу проведення шкільної реформи 1958 року), що російська мова є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, скріплення дружби народів СРСР і прилучення до багатств російської і світової культур. [46]

У грудні 1961 року дагестанський письменник Ахед Агеєв, звертаючись до колег по перу, писав, що настав час "споруджувати поміж культурами нові мости". Національне, як він твердив, не повинно тяжіти над соціяльним, а форма — над змістом. "У наш вік люди різних національностей, що заселяють СРСР, поборюють силу тяжіння до "національної землі". [47]

У статті "Що нас ріднить" відомий російський письменник і журналіст В. А. Солоухін, відповідаючи на зауваження А. Агаєва, що багато письменників одного народу пишуть мовою другого, дав таку обґрунтовану відповідь: "Не може бути російської літератури французькою мовою, узбецької літератури литовською мовою, рівно ж як і дагестанської російською. Не знаю, яка користь була б нам усім, якщо б ураз Олесь Гончар почав писати по-польському, Петрусь Глебка по-естонському, Йосиф Нонешвілі по-таджицькому, Мирзо Турсун-заде по-аварському... або, якщо б усі вони писали по-російському. Письменник у тій мірі й цікавий іншим народам, у тій мірі інтернаціональний, у якій він виявить душу й характер передусім свого народу". [48]

Якщо виступ А. Агеєва у справі національних мов і національних культур народів СРСР мав політичний характер, то відповідь на це В. Солоухіна треба розглядати, як сміливий крок у відображенні думок найбільш передової інтелігенції СРСР.

Серед численних виступів на конференціях, нарадах і в пресі у справі зближення і злиття націй слід звернути увагу ще й на вислови Е. Медиса (Естонія) у статті "У єдиній родині радянській", яка з'явилась уже після усунення від влади Хрущова. Автор твердить: "Усякі спроби штучно прискорювати цей процес (зближення і злиття — І. Б.) можуть привести лише до відживлення націоналістичних пережитків, які гальмують дальше зближення націй". [49] Це фактично була реакція на ті заходи, що їх провадили попередні керівники КПРС. Тепер же вони мають більш витончену форму. На XXIII з'їзді КПРС (1966 рік) прийнято

таку резолюцію про національне питання: "З'їзд зобов'язує всі партійні комітети і далі неухильно здійснювати ленінську національну політику, виховувати всіх радянських людей у дусі радянського патріотизму й пошани до кращих проґресивних традицій народів СРСР, у дусі дружби з народами всіх братерських соціялістичних країн, з трудящими всього світу, провадити настирливу боротьбу проти проявів націоналізму й шовінізму". [50] Хоч у цій резолюції і відображені інтернаціональні тенденції, але вони вільні від таких завдань, записаних у програмі партії, як ось: посилення соціяльної однорідности націй, розвитку спільних комуністичних рис культури, моралі й побуту, формування майбутньої єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства й інше. Я. Пейве, голова Ради національностей Верховної Ради СРСР, коментуючи рішення XXIII з'їзду КПРС у статті "Союз рівних", писав: "З'їзд знову підкреслив потребу зміцнювати дружбу народів, поважати суверенні права союзних і автономних республік, розвивати їх самостійність." Цей коментар про розв'язку національного питання можна розглядати як багатообіцяючий, тим більше що в оцінці минулого автор тут же висловив таку думку: "Розвиткові ініціятиви союзних і автономних республік перешкоджали в недавньому минулому антинаукові методи керівництва. Вони рішуче засуджені партією". [51]

Але і це післяз'їздівське вияснення виявилось не чим іншим, як лише пропагандивним засобом на користь нового керівництва КПРС і радянського уряду, що змінив Хрущова. Конституційні нормативні настанови не знаходили практичного застосування ні до XXIII з'їзду, ні тим більше після цього з'їзду. Союзні, а тим паче автономні республіки не можуть розвивати свою незалежність уже хоч би через те, що число союзних і союзнореспубліканських міністерств усе збільшувалось і галузі їх компетенцій розширювались. За приклад може правити вже те, що республіканські міністерства освіти, які були основним атрибутом суверенности республік, за постановою ЦК КПРС і Ради

Міністрів Радянського Союзу перетворено на союзно-республіканські, що й було затверджено указом Верховної Ради СРСР у серпні 1966 року.

Така постанова вищих союзних партійних і урядових органів стверджує факт не розширення, а зменшення суверенних прав союзних республік; вона обмежує їх права у справі освіти взагалі і зокрема у справі підготовки й використання педагогічних та культурницьких кадрів.

Тоді ж було ухвалено і постанову про перетворення Академії педагогічних наук РСФСР на Академію педагогічних наук СРСР, що обмежило науково-дослідчу роботу педагогічних інституцій союзних республік, як самостійних організацій, і призвело до ще більшої уніфікації в роботі всіх органів народної освіти, поставивши їх у ще більшу залежність від Москви.

У листопаді 1966 року в Києві відбувся п'ятий з'їзд письменників України. З виступів партійного керівництва, українських письменників та гостей, що заступали письменницькі спілки народів СРСР, можна було зробити висновок, що надходять сприятливіші умови для розвитку мови й національної культури народів Радянського Союзу. П. Ю. Шелест, перший секретар ЦК КП України, у вітальній промові сказав, що комуністична партія в усій своїй діяльності постійно піклується політичним і економічним розвитком союзних республік. "У цих умовинах розквітає і міцніє наша рідна українська радянська література й мистецтво... Треба бережливо, з повагою ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти і розвивати. Романи, повісті, новелі, поезії високого ідейного звучання, написані прекрасною українською мовою, на високому художньому рівні, — ось те, що необхідно для дальшого збагачення і розвитку національної культури і мови". [52]

Якщо П. Шелест подав більш надійну картину розвитку української культури на майбутнє, то голова правління Спілки письменників України Олесь Гончар змалював дуже

сумну картину теперішнього її стану. О. Гончар у своєму звіті сказав: "...в силу певних умов рідна мова в школі часом опиняється в становищі гіршому, ніж іноземна. Мова народу — це найбільший національний скарб, і ми всі маємо його оберігати, в тому числі і авторитетними державними заходами". Він також відмітив тиражі української поезії, які настільки обмежені, що навіть не можуть близько рівнятися з тиражами республік Прибалтики. Але низькопробні, коньюнктурні твори видаються величезними тиражами. [53]

Особливо вартим уваги на цьому з'їзді було те, що представники російської літератури, як і літератур інших народів Радянського Союзу виступали з заявами, в яких віддзеркалювалось повне зрозуміння і послідовність ленінської національної політики. Так секретар Союзу письменників Російської федерації Сергій Баруздін сказав: "Мені, росіянину, не завжди була зрозуміла та квапливість, з якою ми заговорили про злиття культур. Більше того, ніби по-різному тлумачачи Леніна, забуваємо ленінські слова з цього приводу... У нас же дехто поквапився і викликав не дуже гарні настрої щодо цього". [54]

Г. Марков, секретар правління Спілки письменників СРСР у своєму виступі сказав: "Я вважаю зовсім неправомірним ставити питання про те, чи можна письменникові применшувати національний елемент у його творчій праці. Ні, це неприпустимо, це небезпечно. В літературі нам потрібна радянська людина, не очищена на взірець дестильованої води, а як прояв свого середовища, свого часу з усіма істотними й характерними ознаками, в тому числі і національними". [55]

Як на радянські підцензурні умови, ці вислови були порівняно відвертими, і можна було думати, що вони є провісниками зміни курсу політики партії щодо національного питання. Одначе, цього не сталось. Керівництво КПРС осудило хрущовський волюнтаризм у розв'язці економічних, політичних і інших проблем, але щодо національної політики — в основному все залишилось без

суттєвих змін. У "Правді" (травень 1967 року) писали, що виховання трудящих "неможливе без рішучої боротьби проти будь-яких проявів буржуазної ідеології, пережитків націоналізму й шовінізму, проти тенденції до національної обмежености і виключности... Проблеми ленінської національної політики в сучасних умовинах вимагають дальшої творчої розробки". [56]

Це твердження "Правди" про творчу розробку проблем ленінської національної політики говорить про те, що ця політика поставлена у пряму залежність від ідеологічних настанов партійного керівництва. Партійне керівництво, яке змінило Хрущова, обіцяло провадити більш раціоналістичну внутрішню політику, дотримуватись науково-обґрунтованих норм, але поза декляративними заявами в національному питанні реальних змін не зробило. Матеріяли наукової міжвузівської конференції з проблем розвитку і зближення радянських націй і народностей, яка відбулась у грудні 1966 року в м. Тирасполі (Молдавія), показали, що на якісь зміни в рішенні цієї болючої проблеми годі й сподіватись. Про це красномовно сказав на згаданій конференції академ. М. С. Джунусов. Він ствердив, що партія, як колективний теоретик, за 49 років зробила значно більше в ділянці зближення і перерібки психічного укладу народів Радянського Союзу, як царська Росія за 300 років. Джунусов, як і М. Каммарі, твердив, що будівництво комунізму і зближення націй має проходити відповідно до плянових завдань: "Будівництво комунізму в жодному випадку не повинно позначатись послабленням дисципліни загальнодержавного плянування". [57] Отже, прероґативи в керівництві щодо розвитку і зближення національних культур народів Радянського Союзу, на думку Джунусова, мають залишатися за Москвою, центральними партійними й урядовими органами, як то було й до усунення від влади Хрущова.

Майже одночасно із згаданою міжвузівською науковою конференцією на сторінках журналу "Дружба народів", органу Союзу письменників СРСР, була відкрита дискусія у

справах взаємовпливів і взаємозбагачення літератур, діялектики національного й інтернаціонального, про характер літературних героїв. У цій дискусії багато і то далеко не схвальних слів було сказано на адресу Ахеда Агаєва, який пропонував у письменницькій діяльності замінити рідну мову на російську (бо, мовляв, до комунізму прийдемо з однією мовою), Магомеда Ісаєва, який поділяв національні мови народів радянських республік на "перспективні" і "неперспективні", як і щодо статтей у журналі "Вопросы языкознания". Всі ці виступи деякі дискутанти розглядали, як явище не випадкове. "Посилене ідеологічне й культурне зближення народів привело окремих філософів, мовознавців, критиків до думки: чи не час проголосити цей процес завершеним? Якщо інтернаціональна основа в духовому житті поширюється і зміцнюється, то чи не прийшов час відмовитись від проявів її національних форм?". [58] І на ці питання більшість учасників дискусії дали цілком неґативну відповідь. Щоб розчистити шлях до інтернаціонального, треба потурбуватись про розвиток національних культур. "Треба захистити національні мови, говорив один з дискутантів, від нігілістичних нападів. Розквіт національних культур і буде справжньою інтернаціональною справою, запорукою ще більшого зближення і дружби наших народів". [59]

"Демократизм" цієї дискусії на сторінках "Дружби народів", треба думати, був тактичним кроком партійного керівництва. Це до певної міри підтверджують матеріяли третього з'їзду письменників РСФСР (березень 1970 року), на якому з'ясовано попередній стан у розвитку національних літератур. Більше того, на з'їзді було констатовано, що "в останні роки різко скоротилось видання літератур народів СРСР. Перекладна література до цього часу посідає мізерне положення в усіх центральних видавництвах", а до пляну видань включають більше ювілейних робіт, ніж талановитих. [60]

Публічний осуд А. Агаєва та М. Ісаєва та окремі виступи в журналі "Вопросы языкознания" були санкціо-

новані згори. Політичний же курс партії в національнім питанні фактично залишався незмінним. Це можна бачити з окремих видів випусків російських і неросійських видань. Для порівняння візьмемо випуск художньої літератури (без дитячої) за 1960 і 1969 роки. У ці роки випуск книг російською мовою становив у відсотках до загальної кількости 44.1%, і 48.8%, тираж цих книг — 62.2% і 78.7%. Дитячої літератури 1969 року російською мовою видано ще більше — 83.2% загального тиражу. Щождо видань виробничої та інструктивної літератури, то уніфікація виявлена ще різкіше. 1966 року тираж цієї літератури російською мовою становив 88.0%, а 1969 року — 98.1%.[61]

Свого часу Ленін висловився, що радянський апарат (партійний і державний) засмічений шовіністичним російським елементом. Думати ж тепер, що це явище пояснюється лише діями апарату, було б спрощенням самого факту русифікації. Тоді партія і уряд говорили про потребу боротись з російським великодержавним шовінізмом. Тепер же про це ніхто й не згадує, навпаки, ведеться боротьба з проявами місництва й національної окремішности, власне боротьба з тими, хто виступає на захист конституційних прав, ґарантованих тим же союзним урядом.

Поруч з різким скороченням видань мовами народів Радянського Союзу, крім російських, безупину йде й процес скорочення неросійських шкіл. В Україні, наприклад, у містах 1926 року навчалось в українських школах 97% дітей, а 1958 року лише 21%! "Добре відомо, що в ряді великих міст (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи обраховуються буквально одиницями. Щодо цього стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не відноситься до найбільших державних таємниць". [62] Власне, це стосується не стільки до публікації кількости шкіл, як до чисельности учнів по національностях і то в усіх республіках Радянського Союзу.

Не можна погодитися і з тим, що культура народів неросійської національности має приєднуватись до світової культури за посередництвом російської мови й російської культури, як то відмічено у програмі партії. Отже, неросійські національності, приєднуючись до світової культури, мають послуговуватись перекладами з російської мови. З приводу цього російський критик В. Лобин писав: "Переклади іноземних письменників, труди іноземних учених з російських перекладів на казахську мову — це те саме, шо одержувати масло з молока, пропущеного через сепаратор". [63]

Цілком природно, що для величезної більшости національних культур народів Радянського Союзу є всі можливості сприймати світову культуру, користуючись оригінальними джерелами. Опіку російської мови слід сприймати, як один з видів цензури. Нав'язування ж російської культури не лише створює відцентрові сили (як це засвідчено на прикладі ставлення до шкільного навчання в Латвії), протести української інтеліґенції (як викладено у працях В. Чорновола "Лихо з розуму" та ін.), але й узагалі гальмує рух народів Радянського Союзу в їх зближенні і взаємозбагаченні. Можна повністю погодитись з думкою С. Данилова (Якутія), учасника третього з'їзду письменників Російської Федерації, який сказав, шо "жоден народ ніколи і ніде не створив і не розвинув свою культуру мовою, не рідною для нього". Зневажливе відношення до мов приносить величезну шкоду. [64]

У багатьох вузах національних республік, де мала б виховуватись національна інтеліґенція, російська мова входить у число конкурсних предметів. Це створює умови, в яких молодь національної більшости через недостатнє знання російської мови й літератури становить меншість у вузах своєї республіки. Так усупереч програмовим партійним настановам, що "в умовах братської дружби і взаємного довір'я народів національні мови розвиваються на основі рівноправства і взаємозбагачення", створюються умови національної дискримінації. [65] І не дивно, бож

програмові настанови скорше використовуються для пропаґандивних цілей у зовнішньому світі, а не для перетворення їх у життя у себе, в Радянському Союзі.

На XXIV з'їзді КПРС генсек Л. Брежнєв у виступі про національне питання висловив фактично ті думки Сталіна, що їх було сказано на честь перемоги над гітлерівською Німеччиною 1945 року. Так, заповідаючи, що наступного року партія буде відзначати 50-ліття утворення СРСР, він сказав: "В утворенні, зміцненні й розвитку цього могутнього союзу рівноправних народів, що стали на шлях соціялізму, відіграли свою ролю всі нації і народності нашої країни, а насамперед великий російський народ. Його революційна енерґія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобули йому щиру повагу всіх народів нашої соціялістичної батьківщини". [66]

Тут з особливим пієтизмом виділено російський народ. За 50 років існування СРСР народи цього Союзу, за твердженням Л. Брежнєва, не спромоглися зайняти рівні позиції з російським народом. Це не ленінський підхід у розв'язці національного питання; його можна розглядати як сиґнал до ще більшого вкорінення великодержавного російського шовінізму й посилення боротьби з проявами місцевих національних відрухів, особливо в тих республіках, де народ виявляє гострішу, хоч і стихійну боротьбу з російським засиллям, як у республіках Середньої Азії, Казахстані, Азербайджані тощо.

У рішеннях восьмої конференції РКП(б) 1919 року і пізніше на X і XII з'їздах РКП(б) вказувалось на те, що члени партії, як і всі громадяни, що проживають у межах національних республік, зобов'язані знати мову більшости місцевого населення. Тепер же російська мова, завдяки заходам КПРС і центрального уряду, стала не лише мовою міжнаціонального спілкування народів Радянського Союзу, але фактично набула значення мови державної.

Росіяни майже поспіль ігнорують місцеві мови, де вони мешкають. За даними перепису населення 1970 року поза

РСФСР їх мешкає 21 267 000 осіб або 16.5%, а володіють мовами інших народів Радянського Союзу лише 3%. [67]

Усі ці факти говорять про те, що КПРС відступила від ленінських засад у національнім питанні. В. Ленін у своїх працях домагався практичних ґарантій національної рівноправности.

Ф. Енґельс писав, що "нації зобов'язані бути національними раніше, ніж вони стануть інтернаціональними" і що "вони більш за все інтернаціональні тоді, коли вони по-справжньому національні". [68]

ПРИМІТКИ

1. "Коммунист", М., ч. 11. 1958, стор. 17.
2. Там же.
3. Там же, стор. 18.
4. Там же, стор. 23.
5. Там же, ч. 13, 1959, стор. 31.
6. Висшее образование в СССР, М., 1961, стор. 70; Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г., Казахская ССР, М., 1962, стор. 162-174.
7. "Коммунист", М., ч. 13, 1959, стор. 34,36.
8. Там же, ч. 15, 1961, стор. 52.
9. Страна Советов за 50 лет, М., 1967, стор. 280, 284; Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г., М., 1962, стор. 134.
10. "Коммунист", М., ч. 15, 1961, стор. 54.
11. Там же, ч. 13, 1959, стор. 36.
12. "Народное образование", М., ч. 6, 1964, стор. 9.
13. "Вопросы философии", М., ч. 9, 1961, стор. 40-41.
14. Э. А. Баграмов, Национальний вопрос и буржуазная идеология, М., 1966, стор. 299.

15. Численность и население народов мира, М., 1962, стор. 64.
16. Национальная государственность союзных республик, М., 1968, стор. 44.
17. XXII с'езд КПСС, стеногр. отчет, М., 1962, т. I, стор. 217.
18. Ленин, т. 41, изд. 5, стор. 77.
19. Национальная государственность союзных республик, М., 1968, стор. 46.
20. Ленин, т. 19, изд. 4, стор. 71-72.
21. Висшее образование в СССР, М., 1961, стор. 70-71.
22. І. Дзюба, Інтернаціоналізм чи русифікація?, Мюнхен, "Сучасність", 1968, стор. 142-3.
23. "Коммунист", М., ч. 1, 1965, стор. 67.
24. Ф. Г. Аллахяров, Сближение культур соц. наций периода строительства коммунизма, Баку, 1966, стор. 83.
25. "Вопросы философии", М., ч. 9, 1967, стор. 32.
26. "Советское государство и право" М., ч. 12, 1961, стор. 25.
27. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г., М., 1962, стор. 184 209-10; "Известия", М., 17 апр. 1971.
28. "Правда", М., 22 декабря 1958.
29. А. М. Эгиазарян, Об основных тенденциях развития соц. наций СССР, Ереван, 1965, стор. 89; "Известия", М., 17 апр. 1971.
30. "Вопросы философии", М., ч. 6, 1963, стор. 3-21; Численность и население народов мира, М., 1962, стор. 64; "Известия", М., 17 апр. 1971.
31. А. М. Эгиазарян, Об основных тенденциях развития соц. наций СССР, Ереван, 1965, ст. 89-91; Численность и население народов мира, М., 1962, стор. 64; "Известия", М., 17 апр. 1971.
32. "Вопросы философии", ч. 6, М., 1963, стор. 8.
33. "Вопросы экономики", ч. 5, М., 1962, стор. 50.
34. Там же, ч. 6, 1965, стор. 26.
35. "Советская торговля", М., ч. 9, 1966, стор. 7.
36. П. Рогачев, М. Свердлин, Советский народ — новая историческая общность людей, "Коммунист", М., ч. 9, 1963, стор. 16.
37. Там же.
38. Там же, стор. 11.

39. "Вопросы философии", М., ч. 9, 1961, стор. 31.
40. Цит. за: V. з'їзд письменників радянської України, матеріяли з'їзду, Київ, 1967, стор. 226-227.
41. "Наша культура", ч. 3, Варшава, 1963, стор. 75-6.
42. "Вопросы философии", М., ч. 7, 1966, стор. 3.
43. "Коммунист Эстонии", ч. 3, 1964, стор. 35-6.
44. Ф. Г. Аллахяров, Сближение культур соц. наций периода строительства коммунизма, Баку, 1966, стор. 125.
45. Там же.
46. К. Х. Ханазаров, Сближение наций и нац. язиков в СССР, Ташкент, 1963, стор. 221.
47. "Известия", М., 5 дек. 1961.
48. "Литературная газета", М., 6 февр. 1962.
49. "Советская Эстония", Таллин, 6 авг. 1965.
50. XXIII с'езд Коммунист. партии Сов. Союза, стеногр. отчет, т. II, М. 1966, стор. 315.
51. "Известия", М., 12 июня 1966.
52. V з'їзд письменників радянської України, Київ, 1967, стор. 21.
53. Там же, стор. 49,59.
54. Там же, стор. 194.
55. Там же, стор. 243.
56. "Правда", М., 29 мая 1967.
57. "Коммунист Молдавии", янв. 1967, стор. 51.
58. "Дружба народов", М., ч. I, 1967, стор. 252.
59. Там же.
60. "Литературная газета", М., I апреля 1970, стор. 5.
61. Печать СССР в 1966 г., М., 1967, стор. 50; Печать СССР в 1969 г., М., 1970, стор. 50; Печать СССР за 50 лет, М., 1967, стор. 184-5.
62. І. Дзюба, Інтернаціоналізм чи русифікація?, Мюнхен, 1968, стор. 195.
63. А. Авторханов, Коммунистическая программа денационализации национальностей СССР, Мюнхен, 1964, стор. 48.
64. "Литературная газета", М., I апр. 1970, стор. 6.
65. Программа Коммунистической партии Советского

Союза, М., 1961, стор. 115; І. Дзюба, Інтернаціоналізм чи русифікація?, Мюнхен, 1968, стор. 157.

66. Л. И. Брежнев, Отчетный доклад Центр. Комит. КПСС XXIV с'езду коммун. партии Советского Союза, М., 1971, стор. 94.

67. "Известия", М., 17 апр. 1971.

68. К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин о пролетарском интернационализме, М., 1957, стор. 170.

7. ВИСНОВКИ

Ще в перші роки XX століття, в період підготовки до другого з'їзду РСДРП (1903 р.) Ленін висловлював на сторінках "Іскри" свої думки щодо розв'язки національного питання. Він вважав, що в боротьбі з самодержавством і буржуазією Росії РСДРП має спиратися на ввесь пролетаріят, незалежно від національної приналежности й мови. Але тому, що жидівська соціялдемократична організація "Бунд", яка приєдналася до РСДРП 1898 року на правах автономії, прагнула розширити свої права на заступництво інтересів жидівського пролетаріяту в Росії, Ленін з цією організацією провадив дискусію, домагаючись збереження єдности й підпорядкованости всіх робітничих пролетарських організацій єдиному центральному проводові.

На другому з'їзді РСДРП розходження щодо національного питання викликали гостру дискусію. Зокрема з Бундом вони настільки загострились, що лідери Бунду заявили про свій вихід зі складу РСДРП. З'їзд визнавав право на самовизначення за всіма націями, що входили до складу держави, та це визнання бундівців не задовольняло, бо воно було пов'язане з територіяльною приналежністю. Жиди ж не посідали будь-якої компактно заселеної території, а тому домагались права на признання культурно-національної автономії. Це і було головною причиною розходжень на з'їзді.

його інтерпретації не раз викликала дискусії. Залежно від політичної коньюнктури, в коментуванні цього льозунґу у Леніна були різні нюанси. У полеміці з так званими ліквідаторами, цебто з колишніми членами РСДРП меншевиками, яких виключено з рядів партії 1912 року на Празькій всеросійській конференції РСДРП, Ленін писав у праці "Про право націй на самовизначення", що "право на відокремлення передбачає розв'язку питання саме *не* центральним парляментом, а лише парляментом (сеймом, референдумом і т. п.) тієї области, яка *відокремлюється*.[6] Тут уже ясно йшла мова про всенародне рішення питання самовизначення, а не так, як писав він раніш, — про надання такого права пролетаріятові кожної національности. У тій же праці Ленін висловив припущення і про те, що пролетаріятові Росії доведеться вести боротьбу з націоналізмом узагалі і насамперед з російським націоналізмом.

У листі до С. Г. Шаумяна (грудень 1913 р.) Ленін твердив, що він проти федерації (федерація, як відомо, обумовлює договірні стосунки поміж федеруючими частинами держави і вона не сполучна з "демократичним централізмом"), підкреслюючи, що "автономія є *наш* плян побудови демократичної держави".[7]

Пізніше (1916 р.), у тезах "Соціялістична революція і право націй на самовизначення", Ленін також змінив своє ставлення до федеративного державного устрою. Він писав, що перевагу треба дати федеративному устрою перед національним нерівноправством, виправдуючи це тим, що і Маркс давав перевагу федерації Ірляндії з Англією перед насильним підпорядкуванням Ірляндії англійцями.[8]

У промові про національне питання на квітневій конференції РСДРП(б) 1917 року Ленін висловив щодо державного устрою думку, яка була співзвучна з думками тих, хто стояв на позиціях розчленування Росії. У той революційний час він став одягатися в тоґу децентраліста, припускаючи можливість відокремлення більш розвинених політично й економічно околиць Росії, заселених неросіянами — Польщі, Фінляндії, України. Звичайно, це був тактичний крок, спрямований у двох напрямках: проти хисткого Тимчасового уряду і за посилення фронту соціялістичної революції у світовому маштабі.

Враховуючи зміну політичного клімату в країні після повалення самодержавія, Ленін, ніби роблячи підсумки всій минулій революційній діяльності РСДРП(б), писав: "Тепер треба запам'ятати ту безперечну істину, що марксист має враховувати живе життя, конкретніше фактичну *дійсність*, а не далі чіплятися за теорію вчорашнього дня".[9]

Отже, це твердження фактично перекреслювало теоретичні міркування та програмові настанови РСДРП(б) періоду підготовки робітничих мас до революційного зриву і відкривало шлях більшовикам у їх намаганнях захопити владу, використовуючи для цього коньюнктурні можливості революційного періоду, а також, на досвіді живого життя, тобто активности національних меншин Росії, по-новому підійти до розв'язки національного питання.

На першому Всеросійському з'їзді рад (червень-липень 1917 року) Ленін, враховуючи те, що на звалищах російської імперії в той час уже існували національно-демократичні республіки, вніс пропозицію про перетворення Росії в союзну державу: "Хай Росія буде союзом вільних республік".[10] І на словах він завжди був за збереження принципу добровільности.

Алеж після жовтневого перевороту Ленін більше рахувався з силою опору, як з фактичним прагненням неросійських національностей до збереження їхнього суверенітету. Партійна програма й декляративні заяви перших місяців після жовтня 1917 року в боротьбі за владу відходили на другий плян: усе було підпорядковано економічним і політичним вимогам центру. На шляху до здійснення цих вимог зустрічались великі труднощі. Новопосталі національні державні формації з причин різних обставин, хоч і приймали плятформу радянських республік, але все прагнули до збереження незалежности.

Центральний уряд РСФСР в умовах т. зв. громадянської війни змушений був укладати з такими державами військові й економічні союзи, як з рівними, незалежними державами, визнавати їх юридичний статус. Та тому, що договірні стосунки часто порушувались, а то і просто мали фіктивний характер у період військового комунізму, національна проблема в союзній державі набувала характеру першочергової ваги.

На X з'їзді РКП(б) з безпосередньою участю Леніна було прийнято рішення про проведення коренізації апарату, шкіл і культурно-просвітніх установ, а також і закріплення різних видів федерації — базованих на радянській автономії і на договірних зв'язках. "Добровільний характер федерації, записано в резолюції з'їзду, має бути збережений і надалі". [11]

Уже в січні 1918 року Ленін виступав з признанням федеративного державного устрою в Росії як найдосконалішої форми для багатонаціональної держави. Але і в цьому випадку він не зрікався своїх засадничих вимог збереження централізованої держави. Для цього він створив особливий вид федерації — федерації республік, заснованих на базі т. зв. Рад, у яких зберігалась керівна роля за РКП(б), і професійних союзів, керованих тією ж партією. З цієї причини вимоги, щоб федерація носила характер добровільности, були скорше пропаґандивним засобом, ніж бажанням забезпечити реальне значення добровільности.

Господарчий розвиток радянських національних республік і областей у період НЕП-у зміцнював положення радянської системи як такої, але національне питання, з огляду на засилля в партійних, радянських і профспілкових органах осіб нельояльних до коренізації, все залишалося нерозв'язаним. Російська бюрократична машина в усіх ланках народно-господарчого життя виявляла відчайдушний спротив.

При створенні Союзу Радянських Соціялістичних Республік, завдяки наполегливим вимогам Леніна, всі національні республіки поставлено нарівні одну з одною.

Він підготував було й матеріяли про національне питання до XII з'їзду РКП(б), які на той час мали поважне значення в підході до розв'язки національної проблеми. Всі вимоги Леніна щодо розвитку національних культур народів Радянського Союзу свідчать про те, що він не чіплявся "за теорію вчорашнього дня", а враховував "живе життя" — пробудження національної гордости кожного народу колишньої російської імперії та бажання розвинути свою державність, свою національну культуру, культивувати свою рідну мову.

Започатковані Леніном заходи для боротьби з бюрократичними діями партійного й адміністративно-господарчого апарату (створення Рабкрину — Робітничо-селянської інспекції) не мали успіху. Створена ним структура партійного апарату за його спадкоємців набула ще більшої сили і впливу на всі ділянки суспільного й державного життя в Радянському Союзі, обмежуючи розвиток національних культур, крім російської.

Покликування на Леніна, які звичайно робить КПРС у своїх деклараціях про здійснення нею ленінської національної політики в СРСР, не мають жодної реальної підстави. Прикриваючись іменем Леніна, партія провадить безоглядну політику русифікації в усіх національних республіках і областях, провадить саме такі заходи в національному питанні, проти яких з усією енерґією й категоричністю виступав Ленін у період творення СРСР. Російський націоналізм — це для КПРС база творення великодержави.

ПРИМІТКИ

1. Ленин, т. 7, изд. 5, стор. 325.
2. В. И. Ленин, Государство и революция, М., 1951, стор. 67.
3. Ленин, т. 6, изд. 4, стор. 293-94.
4. Там же, т. 20, изд. 4, стор. 92.
5. Там же, стор. 15.
6. Там же, т. 25, изд. 5, стор. 315.
7. Там же, т. 48, изд. 5, стор. 235.
8. Там же, т. 22, изд. 4, стор. 135.
9. Там же, т. 31, изд. 5, стор. 134.
10. Там же, т. 32, изд. 5, стор. 286.
11. X сьезд РКП(б), стенограф. отчет, М., 1963, стор. 602-03.

БІОГРАФІЧНА НОТАТКА

Іван Іванович Бакало народився 12 лютого 1898 р. на Полтавщині.

Середню освіту здобув у Києві, в гімназії М. Л. Стельмашенка. Після гімназії вчився в Київському комерційному інституті на економічному факультеті. Закінчив цей інститут (уже під назвою Інститут народнього господарства) у 1922 р. із званням інженера-економіста.

З осени 1922 р. викладав економічну географію України в Миргородському соціяльно-економічному технікумі та на соціяльно-економічних курсах. На початку 1923 р. перебрав і посаду завідувача цих навчальних закладів. 1923 року організував у Миргороді торговельно-промислову школу, як приватну, з утриманням на кошти батьків учнів. Керував цією школою та викладав у ній курси економічної географії України й загального товарознавства до січня 1926 р. Тоді переїхав до Харкова і працював спершу в харківському Сельбанку, як заступник завідувача статистично-кредитового відділу, а з осени 1927 р. у 'Сільському господарі". У цих установах займався аналізою сільсько-господарських кредитових товариств та їх обстеженням. У 1929-1933 рр. працював у Харківському науково-дослідчому інституті реконструкції сільського господарства, як старший науковий співробітник, та займався вивченням ефективности кредиту в індивідуальних господарствах. Викінчені ститистичні обрахунки спеціяльного дослідження 8.000 господарств різних

природних зон України, разом з розпочатим текстовим оформленням, були повністю конфісковані. Після того працював над розробкою проблемних тем: районування й обчислення балянсу праці сільського господарства України. Дві праці на ці теми були опубліковані.

Працюючи асистентом у професора статистики С. К. Кривецького при Харківському сільсько-господарському інституті в рр. 1931-1933, викладав загальний курс статистики в Зоотехнічному інституті. Восени 1933 р. залишив добровільно навчальний інститут, а з науково-дослідного був з політичних мотивів звільнений. Роки 1934-1935 випадкові праці в т-ві "Самопоміч", в управлінні шосейних доріг тощо. У рр. 1936-1941 працював у середній школі Харкова, як викладач географії і геології, та в Харківському методичному кабінеті географії, як методист. Видав брошуру "Робота з понтографом". Написав брошуру з подорожей по Кавказі. Рукопис здано до друку з початком війни 1941 р. і втрачено. Працюючи в школі, вчився (заочно) в Харківському педагогічному інституті на географічному факультеті. У час війни 1941-1943 працював на посадах завідувача музею й інпектора народніх шкіл у Миргороді.

На еміґрації, 1947 р. був членом управи Обласного представництва української еміґрації на Вюртенберґ-Баден, мав нагляд над освітніми установами; деякий час був головою цього представництва. 1946 р. написав і видав підручник з фізичної географії та географічний зошит з методичними вказівками (псевдонім: І. Мар'єнко). Тоді ж виготовив читанку з географії України. 1954 р. займався підготовкою і проведенням наукової міжнаціональної конференції для вивчення СРСР та перетворенням російського інституту для вивчення СРСР на міжнаціональну установу. На асамблеї інституту з участю представників різних національностей СРСР був обраний заступником директора реорганізованого інституту. На цьому становищі працював до часу виїзду на постійне перебування до США восени 1961 р. У зв'язку з тривалою

недугою директора інституту, довгий час виконував обов'язки директора, постійно керував фінансовими справами інституту. Крім адміністративної праці, займався рецензуванням праць степендіятів і статтей, що надходили до української редакції інституту.

У США працював, як співробітник радіо "Свобода" в Нью-Йорку. Був дійсним членом УВАН та Інституту для вивчення СРСР.

Помер 8 квітня 1972 р. у Нью-Йорку.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ІВАНА І. БАКАЛА

Окремі книжкові видання

1. Фізична географія. Бльомберг, В-во "Заграва", 1946. (Псевдонім: І. Мар'єнко).

2. Показник географічних назв та методичні вказівки. Авґсбурґ, В-во "Українська книга", 1946. (Псевдонім: І. Мар'єнко).

3. Читанка з географії України в художніх образах. Ганновер, 1946.

4. К вопросу о проблеме производства молока и молочных продуктов в СССР. Мюнхен, Институт по изучению СССР, 1963.

5. Modernization and Diversity in Soviet Education. New York, Praeger, 1971. xix+395 pp. (In co-authorship with J. Pennar and G. Bereday).

Друковані праці у виданнях Інституту для вивчення СРСР та інших видавництвах

1. The Life of a Kolkhoznik. Munich, Bulletin of the Institute for the Study of the USSR, no. 2. 1954.

2. Борис Миколайович Мартос. Мюнхен, "Український збірник", кн. 15, 1959.

3. Professor Borys Martos. Munich, Ukrainian Review, no. 8, 1959.

4. Conference of th Institute for the Study of the USSR. Munich, the Bulletin, no. 4, 1954.

5. Training of Agricultural Specialists in the USSR. Munich, Studies on the Soviet Union, vol. 2, no. 4, 1963.

6. Mass Training of the Skilled Agricultural Workers in the USSR. Ibid., vol. 3, no. 1, 1963.

7. Spare-Time Education in the USSR. Munich, Bulletin, no. 4, 1964.

8. Soviet Boarding Schools and Extended Day Schools. Munich. Studies on the Soviet Union, vol. 4, no. 1, 1964.

9. The Nationality Policy of the Soviet Communist Party. Munich, Dergi, no. 39-40, 1965.

10. La investigacion academica de los postgraduados en URSS. Munich, Estudios sobre la Union Sovietica, vol. 6, no. 19, 1966.

11. Postgraduate Research in the Soviet Union. Munich, Studies on the Soviet Union, vol. 5, no. 3, 1966.

12. Disruption in Science Research Organisation. Ibid., vol. 6, no. 1, 1966.

13. The Religious Dimension in Soviet Education. Ibid., vol. 2, 1969.

14. Статті в "Енциклопедії українознавства"і в "Ukraine, a Concise Encyclopaedia".

15. Статті та рецензії в періодичних виданнях ("Нові дні", "Українські вісті", "Свобода" й ін.).

Показник імен

Авторханов Абдурахман — 158, 191
Агаєв Ахед — 180, 185
Азатян — 119, 120
Азизбеков Мешада — 56
Азизбеков П. А. — 94, 129
Алляхаров Ф. Г. — 190, 191
Ананов И. Н. — 162
Анушкин А. — 129
Ахундов Р. — 107, 108

Баграмов Е. А. — 168, 189
Бажан Микола — 174
Бакало Іван — 201
Баруздін Сергій — 183
Бауер Отто — 30, 112
Бебель Авґуст — 18
Бередей Дж. (Bereday G.) — 204
Берлов Є. К. — 152
Бернштайн Е. — 36, 37
Беседовський Григорій — 69, 93
Бисенов Х. — 60, 61
Бош Євгенія — 20
Брежнєв Л. — 188, 192
Боярський А. Я. — 131
Бубнов А. — 38
Бухарин Н. — 19, 79, 83, 89,

Валідов Заки — 45, 46, 47
Ворошилов К. — 126
Вранґель П. — 74

Гаврилюк В. В. — 30
Галієв Саїд — 46
Галієв Султан — 45, 47, 66, 99
Гафуров Побаджан Г. 164, 165
Гикало Н. — 123, 124
Гирчак Е. — 129
Гілл — 147
Глебка П. — 180
Головин Н. Н. — 142, 161
Голуб Вс. — 131, 161
Гончар Олесь — 180, 182, 183
Горшков Г. И. — 161
Грошев И. И. — 30, 43, 60
Гусейнов М. Д. — 107, 108

Ґольдельман Соломон — 24, 31

Данилов С. — 187

Денікін Антон — 40, 41, 42
Джандільдін Нурумбек — 165
Джапарідзе Порф — 56
Джунусов М. С. — 172, 184
Дзержинський Фелікс — 22, 84
Дзюба Іван — 171, 190, 191, 192
Дорохова Г. А. — 162

Егиазарян А. М. — 162, 190
Едигей — 138
Елагин А. С. — 61
Енґельс Фрідріх — 12, 15, 22, 30, 31, 36, 58, 189, 192, 194, 195

Єнукідзе А. — 105, 106, 109

Жданов А. — 134
Жорданія Н. — 64

Затонський Володимир — 71, 72, 120
Зиманас Г. О. — 178
Зінов'єв Гр. — 38, 103, 104

Инсаров В. — 31
Исламов Н. — 61

Ікрамов Акмал — 99, 115
Ісаєв Магомед — 185

Йоффе А. — 54

Кавтський К. — 11, 19, 29, 30
Казаков А. — 50
Каменев С. — 79, 81, 82, 83, 88
Каммарі М. Д. — 167, 168, 177, 178, 179, 184
Кіров С. — 67, 134
Козачковський В. — 61
Колаж Волтер — 65, 93, 95
Конквест (Conquest) Роберт — 131, 162, 163
Косіор С. В. — 110, 111, 115, 117, 129, 130
Костюк Григорій — 161
Костров — 13
Красін Л. Б. — 58
Кривецький С. К. — 202
Куйбишев В. — 50
Кутузов М. — 139

Ларін (Лурьє) Ю. — 113, 114
Ленін Владімір — числа сторінок не подаються з уваги на часте повторювання в тексті цього прізвища.
Лібер М. — 13
Ліпсет Геррі — 157
Лобин В. — 187
Люксембурґ Роза — 15, 16, 19

Мазлах Сергій — 39, 60
Мануїльський Дмитро — 38, 76, 148, 149
Мар'єнко І. — 202, 204
Марков Г. — 183
Маркс Карл — 12, 18, 30, 31, 36, 58, 192, 194, 195, 196
Мартос Борис — 204
Матюшкин Н. — 160, 161

Махарадзе Філіп — 79, 133
Мдівані Буді — 79, 82, 84
Медис Е. — 180
Мікоян Анастас — 56, 72
Молотов Вячеслав — 77, 145, 146, 147
Мустафаев М. — 136
Мясников — 77

Нариманів Н. — 56, 107
Невський Олександер — 140
Недасек Н. — 30
Нонешвілі Йосиф — 180
Нусупбеков А. — 60, 61

Орджонікідзе Григорій — 57, 61, 64, 77, 78, 84

Панкратова Анна — 135, 160
Пейве Я. — 181
Пеннер (Pennar) Дж. — 204
Пентковская В. В. — 94, 95
Пайпс (Pipes) Р. — 94, 95, 96
Покровський М. М. — 133, 134, 135, 160
Попов Н. Н. 107, 129, 130
Постишев П. — 123
Пятаков Ю. — 18, 19, 20, 21, 22

Радек Карл — 20, 21, 101
Раков А. А. — 162
Раковський Хр. — 38, 39, 40, 82, 83, 98, 101
Реннер Карл — 25, 31
Рибалка Л. — 30
Ривкін (Rywkin) М. — 128, 131
Рильський Максим — 174
Рискулов Т. — 51, 52, 66, 99
Рогачов П. — 190
Рубин А. М. — 162
Рудзутак Я. — 50

Сафаров — 70, 71
Свердлин М. — 190
Семенов П. Г. — 173
Сірополко С. — 162
Скрипник Микола — 41, 47, 60, 76, 82, 89, 111, 112, 119, 123, 125, 130
Солоухін В. А. — 180
Сосюра Володимир — 138
Спандрян Сурен — 56
Сталін Йосиф — 22, 47, 49, 56, 59, 60, 69, 70, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 121, 123, 124, 128, 129, 134, 136, 139, 141, 143, 145, 150, 153, 154, 160, 162, 188
Стельмашенко М. Л. — 201
Суворов Ол. В. — 139, 140

Тадевосян Е. — 175
Тарле Ев. — 139
Тахо-Годи А. — 122
Тобол К. — 115
Троцький Лев — 36, 73, 86, 87, 88, 95, 101, 102
Туркало К. — 121
Турсун-Заде Мирзо — 180

Ушаков Ф. Ф. — 139, 140

Феденко Панас — 59
Фейнсод (Fainsod) М. — 161, 162
Фірдевс Енбаєв — 99
Фортунатов К. А. — 27, 31
Фрунзе М. В. — 50, 75, 76

Ханазаров К. Х. — 179, 191
Хаджієв Назим — 172
Хмельницький Богдан — 140
Ходжаєв Файзула — 52, 99, 125
Хрущов Микита — 7, 9, 143, 144, 145, 161, 166, 167, 169, 176, 177, 180, 181, 184

Цинцивадзе И. — 95

Чапленко Василь — 121
Чорновіл Вячеслав — 187

Шаумян С. Г. — 56, 196
Шахрай В. — 39, 60
Шевченко Тарас — 119
Шелест Петро — 182
Штеменко С. М. — 139, 161
Шумський Олександер — 125
Шушерин П. — 131

Юркевич Лев — 14

Яковлів — 102

ЗМІСТ

Вступ 7

1. Теоретичні передумови політики Леніна в національному питанні 10

2. Практичні заходи Леніна у здійсненні нац. політики в умовах боротьби за встановлення радянської влади 32

3. Національна політика РКП(б) у період творення централізованої держави 62

4. Процеси коренізації 97

5. Національна політика партії за диктатури Сталіна ..132

6. Національна політика колективного керівництва КПРС 164

7. Висновки 193

Біографічна нотатка 201

Бібліографія праць Івана І. Бакала 204

Показник імен 207

З ділянки "ленінської національної політики" в нашому видавництві вийшли вже раніше такі книжки:

СЕРГІЙ МАЗЛАХ І ВАСИЛЬ ШАХРАЙ:

ДО ХВИЛІ

ЩО ДІЄТЬСЯ НА УКРАЇНІ І З УКРАЇНОЮ. Друге видання..

Нью-Йорк, 1967. Стор. 303. Обкладинка Якова Гніздовського. Політичний трактат, написаний в 1918-1919 роках і виданий вперше 1919 року в Саратові є своєрідним маніфестом самостійницьких течій в українському комунізмі в обороні незалежности України і з обвинуваченням Леніна і російських більшовиків у великодержавницькому шовінізмі. Вилучена з бібліотек в Україні, праця С. Мазлаха і В. Шахрая є важливим документом до історії політичної думки.

Ціна 3.00 дол.

ІВАН ДЗЮБА:

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

Мюнхен, 1968. Стор. 262. Обкладинка Якова Гніздовського. Трактат відомого радянського літературного критика і публіциста Івана Дзюби, написаний в додатку до його супровідного листа з грудня 1965 р. до першого секретаря ЦК КПУ та голови Ради Міністрів УРСР. У книжці насвітлена ситуація в Україні і порушення законности та настанов національної політики. Видання попереджене передмовою Степана Олійника.

Перекладений на англійську мову трактат І. Дзюби був

опублікований двома виданнями у Великій Британії і в США. В 1971 р. видано його в перекладі на італійську мову в Римі.

Ціна 4.50 дол.; в твердій оправі 5.50 дол.

Л. РИБАЛКА:

РОСІЙСЬКІ СОЦІЯЛ—ДЕМОКРАТИ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Мюнхен, 1969. Стор. 65.

Передрук виданої в Женеві 1917 року брошури провідного українського соціял-демократа Лева Юркевича (1885-1918), Ленінового опонента і критика. У виданні поруч із російським текстом його український переклад. Вміщена також стаття І. Майстренка п.н. "Юркевич і Ленін про національне питання".

Ціна 1.50 дол.

ГРИГОРІЙ КОСТЮК

ТЕОРІЯ І ДІЙСНІСТЬ

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЇ. ТАКТИКИ І СТРАТЕГІЇ БІЛЬШОВИЗМУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ.

Історико-критичний нарис. Мюнхен, 1971. Стор. 145. Студія про формування програмово-теоретичних поглядів більшовиків на державу й націю і спроби розв'язки національного питання в тактиці більшовиків до їх приходу до влади 1917 р. і потім в різні періоди встановлювання радянської влади 1917 р. і потім в різні періоди встановлювання радянської влади. Григорій Костюк є автором низки праць до історії сталінізму в Україні.

Ціна 3.00 дол.

МИКОЛА СКРИПНИК

ТОМ ПЕРШИЙ. Мюнхен, 1972. Стор. 342. Обкладинка Якова Гніздовського.

Студія І. Кошелівця про діяльність М. Скрипника на тлі української дійсности 1920-1930 рр. В книжці багато документів і велика бібліографія.

У другий том, який підготовляється до друку увійдуть вибрані твори М. Скрипника.

Ціна 1-го тому 7.00 дол.; у твердій оправі 9.00 дол.

МИКОЛА СКРИПНИК

СТАТТІ Й ПРОМОВИ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Упорядкував Іван Кошелівець. Мюнхен, 1974. Стор. 700. Обкладинка Якова Гнізовського.

Другий том студії Івана Кошелівця про Миколу Скрипника (1872-1933), провідного радянського діяча, наркома освіти в 1927-1933 роках і заст. голови Раднаркому в 1933 році. До книжки увійшли важливіші писання М. Скрипника про обстоювану ним розв'язку національного питання.

Ціна 7 дол.